

Кырг
Ш 163.25
У - 32

Үсөналиев, С. Иманалиев

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СПРАВОЧНИГИ

Лексика

Фонетика

Морфология

Сөз жасоо

Орфография

Синтаксис

Пунктуация

Жазуу

Байланыштуу кеп

1 1 05 [С. ҮСӨНАЛИЕВ, С. ИМАНАЛИЕВ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СПРАВОЧНИГИ

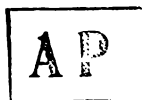
Кып
U4632
13-

Тил илими, лексика, фонетика, морфология.
сөз жасоо, орфография, пунктуация, жазуу, синтаксис,
байланыштуу кеп (речь)

Оңдолуп, толукталып бешинчи басылышы

БИШКЕК «БИЙИКТИК» 2004

ББК 81.2 Ки-4
У – 99

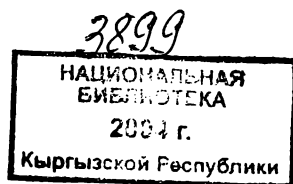
Үсөналиев С., Иманалиев С.

У – 99 **Кыргыз тилинин справочниги:** тил илими, лексика, фонетика, морфология, сөз жасоо, орфография, пунктуация, жазуу, синтаксис, байланыштуу кеп (речь). Оңдолуп, толукталып бешинчи басылышы. – Б.: «Бийиктик», 2004. – 204 б.

ISBN 9967–21–959–9

Республиканын 5–11-класстарынын, гимназияларынын, лицейлеринин, жеке менчик мектептеринин, кесиптик-техникалык орто окуу жайларынын окуучулары, жогорку окуу жайларынын, колледждеринин студенттери, окутуучулары, орто мектептин мугалимдери, кыргыз тилин үйрөнүүгө кызыккан башка улуттардын өкүлдөрү үчүн окуу куралы.

Бул эмгек 2001-жылдын 28-февралында Кыргыз билим берүү институтунун окумуштуулар кеңешинде 5–11-класстардын кыргыз тилинин кошумча окуу куралы катарында бекитилген.

У 4602020400–04

ББК 81. 2 Ки-4

ISBN 9967–21–959–9

© Үсөналиев С., Иманалиев С., 2004
© «Бийиктик», 2004

АВТОРЛОРДОН

Бул справочникке 5–11-класстардын окуу китептериндеги жана окуу программаларындагы тил илимине: лексикага, фонетикага, морфологияга, сөз жасоого, синтаксиске, пунктуацияга, орфографияга, жазууга, байланыштуу кепке тиешелүү эрежелер киргизилди. Эрежелерди мүмкүн болушунча кыска жана так берүүгө аракет жасалды.

Справочникти түзүүдө мектептерге, педагогиялык жана жогорку окуу жайларына арналып түзүлгөн мурунку жана азыркы колдонулуп жаткан кыргыз, орус тилдеринин бардык окуу китептери, «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1972, проф. Б.Ө.Орузбаева), «Орусча-кыргызча» (1957), «Кыргызча-орусча» сөздүктөрү (1965, проф. К. К. Юдахин), «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (1969, 1987) ж.б. кенири пайдаланылды.

Справочникти орто мектептердин 5–11-класстарынын окуучулары жана жогорку окуу жайларынын 1–5-курстарынын студенттери кошумча окуу куралы катарында пайдаланышат.

ТИЛ ИЛИМИНИН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

ТИЛ ДЕГЕН ЭМНЕ?

«Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат». *В. И. Ленин.*

«Тил дегенибиз — ойдун тикеден-тике чындыгы». *К. Маркс.*

«Тил да эс сыяктуу байыркы нерсе». *Ф. Энгельс.*

ТИЛ КАЧАН ПАЙДА БОЛГОН?

Адамдардын бири-бири менен пикир алышуучу эң негизги куралы — тил. Ошондуктан ал коом менен бирге пайда болгон. Тилсиз коомдун да болушу мүмкүн эмес. Тил коомдук зарылдыктан келип чыккан, ошондуктан ал — коомдук көрүнүш.

ТИЛДИН ЧЫГЫШЫ

Тилдин чыгышы жөнүндө ар кандай теориялар бар. Алар төмөнкүлөр: үн тууроо теориясы, сырдык сөз теориясы, марксистик теория.

ҮН ТУУРОО ТЕОРИЯСЫ

Бул теория боюнча адамдардын тили жаратылыштагы ар кандай кубулуштардын үнүн тууроодон келип чыккан. М и с а л ы: *тарс, карс, шак, чый, бак, күп.*

СЫРДЫК СӨЗ ТЕОРИЯСЫ

Алгачкы адамдар корккондон, капалангандан, сүйүнгөндөн ж.б. ар кандай дабыштарды, добуштарды чыгарышкан. Адамдардын тили ушундан келип чыккан: *ох, ах, ой, бах.*

МАРКСТИК ТЕОРИЯ

Тилдин чыгышын марксистик теория гана туура түшүндүрдү.

Эмгек адамды түздү, эмгексиз жашоо жок. Эмгек адамдардын биргелешип иштөөсүн талап кылды. Биргелешип иштөө адамдардын бири-бирине бир нерсе айтуу зарылдыгын талап кылды;

тил бара-бара муунактуу бир тыбыштын артынан экинчи тыбышты айтууга жараган тил катары пайда болду. Эмгектин өнүгүшү менен акыл-ой өсүп отурду;

тилдин чыгышына биологиялык жана социалдык өбөлгөлөр да таасир этти.

ТИЛ ЖАНА ОЙЛОО

Тил менен ойлоо ажырагыс байланышта, буларды бири-биринен ажыратып кароого болбойт. Ар кандай ойлор тилдин материалдык базасынын негизинде түзүлөт. Адамдын тили да ой, аңсезим менен бир мезгилде жаралган.

ТИЛ ЖӨНҮНДӨГҮ МАТЕРИАЛИСТТИК ТҮШҮНҮК

Тилди эч кандай башка сыйкырдуу күч (кудай) жараткан эмес, ал коом менен кошо эмгектин негизинде жаралган.

ТИЛ ЖӨНҮНДӨГҮ ИДЕАЛИСТТИК ТҮШҮНҮК

Тил жаратылыштан тышкары турган кандайдыр бир күчтүн (кудайдын) жардамы менен гана жаралган. Адегенде адамды жаратып, андан кийин тил киргизилген деген түшүнүк.

ДИАЛЕКТ

Жалпы элдик тилдин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө ылайык өзүнүн кээ бир фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен адабий тилден айырмаланган бөлүгү **д и а - л е к т** деп аталат. Кыргыз тилинин түндүк жана түштүк (түштүк-батыш, түштүк-чыгыш) диалектилери бар. Түндүк диалектиге Чүй, Талас, Токтогул өрөөнүндө жана Ысыккөл, Нарын областтарында жашаган кыргыздардын тили кирет. Түштүк диалектини Ош, Жалалабат областтарында жана Өзбекстанда, Тажикстанда жашаган кыргыздардын тили түзөт.

1. ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Түндүк диалектиде:

1. Сегиз үндүү бар: **а, о, э, ө, у, ү, и, ы.**

2. Сөз башында **п** тыбышынын мүнөздүү эместиги: *бикир, балбан, бычак, байпак.*

3. **З** тыбышынын ордуна **с** тыбышынын колдонулушу: *музоо-мусоо, кыз-кыс, Зуура-Суура.*

4. **С** тыбышынын ордуна **ч** тыбышынын туура келбестиги: *соз, сыз, сызык.*

Түштүк диалектиде:

1. Тогуз үндүү бар: **а, о, э, ө, у, ү, и, ы, ө.**

2. Сөз башында **п** тыбышынын мүнөздүүлүгү: *пикир, палбан, пычак, пайпак.*

3. Сөз башында, сөз ортосунда **h, x** тыбыштарынын мүнөздүүлүгү: *шаһар, һеч, һәрким, хурсант.*

4. **С** тыбышынын ордуна **ч** тыбышынын айтылышы: *чоз, чыз, чызык.*

2. ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Диалектилерде:	Адабий тилде:
<i>жонгучка</i> (түш.)	<i>беде</i>
<i>асэл</i> (түш.)	<i>бал</i>
<i>текмат</i> (Талас)	<i>кур</i>
<i>токоч</i> (Ысыккөл)	<i>нан</i>
<i>ободо</i> (Нарын)	<i>шырдак</i>
<i>челек</i> (Ош)	<i>чака</i>

3. ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Түштүк диалектиде кээ бир этиштердин көптүк түрүнүн **-лар** мүчөсү менен уюштурулушу: *келдилар, бардылар, бараттар, айттылар*.

Сан атоочтордо **-та** мүчөсүнүн колдонулушу: *битта, эжита, учта*.

Ки, йәм, лекин байламталарынын колдонулушу: *мен йәм билем, ол келиптир, лекин көргөн жокмун. Мен уктум ки, олар эрте жөнөйт*.

Барыш жөндөмөсүндөгү *мага, сага* деген жактама ат атоочтор *маңа, саңа, менге, сенге, маа, саа, аа* формасында колдонула берет.

ГОВОР

Диалектинин ичиндеги тилдик өзгөчөлүктөр **г о в о р** деп аталат. Кыргыз тилинде Талас, Чүй, Ысыккөл, Нарын, Ош, ичкилик ж.б. говорлору бар.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Адабий тилдеги диалектилерди изилдеген илим диалектология деп аталат. Диалектология гректин *dialektos* — сүйлөшүү жана *logos* — илим, окуу деген сөздөрүнөн куралган.

ДИАЛЕКТОЛОГРАФИЯ

Айрым тилдин жергиликтүү диалектилеринин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана лексикалык составы жөнүндө системалуу кабар берүү.

ТАРЫХЫЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Ар бир говордун, диалектинин пайда болуш тарыхын, өзгөрүш себептерин, ар бир тилдин калыптаныш процессин, алардын башка диалектилер жана тилдер менен болгон мамилелерин изилдейт.

СИНЕРЕЗИС

Дифтонгдордун, үнсүздөрдүн алсырап, созулмаларга айланып кетиши. М и с а л ы: *таг, тау, тов, — тоо; сув — суу; сагат — саат; бейжай — бээ жай; жап + ып = жаап; сага — саа; чыбыр — чаар.*

АДАБИЙ ТИЛ

Жалпы элдик (улуттук) тилдин негизинде калыптанып, белгилүү бир нормага салынган, айтылышы, жазылышы, колдонулушу такталган, айтылуучу ойду даана бере ала турган, коомдун бардык өкүлдөрүнө тиешелүү болгон тилди адабий тил деп айтабыз.

Адабий тил — улуттук тилдин эң жогорку формасы, ал бүткүл элдин бардык өкүлдөрү тарабынан колдонулат.

Кыргыз адабий тили түндүк жана түштүк (түштүк-батыш, түштүк-чыгыш) диалектилердин базасында Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана түзүлдү.

АГГЛЮТИНАТИВДИК ТИЛДЕР

Сөздүн уңгусунан кийин мүчөлөрдүн тизмектелип жалгануусу менен өзгөрүлүүчү тилдер.

М и с а л ы: *жардам+даш+уу+чу+лар+ды, китеп+и+нин, киши+лер+дин, эмгек+чи+лер+дин.* Бул тилдерге түрк (казак, кыргыз, өзбек, түркмөн, алтай, якут, татар, башкыр, кара калпак, хакас, азербайжан ж.б.) жана монгол тилдери кирет.

ФЛЕКТИВДҮҮ ТИЛДЕР

Уңгу менен мүчөнүн айкалышынан уңгунун алгачкы түрү жана курамы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чеги өзгөрүлүп кеткен тилдер.

М и с а л ы: *сон — сна, писать — пишу, дай — давать, брал — бери, Москва — московский, тащи — таскай ж.б.* Буга орус, украин, немис, француз, латын, араб, еврей ж.б. тилдер кирет.

АМОРФТУК ТИЛДЕР

Сөздүн унгусуна мүчөлөр уланбай турган тилдер. Буга вьетнам, кытай, япон ж.б. тилдери кирет.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тилдин сөздүк курамынын азыркы жана анын мурунку тарыхый өсүш абалын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Лексикология гректин *lexis* — сөз, *logos* — окуу деген сөзүнөн алынган, демек сөз жөнүндөгү окуу дегенди билдирет.

ЛЕКСИКА

Тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы лексика деп аталат.

СӨЗДҮН КУРАМЫ ЖАНА СӨЗДҮК ФОНД

Тилдеги сөздөрдүн бардыгы биригип келип, сөздүн курамын түзөт. Сөздүн курамындагы эң башкы нерсе — сөздүк фонду болуп саналат. Ага тилдин уюткусу болгон уңгү сөздөр кирет.

Сөздүн курамына караганда сөздүк фонду өтө жай өзгөрөт.

ДИАЛЕКТИЛИК ЛЕКСИКА

Белгилүү бир диалектиге мүнөздүү болгон же ал диалектиде адабий тилдеги маанисинен башка да маани берген сөздөр: *сыйыр (уй), сүдрө (сүйрө), чыз (сыз), чөжө (жөжө), турпак (топурак), шорпо (сорпо), буун (муун), сагат (саат) ж.б.*

ЖАЛПЫ ЭЛДИК ЛЕКСИКА

Тилдеги жалпыга белгилүү, түшүнүктүү жана күндөлүк турмушта дайыма колдонулуучу сөздөр: *киши, окуучу, борбор, коом, базар, эл, эмгек, китеп, алтын ж.б.*

КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Бир сөздүн көп мааниде колдонулушу. Мисалы: *аш (тамак) — аш (ашып кетүү), там (тамуу) — там (үй), таң (таңуу) — таң атуу, көз: а) адамдын көзү; б) терезенин көзү; в) ийненин көзү.*

ЖЕКЕ МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Бир нерсенин атын билдирип турган сөздөр жеке маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы: *адам, шаар, кыш, жамгыр, тоо, мектеп, бала, китеп ж.б.*

СӨЗДҮН ЛЕКСИКАЛЫК МААНИСИ

Ар бир сөздүн өз башындагы материалдык мааниси лексикалык мааниси деп аталат. Мисалы: *мал, сүт, үй, китеп, темир, чагылган, машина, жыгач, үстөл ж.б.*

СӨЗДҮН ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Сөздөрдүн грамматиканын карамагына түшкөндө сүйлөмгө карата өз ара катышка ээ болгон маанисин айтабыз. Мисалы: *Сабак башталды. Сабак* — зат атооч, жалпы зат атооч, атооч жөндөмөсүндө турат. *Сабак* сүйлөмдүн ээси, эмне? деген суроого жооп берди, уңгу түрдө турат; *башталды* — этиш, баяндооч.

СӨЗДҮН ӨТМӨ МААНИСИ

Жаратылыштагы кээ бир нерселердин, түшүнүктөрдүн атынын тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр аркылуу берилиши сөздүн өтмө мааниси деп аталат. Мисалы: *тумшук* — канаттуулардын тумшугу, тоонун тумшугу, кочкор тумшук; *туяк* — малдын туягы, артында туяк (бала) калды; *кол* — кол койду, кол жыйнады; *түлкү* (жырткыч айбан), *түлкү* (куу, алдамчы, митаам).

СИНОНИМДЕР

Айтылышы ар түрдүү, мааниси бири-бирине жакын сөздөр. Мисалы: *бөрү — карышкыр, акылдуу — эстүү, киши — адам, мыкты — сонун, кооз — сулуу — көркөм, бактылуу — таалайлуу, көк — асман; эс — акыл, төмөн — ылдый, өйдө — жогору, жүгүр — чурка, эл — журт — калк, атак — даңк, жакшы — дурус — мыкты — түзүк.*

ОМОНИМДЕР

Айтылышы бирдей, мааниси ар башка болгон сөздөр.

Мисалы: *ат* (зат атооч) — *ат* (этиш), *ак* (сын атооч) — *ак* (этиш), *жаш* (сын атооч) — *жаш* (зат атооч), *үй* (зат атооч) — *үй* (этиш), *жат* (этиш) — *жат* (тактооч), *кат* (зат атооч) — *кат* (этиш), *ээ* (сүйлөмдүн ээси) — *ээ* (кожоюн); *бак* (*таалай*) (зат) — *бак* (этиш).

АНТОНИМДЕР

Мааниси бири-бирине карама-каршы айтылган сөздөр антонимдер деп аталат. Мисалы: *аз — көп; өйдө — төмөн; чоң — кичине; келим — кетим; баш — аяк; улуу — кичүү; ак — кара; жакшы — жаман; жаш — кары; ачуу — таттуу; илгери — кийин; арык — семиз ж.б.*

НЕОЛОГИЗМДЕР

Тилдин сөздүк курамында пайда болгон жаңы сөздөр. Мисалы: *космонавт, спутник, учкуч-космонавт, корабль, ракета, автоматтык станция, орбита, акционердик коом, рэкет, бизнес, акимият, пейджер, спикер, мэр ж.б.*

ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР

Тилдин сөздүк курамында эскирип, колдонуудан чыгып калган сөздөр. Мисалы: *хан, буурсун, булдурсун, найза, бараң, болуш, зоот, калкан, кошуун, саадак, жасайыл, ак олпок, миң башы, он башы ж.б.*

Эскирген сөздөр тарыхый сөздөр жана архаизмдер болуп экиге бөлүнөт.

ТАРЫХЫЙ СӨЗДӨР

Белгилүү бир тарыхый доорго тиешелүү колдонулуп, кийин колдонуудан чыгып калган, бирок элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабияттарда, жазма эстеликтерде гана колдонулган сөздөр тарыхый сөздөр деп аталат. Мисалы: *болуш, ыстарчын, датка, миң башы, бий, зекет.*

АРХАИЗМДЕР

Азыр колдонулбаган, колдонуудан чыгып калган эски сөздөр архаизмдер деп аталат. Мисалы: *уруят (эркиндик), от араба (поезд), жалчы (пролетариат), кырааткана (китепкана), бирикме чарба (колхоз), кементай, увазир ж.б.*

Архаизм гректин архайас (эски, байыркы) деген сөзүнөн алынган.

КЕСИПТИК ЛЕКСИКА

Белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр кесиптик лексиканы түзөт. Мисалы: *га — гектар; механизатор,*

центнер ж.б. — айыл чарба кызматкерлерине; *йод, доктор, дарыкана, операция, хирург, бинт* — медицина кызматкерлерине; *живопись, графика, скульптура, портрет* — сүрөтчүлүк кесиптегилерге; *очерк, аңгеме, повесть, роман, поэзия* — жазуучуларга; *ээ, баяндооч, сүйлөм, сөз, уңгу, мүчө* — тил илимине таандык; *адыргыкылыч, эриш, аркак* — өрмөкчүлүккө.

МЕТАФОРА

Заттарды, буюмдарды айрым белгилеринин окшоштугуна карай ооштуруп атоо. Мисалы: *бут* — адамдын буту, столдун буту; *кулак* — адамдын кулагы, казандын кулагы; *көз* — малдын көзү, терезенин көзү; *тиш* — адамдын тиши, соконун тиши.

МЕТАТЕЗА

Бир же катар айтылган эки сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашылып айтылышы. Мисалы: *тегирмен* — *темирден*; *күнөм* — *күмөн*; *кочуш* — *кошууч*; *мыкчы* — *мычкы*; *нысап* — *ынсап*; *кымындай* — *кытындай*; *жалгыз* — *жангыз*; *кыйнал* — *кыйлан*; *каракчы* — *карачкы*; *алаксы* — *аласкы*; *дарыя* — *дайра*; *топурак* — *турпак*; *мин* — *им*.

ПРОТЕЗА

Сөздүн башына тиешелүү тыбыштардын кошулуп айтылышы. Мисалы: *ыстарчын* (старшина), *ыштат* (штат), *ыштарап* (штраф), *ыстансия* (станция), *ысклат* (склад), *ыспракке* (справка).

ЭПЕНТЕЗА

Сөздүн ичине тыбыштын кошулуп айтылышы. Мисалы: *кружок* (кружок), *пулан* (план), *кулуп* (клуб), *тырактор* (трактор), *ыспорт* (спорт).

ЭПИТЕЗА

Сөздүн аягына тыбыштардын кошулуп айтылышы. Мисалы: *Минск-и-ге*, *акт-ы-га*, *фонд-у-га*, *митинг-и-ни*, *герб-и*, *банк-а-га*.

МЕТОНИМИЯ

Бир нерсенин атын экинчи түшүнүктүн ордуна колдонуу. Мисалы: *Эки чыны ичти* (эки чыны кымыз ичти дегендин ор-

дуна), *Пушкинди жаттоо* (Пушкиндин чыгармаларын жаттоо), *чайнек кайнады* (чайнектеги суу кайнады), *мектеп сыйлайт* (мектептин жамааты сыйлайт).

СИНЕКДОХА

Бер нерсе жөнүндө түшүнүк берүү үчүн аны ошол заттын бир белгиси менен атоо. Мисалы: *улууларды* – аксакал, бир үй-бүлөнү – *түтүн*, эркек баланы – *туяк* деп атоо.

ТАБУ ЖАНА ЭВФЕМИЗМ

Тилдеги кээ бир сөздөрдү өз аты менен атабай, жымсалдап, башка сөз менен атоо табу же тергеме сөздөр деп аталат: чечек оорусун – *улуу тумоо, мончок*; чыйканды – *сыздоок*; безгек оорусун *калтыратма* деп атоолор кирет. Ошондой эле келиндердин кайнагаларын, кайнилерин, кайын сиңдилерин атаган (*молдо бала, уста бала, кызыке, шопур бала, почточу аке*) ж.б. сөздөр кирет.

Тилдеги айтууга ылайык келбеген кээ бир сөздөрдү сылык, сыпайы сөздөр менен атоо эвфемизм деп аталат. Эвфемизм гректин *eu* – жакшы жана *phemi* – сүйлөө деген эки сөзүнөн турат. Мисалы: боюнда бар аялды *кош бойлуу, кош кабат*; ооруп калды дегенди *сыркоолоп калды, табы жок*; сокур, көр дегенди *азиз*; өлдү дегенди *көз жумду, кайтыш болду, дүйнөдөн кайтты, чарчады, ээси алды*.

ОМОФОН

Айтылышы жана угулушу бирдей, бирок жазылышы ар башка сөздөр. Мисалы: *ава* – *аба*, *басар* – *базар*, *шкап* – *шкаф*, *бикир* – *пикир*, *доклат* – *доклад*, *боюс* – *поезд*, *барат* – *парад*, *бул* – *пул* (*акча*).

ЭТИМОЛОГИЯ

1. Сөздөрдүн түпкү теги же эң алгачкы формасын табуу. Мисалы: *кулач* деген сөздүн алгачкы формасы *кол ач*; *өйүз* деген сөздүн алгачкы формасы *ал*, *жүз*; *бүгүн* деген сөздүн алгачкы формасы *бул* (*бу*), *күн*.

2. Тил илиминин сөздүн түпкү тегин изилдөөчү тармагы.

Этимология гректин *etimon* – чындык жана *logos* – окуу, илим деген сөздөрүнөн алынган.

Этимологиялык талдоого мисал:

Сар кар — сар тажикче *башкы*, *чоң* деген мааниде, демек, *башкы*, *чоң кар*. *Чаткал — чат* (кыргызча), *кол —* монголчо *өзөн*, суу деген мааниде, демек, *чат* суу. *Жумгал — жум* монголчо *сол*, *гал — өзөн*, суу, демек, *сол* суу деген мааниде. *Жетиөгүз — өгүз (эгиз) — бийик* маанисинде, демек, *жети бийик жер*, *жети чокку* дегенди түшүндүрөт.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Тилдеги сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өзгөрүшүн изилдей турган илим. Гректин *semasia* (маани), *logos* (окуу, илим) деген сөздөрүнөн алынган.

ТЕРМИН

Илимдеги бир түшүнүктүн атын атоо үчүн алынып, бир мааниде колдонулуучу сөз же сөз тизмеги.

Тил илимине байланыштуу терминдер: грамматика, морфема, фонема, морфология, синтаксис, фонетика, орфография; тарых илимине байланыштуу терминдер: коом, ХХI кылым, кул ээлөөчүлүк коом, жаңы тарых, капитализм, буржуазия; математика жана физика илимдерине байланыштуу терминдер: алгебра, математикалык анализ, кошуу, көбөйтүү.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

Илимдин ар кайсы тармактары боюнча тилде колдонулган терминдерди изилдөөчү же үйрөнүүчү илим.

ИДИОМА

Башка тилдерге сөзмө-сөз которууга мүмкүн болбогон туруктуу сөз айкашы. Мисалы: *Кабырга менен кеңешүү; бармак басты, көз кысты; кой оозунан чөп албаган; төбө чачы тик туруу; эшек такалоо; акесин таанытуу; сай-сөөгү сыздоо; тили буудай кууруйт.*

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Тил илиминдеги сөздөрдүн туруктуу же эркин сөз айкаштарын, алардын түзүлүшүн жана маанилик жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн изилдеген бөлүм: *ботокөз, койкөз, кызыл кырман, бармак басты, көз кысты; сызга отуруу.*

Фразеология гректин phrasis — туюнтма, кеп түрмөгү жана logos — окуу деген сөздөрүнөн алынган.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Тилдеги сөздөрдү жана фразеологиялык айкаштарды жыйноо, тартипке салуу иши; тил илиминин сөздүктөрдү түзүү ишинин теориясын иштеп чыгуучу бөлүмү.

СӨЗДҮКТӨР

Бир тилдеги сөздөр чогултулуп, алфавит тартибине келтирилип чыгарылган китеп. Сөздүктөр ар түрдүү болот. Мисалы: *орфографиялык сөздүк, түшүндүрмөлүү сөздүк, котормо сөздүк, терминологиялык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү, омонимдер сөздүгү, антонимдер сөздүгү* ж.б.

ОРФОГРАФИЯЛЫК СӨЗДҮК

Тилдеги сөздөрдү туура, катасыз жазууга үйрөтүүчү сөздүк. Буга Х. Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгү» (1966, 1983) кирет. Мисалы: *бүгүнкү эмес, бүгүнкү, долбор эмес, долбоор, деңгел эмес, деңгээл, адам зат эмес, адамзат, разы эмес, ыраазы, рахмат эмес, ыракмат.*

ТҮШҮНДҮРМӨЛҮҮ СӨЗДҮК

Тилдеги сөздөргө адабий тилдин нормасында түшүнүк берүүчү сөздүк. Буга «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (Э.Абдуллаев, Д.Исаев, 1969) кирет. Мисалы: *аалам — дүйнө жүзү, жер жүзү. Аарчы — бет аарчы, жүз аарчы — бети-колду сүртө турган кол жоолук. Жобо — белгилүү бир маселе боюнча эрежелердин, закондордун жыйындысы. Кабык — бир нерсенин сыртын каптап турган бөлүгү. Болушуу — бир жакка, экинчи тарапка таламдаш, жардамдаш болуу, ага жан тартуу.*

КОТОРМО СӨЗДҮК

Бир тилдеги сөздөрдү экинчи же үчүнчү тилге которуп берген сөздүк. Буга проф. К. К. Юдахиндин «Орусча-кыргызча» (1957), «Кыргызча-орусча» сөздүгү (1965) кирет. Же «Англисче-орусча-кыргызча сөздүктөрү», «Орусча-англисче-кыргызча сөздүктөрү» ж.б.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

Илимдин, техниканын ар кайсы тармагындагы терминдерге түшүнүк берген сөздүк. Буга проф. Б.Ө.Орузбаеванын «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» (1972) кирет. Мисалы: *активный глагол* — активдүү этиш, *анализ* — талдоо (тыбышты, муунду, сөздү, сүйлөмдү же мүчөнү бөлүктөргө ажыратып талдоо). *Гласные долгие* — созулма үндүүлөр. *Местоимения указательные* — шилтеме ат атоочтор.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК СӨЗДҮК

Айрым терминдерге, түшүнүктөргө, тарыхый окуяларга, өлкөлөргө, географиялык аттарга, белгилүү, өтө көрүнүктүү адамдарга, кубулуштарга ж.б. түшүндүрмө берген, сүрөттөр менен жабдылган сөздүк.

Буга Кыргыз энциклопедиясынын 6 томдук сөздүктөрү, Нарын, Ысыккөл, Ош областтарынын энциклопедиялык сөздүктөрү кирет.

СИНОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ

Тилдеги айтылышы ар башка, мааниси бирдей болгон сөздөргө түшүнүк берген сөздүк. Буга Ш.Жапаров, К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү», К.К.Сартбаев, С.Үсөналиевдин «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (орто мектептин окуучулары үчүн, 1973) кирет. Мисалы: *абийирдүү* — *уяттуу*; — *ар-намыстуу*, *ызаттуу*; *залим* — *таш боор*, *ырайымсыз*, *кара ниет*, *канкор*.

АНТОНИМДЕР СӨЗДҮГҮ

Тилдеги айтылышы бири-бирине карама-каршы келген сөздөргө түшүндүрмө берген сөздүк. Буга «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988) кирет. Мисалы: *аз* — *көп*, *арбын*; *жакшы* — *жаман*; *улуу* — *кичүү*; *узун* — *кыска*; *өйдө* — *төмөн*; *оң* — *тетири*; *оң* — *сол ж.б.*

ТОПОНИМИКА

Географиялык энчилүү аттарды жыйноочу жана изилдөөчү илим: *Ысыккөл*, *Нарын*, *Жетиөгүз*, *Жалалабат*, *Чолпоната*, *Сарбулак*, *Чүй*, *Кемин*, *Алайку*, *Тоң*.

ОНОМАСТИКА

Адам аттарын изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү. Мисалы: *Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Акыл Карачач, Кыз Сайкал.*

КАЛЬКА

Бир тилдеги сөздү же сөз айкаштарын өз калыбынан бузбай экинчи тилге ошондой эле сөз тизмектеринин жардамы менен которуу. Мисалы: *доска почета — ардак такта, красный уголок — кызыл бурч, литературный язык — адабий тил, учитель — мугалим, преподаватель — окутуучу, ученик — окуучу.*

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН БАЮУ ЖОЛДОРУ

Илимдин, техниканын, коомдун өнүгүшүнө байланыштуу ар бир тилдин лексикасы байып, жаңы сөздөр, жаңы терминдер менен толукталып турат. Кыргыз лексикасы кийинки жылдарда гана бай лексикага айланды.

Ал төмөндөгүдөй жолдор менен байыды:

1. Мурунку колдонулуп жүргөн төл сөздөрдүн жаңы мааниге ээ болушу менен. Мисалы: *борбор* — шаардын борбору, маданияттын борбору; *мүчө* — баш мүчө, сүйлөм мүчөсү, уюм мүчөсү, мүчөлүк акы, профсоюздун мүчөсү, КДКнын мүчөсү; *уюм* — бириккен уюм, жаштар уюму.

2. Грамматикалык каражаттардын (мүчөлөрдүн) жардамы менен. Мисалы: *жумуш — жумушчу, баш — башкар — башчы — башкарма — баштык.*

3. Орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен байыйт. Мисалы: *космос, ракета, самолет, телевизор, радио, астронавт, акционер, бизнес, спикер.*

4. Монгол тилинен: *аймак, арал, каалга, кунан, топчу.*

5. Иран тилинен: *баа, нарк, соода, анар, беде, жүгөрү, дүрбү.*

6. Араб тилинен: *ажал, арбак, намаз, бата, куран, келме, алиппе.*

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА

Тилдеги тыбыштардын жасалышы, тыбыштык системасы, тыбыштык өзгөрүүлөрү жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы. Гректин *phone* — үн деген сөзүнөн алынган: салыштыр: *телефон, магнитофон, микрофон.*

СҮЙЛӨӨ ОРГАНДАРЫ

Тыбыштарды жасоого катышкан органдар сүйлөө органдары деп аталат. Сүйлөө органдарына: дем алуу органдары, үн түйүндөрү, ооз жана мурун көндөйү, тил жана эриндер, борбордук нерв системасы ж.б. кирет. Буларсыз эч качан тыбыштар жасалбайт.

АЛФАВИТ

Белгилүү бир тартип боюнча кабыл алынган тамгалардын жыйындысы алфавит деп аталат. Алфавит деген сөз альфа жана бета деген эки башкы грек тамгаларынан алынган, бул сөз алфавиттеги **а** жана **б** нин аталышы, башкача айтканда альфа – **а**, бета – **б**.

Алиппе араб алфавитиндеги биринчи тамга **а** (алиф) жана экинчи тамга **б** (бэ) нин аталыштары, *алиф* жана *бэ* фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө учураган. Кыргыз алфавити орус алфавитинин негизинде түзүлүп, үч тамга (**ө**, **ү**, **ң**) кошулган. Орус алфавитине 1941-жылдан баштап өттүк.

(18-беттеги таблицаны кара).

ТЫБЫШ ЖАНА ТАМГА

Сөздөгү айрым үндөр тыбыш деп аталат. Тыбыштарды белгилөө үчүн кабыл алынган шарттуу белги – тамга. Кыргыз тилинде 36 тамга бар.

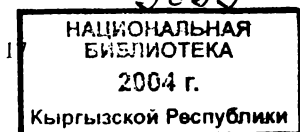
ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР

Жалаң гана үн катышып айтылган тыбыштар үндүү тыбыштар деп аталат. Алар: *а, о, ө, э, и, ы, у, ү, аа, оо, өө, ээ, уу, үү* – 14.

Үндүү тамгалар 12. Алар: *а, о, ө, э, и, ы, у, ү, я, ю, ё, е*.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштар тилдин, эриндин катышына, жаактын ачылышына жана созулуп айтылышына карай төрткө бөлүнөт.

КЫРГЫЗ АЛФАВИТИНДЕГИ ТАМГАЛАР ЖАНА АЛАРДЫН АТАЛЫШЫ

№№	Басма түрү	Аталышы	№№	Басма түрү	Аталышы	№№	Басма түрү	Аталышы
1	Аа	а	13	Лл	эл	25	Фф	эф
2	Бб	бэ	14	Мм	эм	26	Хх	ха
3	Вв	вэ	15	Нн	эн	27	Цц	цэ
4	Гг	гэ	16	Нн	ың	28	Чч	чэ
5	Дд	дэ	17	Оо	о	29	Шш	ша
6	Ее	е(йе)	18	Өө	ө	30	Щщ	ша
7	Ёё	ё(йо)	19	Пп	пе	31	Ъ	ажыратуу белгиси
8	Жж	жэ	20	Рр	эр	32	Ыы	ы
9	Зз	зэ	21	Сс	эс	33	Ь	ичкертүү белгиси
10	Ии	и	22	Тт	тэ	34	Ээ	э
11	Йй	ий	23	Уу	у	35	Юю	ю(йу)
12	Кк	ка	24	Үү	ү	36	Яя	я(йа)

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ТИЛГЕ (ЖАСАЛУУ ОРДУНА) КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

ЖООН ҮНДҮҮЛӨР (ТҮПЧҮЛДӨР)

Жоон үндүүлөрдү айтканда тилдин учу астынкы тишке тийбей артка карай тартылып, тилдин түбү бир аз өйдө көтөрүлөт. Жоон үндүүлөргө: *а, о, ы, у, аа, оо, уу* кирет.

ИЧКЕ ҮНДҮҮЛӨР (УЧЧУЛДАР)

Ичке үндүүлөрдү айтканда тилдин учу алга карай бир жүткүнчүктөп, тилдин ортосу таңдайды көздөй көтөрүлөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ичке чыгат. Ичке үндүүлөргө: *э, и, ө, ү, ээ, өө, үү* кирет.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ЭРИНГЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

ЭРИН ҮНДҮҮЛӨР

Кыргыз тилиндеги айрым үндүүлөрдү айтканда эки эрин чор-моюп, алга жүткүнчүктөйт. Демек, эриндин жарламы менен айтылган тыбыштар эрин үндүүлөр деп аталат. Аларга: *о, у, ө, ү, оо, уу, өө, үү* кирет.

ЭРИНСИЗ ҮНДҮҮЛӨР

Айрым үндүүлөрдү айтканда эрин артка жыйрылып, аба эркин чыгат, б.а. эрин катышпайт. Аларга: *а, ы, э, и, аа, ээ* кирет.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ЖААККА (ЖАСАЛУУ ЫГЫНА) КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

КЕҢ ҮНДҮҮЛӨР

Жаактын кең ачылышы менен жасалган үндүүлөр кең үндүүлөр деп аталат. Алар: *а(аа), э(ээ), о(оо), ө(өө)*.

КУУШ ҮНДҮҮЛӨР

Ооздун ачылышы кууш болуп, тилдин өйдө көтөрүлүшү аркылуу жасалган үндүүлөр. Алар: *ы, и, у, ү, уу, үү*.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН АЙТЫЛЫШЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР

Кыска үндүүлөргө караганда созулуп айтылган, өз алдынча фонемалык касиетке ээ болгон үндүүлөр созулма үндүүлөр деп аталат: *аа, оо, уу, үү, ээ, өө*.

КЫСКА ҮНДҮҮЛӨР

Созулуп айтылбастан, кыска айтылган үндүүлөр. Алар: *а, э, о, ө, ү, у, ы, и*.

Э, Е ТАМГАЛАРЫНЫН АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Кыргыздын төл сөздөрүндө э тыбышы сөздүн башында келсе э менен, үнсүз тыбыштардан кийин жана сөз аягында келсе е менен жазылат. Мисалы: *эл, эне, желек, кече, эже, эмне.*

Эгер й жана е тыбыштары катар келсе, е менен жазылат. Мисалы: *кийет эмес, киеет; чийет эмес, чиет.*

1. Орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө э, е тыбыштары кандай жазылса, кыргыз тилинде да так ошондой жазылат. Мисалы: *Экзамен, аэропорт, Енисей, гезит, Египет, мэр.*

Я, Ю, Ё, Ё ТАМГАЛАРЫНЫН АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жазууда а, о, у, э үндүү тыбыштары й тыбышынан кийин келсе, я, ю, е, ё тамгалары менен жазылат. Мисалы: *аяк, туюк, киём, коён.*

Созулма оо, уу үндүүлөрү й тыбышынан кийин келсе, ёо, юу түрүндө жазылат. Мисалы: *боёо, коюу, саюу, жоюу.*

Орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөрдө я, ю, е, ё тамгалары орус тилиндегидей жазылат. Мисалы: *октябрь, костюм, шофер, варенье.*

Кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөр төмөнкүчө жазылат. Мисалы: *коёюн (койойун), уююн (уйуйун), муююн (муйуйун).*

Я, Ю, Ё, Е ТАМГАЛАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Бир тыбышты билдирет:

Үнсүздөрдөн кийин:

салют
самолёт
снаряд
морьяк
отряд

Эки тыбышты билдирет:

1. Сөз башында: *январь, ёлка, Европа, Юпитер;*
2. Үндүүлөрдөн кийин: *карья, коён, аяк, союз;*
3. Ъ, Ь: *объект, пьеса, Илья, субъект;*
4. Созулма үндүүлөр менен келгенде: *аёо, боёо, жоюу, коюу.*

ФОНЕМА

1. Тилдин курамдык бөлүктөргө ажырабай турган, сөздөрдү, морфемаларды (унгу, мүчөлөрдү), сүйлөмдөрдү түзүүгө каты-

шып, аларды бири-биринен айырмалоого жардам берүүчү эн жөнөкөй элементи, тыбыштары.

2. Сөздөрдүн маанисин өзгөртүүчү тыбыштар: бал - бел - бөл - бол; бак - так - жак - жек.

Кыргыз тилинде 34 фонема бар. Үндүү фонемалар – 14, үнсүз фонемалар – 20.

ФОНОЛОГИЯ

Тилдин тыбыштык түзүлүшүн жана анын өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү тил илиминин бөлүгү. Фон – үн жана логос – окуу, илим деген сөздөрдөн алынган, б.а. тилдеги тыбыштардын үндөрүн үйрөтүүчү илим, фонетикага жакын.

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү үндүүлөр менен аяктаса, экинчиси сөзүнүн башкы тыбышы үндүүлөр менен башталса, эки сөз арасындагы үндүү тыбыштын бири түшүп айтылат, бирок жазууда ага жол берилбейт. Мисалы:

айтылышы

сарала

баралек

алтай

айталбай

жазылышы

сары ала

бара элек

алты ай

айта албай

БИР СӨЗ ИЧИНДЕГИ ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Эгерде сөздүн аяккы мууну жоон үндүү болсо, мүчөдөгү үндүү тыбыш да жоон үндүү болот. Мисалы: *жылкычы, колхозчу, шаарга, айылдан, тоодо.*

Эгер сөздүн аяккы мууну ичке үндүү болсо, мүчөдөгү үндүү тыбыш да ичке үндүү болот. Мисалы: *мектеп+га=мектепке, эгин+ны=эгинди, сүт+нан=сүттөн, темир+чы=темирчи.*

ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРДЫН ТҮШҮП КАЛЫШЫ

Экинчи муунунда кууш үндүүлөр (*ы, и, у, ү*) болгон сөздөргө мүчө жалганганда, басымдын орун алмашуусунан уңгунун аяккы муунундагы кууш үндүүлөр түшүп калат. Мындай учурда кээ

бир сөздүн аягындагы **н** тыбышы **д** тыбышына өтөт. Мисалы: *карын+ым=кардым, эрин+ым=эрдим, кийим+ым=кийим, оюн+а=ойно, уйку+ла=укта, сөз+ла=сүйлө.*

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Айтылганда жолтоолукка учурап, көбүнчө шыбыштын жардамы менен жасалган тыбыштар үнсүз тыбыштар деп аталат. Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар – 25. Алар: *б, в, г(и), г(ы), д, ж(и), ж(ы), з, й, к(и), к(ы), л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна, жасалуу ыгына, үн менен шыбыштын катышуусуна карата үч топко бөлүнөт.

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ОРДУНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

1. Кош эринчил үнсүздөр

Бул тыбыштар астыңкы эрин үстүңкү эринге тийишкенде жасалат. Алар: *б, п, м.*

2. Тиш-эринчил үнсүздөр

Бул үнсүздөрдү айтканыбызда астыңкы эринибиз үстүңкү тиштерге тийишип айтылат. Булар: *ф, в.*

3. Уччул үнсүздөр

Уччул үнсүздөрдүн айрымдары тилдин учу тиштерге же таңдайдын алды жак бөлүгүнө тийишкен учурда жасалса, айрымдары ушул органдардын бири-бирине анча тийишпей, жакындашкан абалында жасалат. Алар: *т, д, з, с, ч, ш, ж, н, л, р, ц, щ.*

4. Орточул үнсүздөр

Бул тыбыштар тилдин орто бөлүгү таңдайга жакындап, көтөрүлгөн абалында жасалат. Алар: *й, к, (ки), г, (ги), ж (журнал).*

5. Түпчүл үнсүздөр

Тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайга тийишкенде же жакындап көтөрүлгөндө жасалат. Буларга: *к (кы), г (гы), ң, х* тыбыштары кирет.

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ЖАСАЛУУ ЫГЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар жасалуу ыгына карай жарылма, жылчыкчыл, мурунчул, капталчыл, дирилдеме, бириккен үнсүздөр болуп бөлүнөт.

1. Жарылма үнсүздөр

Бул тыбыштарды айтканыбызда аба бири-бирине кептелип, бириккен органдардын арасын жарып чыгат да, бири-бирине кептелип турган органдар (эрин, тил менен тандай же тил менен тиштер) тез ажырап кетет. Алар: *б, п, д, т, г (гүл), к (көл), к (кол)*.

2. Жылчыкчыл үнсүздөр

Сүйлөө органдарыбыздын (тил менен тандай же тил менен тиш) бири-бирине тиер-тийбес болуп жакындашынан өтө кууш жылчыкча түзүлөт. Аба ошол жылчыкча аркылуу сүрүлүп өтүшүнөн жылчыкчыл үнсүздөр жаралат. Буларга: *з, с, ж (жаңы), ж (жюри), ш, й, г, в, ф, х* үнсүздөрү кирет.

3. Мурунчул үнсүздөр

Кыргыз тилинде *м, н, ң* тыбыштары аба мурун көндөйү аркылуу өткөндө жасалат.

4. Капталчыл үнсүздөр

Капталчыл үнсүздөргө *л* тыбышы кирет. Бул үнсүздү айтканда, тилдин учу үстүнкү тиштерге такалып, аба тилдин эки капталындагы ачыктар менен өткөндө жасалат.

5. Дирилдеме үнсүздөр

Р тыбышы дирилдеме үнсүз деп аталат, себеби бул үнсүздү айтканыбызда тилдин учу дирилдеген абалда болот.

6. Бириккен үнсүздөр

Бириккен үнсүздөр *щ, ҷ*. Бул тыбыштарды айтканыбызда жарылмалар менен жылчыкчылдардын жасалыш белгилери өз ара айкалышып турат.

ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН ҮН МЕНЕН ШЫБЫШТЫН КАТЫШЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Үнсүз тыбыштар үн менен шыбыштын катышына карата уян үнсүздөр, шуулдама үнсүздөр, каткалан, жумшак, түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөр болуп бөлүнөт.

1. Уяң үнсүздөр

Уяң үнсүздөргө: *л, м, н, ң, й* тыбыштары кирет. Бул үнсүздөр шыбышка караганда үндүн көбүрөөк катышып айтылышы менен жасалат.

2. Шуулдама үнсүздөр

Шуулдама үнсүздөр жалаң шыбыш менен же шыбыш менен үндүн катышы аркылуу жасалат. Бул өз ара төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт.

3. Каткалаң үнсүздөр

Үн катышпай, жалаң гана шыбыш аркылуу жасалган үнсүздөр каткалаң үнсүздөр деп аталат. Алар: *к, п, с, т, ф, х, ц, ч, щ, ш*.

4. Жумшак үнсүздөр

Шыбыш менен үндүн кошулушу аркылуу жасалган үнсүздөр жумшак үнсүздөр деп аталат. Аларга: *б, в, г, д, ж, з, й, л, м, н, ң, р, л* кирет.

5. Түгөйлүү үнсүздөр

Кыргыз тилиндеги түгөйлүү үнсүздөр: *б – п, в – ф, д – т, ж – ш, к – г, з – с*. Булардын айтылышы бири-бирине жакын болгондуктан түгөйлүү үнсүздөр деп аталат.

6. Түгөйсүз үнсүздөр

Түгөйсүз үнсүздөр: *л, м, н, ң, й, р, х, ц, ч, щ*.

К, Г ТАМГАЛАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Эгерде өзүнөн кийинки же мурунку үндүүлөр жоон (**а, о, у, ы**) болсо, **к, г** тамгалары **к** (кы), **г** (гы) болуп, тилдин түп жагы менен айтылат: *кагаз, карга, балык, жылкы*.

2. Эгерде ичке үндүүлөр менен (*и, э, ү, ө*) келсе, **к, г** тыбыштары **к** (ки), **г** (ги) болуп айтылат: *киши, эмгек, көмүр, жээк*.

3. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдө **к, г** тыбыштары жоон үндүүлөр менен айкашып келсе да, ичке болуп окулат: *гезит, педагог, космос*.

Ж ТАМГАСЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кыргыздын төл сөздөрүндө **ж** тамгасы тилдин учу тандайдынын алдынкы бөлүгүнө тийүү менен айтылат. Мисалы: *жаз, жарык, жакшы, жеңил*.

2. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдөгү **ж** тамгасы кыргыздын төл сөздөрүндөгү **ж** тамгасынан айырмаланат. Мисалы: *журнал, гараж, художник*.

КЭЭ БИР ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кыргыздын төл сөздөрүндө **б** тыбышы сөз башында жана сөз ортосунда кенири колдонулуп, сөз аягында келбейт. Эгер **б** тыбышы эки үндүүнүн ортосунда *ж, д, р, ь* тыбыштарынан кийин келсе, *в* тыбышына өтүп айтылат, бирок **б** жазылат. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>довуш</i>	<i>добуш</i>
<i>живек</i>	<i>жибек</i>
<i>кавак</i>	<i>кабак</i>
<i>увада</i>	<i>убада</i>
<i>барва</i>	<i>барба</i>
<i>тийве</i>	<i>тийбе</i>

2. Сөз башында **б** тыбышы айтылганы менен, жазууда **п** тыбышы сакталат. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>байда</i>	<i>пайда</i>
<i>бикир</i>	<i>пикир</i>
<i>бадыша</i>	<i>падыша</i>
<i>баракор</i>	<i>паракор</i>

3. *Б, г, д, ж* тыбыштары орус тилинен кирген сөздөрдө гана сөз аягында келет. Мындай сөздөрдү айтканда *п, к, т, ш* болуп угулат, бирок ага жазууда жол берилбейт. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>герп</i>	<i>герб</i>
<i>клуб</i>	<i>клуб</i>
<i>доклат</i>	<i>доклад</i>
<i>митинк</i>	<i>митинг</i>
<i>отрят</i>	<i>отряд</i>
<i>склат</i>	<i>склад</i>

4. Уңгу менен мүчөдө же эки сөз арасында **з, с** тыбыштары катар келип айтыла берет. Мындай учурда **з** тыбышы **с** болуп айтылган менен жазууда **з** жазылат. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>сөөсүз</i>	<i>сөзсүз</i>
<i>муссуз</i>	<i>музсуз</i>
<i>сөөсүйлө</i>	<i>сөз сүйлө</i>
<i>көссалгын</i>	<i>көз салгын</i>
<i>биссяктуу</i>	<i>биз сыяктуу</i>

В, Ф, Х, Ц, Щ ТАМГАЛАРЫНЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

В, ф, х, ц, щ тамгалары орус тилинен кабыл алынган сөздөрдө сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында келе берет. Мисалы: *вагон, шахмат, халат, фабрика, шкаф, борщ, цирк, ферма, пахта.*

Ш, ц тамгалары *ш-ч* жана *т-с* тыбыштарынын бир тыбыш катарында кыналышып айтылышын билдирет. Мисалы: *плащ, центнер, щетка, цех, офицер, милиция.*

КАБАТ КЕЛГЕН ОКШОШ ҮНСҮЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Орус тили аркылуу кирген кээ бир сөздөрдө **лл, мм, нн, пп, рр, сс, тт** тамгалары катар келип жазыла берет. Мисалы: *групп, киловатт, класс, грамм, тонна, металл, корректор.*

АЖЫРАТУУ (Ъ) ЖАНА ИЧКЕРТҮҮ (Ь) БЕЛГИЛЕРИНИН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Сөз ичинде ажыратуу (**ъ**) белгиси **я, ю, ё, е** тамгаларынан мурда гана кездешет жана бул тамгаларды **йа, йу, йо, йэ** катарында ажыратып окуу керек экендигин көрсөтөт. Мисалы: *съезд, разъезд, адъютант, субъект, объект.*

2. Ичкертүү (**ь**) белгиси төмөнкү учурда колдонулат:

а) сөз ортосунда жана сөз аягында келгенде өзүнөн мурунку үнсүз тыбышты жумшартат. Мисалы: *календарь, автомобиль, табель, асфальт, пальто.*

б) ал эми **я, ю, ё, е** жана **и** тамгаларынан мурда жазылган учурларда ажыратуу маанисинде колдонулат. Мисалы: *пьеса, павильон, судья, Ильич, батальон.* Эгер ичкертүү (**ь**) белгиси менен аяктаган сөздөргө мүчө уланса, **ь** белгиси түшүп калат. Мисалы: *январь — январы, январда; Игорь — Игордун, Игорго; июнь — июнга, июндун.*

МУУН

Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш муун деп аталат. Сөз бир же бир нече муундан турат. Сөздө канча үндүү болсо, ошончо муун болот. Мисалы: *ак, нан, эт, сөз, бир, ки-теп.*

Сөздөгү **я, ю, е, ё, ёо, юу** тамгалары жана созулма үндүүлөр гана муунду түзөт. Мисалы: *та-як, бо-ёк, чо-юн, тоо, суу.*

Муун ачык, жабык жана туюк муун болуп, үчкө бөлүнөт.

АЧЫК МУУН

Үндүүлөр менен аяктаган сөздөр ачык муун деп аталат. Мисалы: *ба-ла, ки-ши, тоо, э-не, а-та, э-же, кө-чө.*

ЖАБЫК МУУН

Сөздүн аягы үнсүздөр менен бүткөн муун жабык муун деп аталат. Мисалы: *үн-дүү-лөр, үн-сүз-дөр, ал-ма-нын, эм-гек.*

ТУЮК МУУН

Сөз үнсүздөр менен башталып, үнсүздөр менен аяктайт. Мисалы: *мек-теп, ки-теп, бал-дар, деп-тер, сыз-гыч, бак, те-рек, саз, ко-муз, ме-кен, ба-кыт, кос-мос.*

СӨЗДӨРДҮ МУУНГА АЖЫРАТУУ

1. Бир муундуу сөздөр муунга ажырабайт. Мисалы: *суу, ээн, топ, бар, сөз, тоо.*

2. Эки үндүүнүн ортосуна келген бир үнсүз тыбыш экинчи үндүүгө кошулуп, муунга ажырайт. Мисалы: *ке-ре-бет, те-мир, то-гуз, ба-ла.*

3. Эки үндүүнүн ортосуна эки үнсүз тыбыш келсе, эки жакка бөлүнүп ташылат. Мисалы: *пар-та, мек-теп, кур-даш-тар, иш-мер, деп-тер, бал-дар.*

4. Эки үндүүнүн ортосуна үч үнсүз тыбыш катар келсе, башкы эки үнсүз биринчи үндүүгө, кийинки үнсүз тыбыш экинчи үндүүгө кошулуп, муунга ажырайт. Орус тили аркылуу кирген сөздөрдө үч үнсүз катар келсе, муунга бөлүүнүн бул эрежелерине баш ийбейт.

Мисалы: *гал-стук, ком-плект, ком-му-нист-тик, пункт-тун.*

ТАШЫМАЛ

Сөздөрдү ташымалдоо төмөнкү тартипте болот:

1. Бир муундуу сөздөр ташылбайт. Мисалы: *даңк, төрт, өрт, журт, склад, спорт, Кремль, кырк, эт.*

2. Бир тамгадан турган муундарды жол аягына калтырып же жаңы жолго ташууга болбойт. Мисалы: *сы-я, ө-мүр, а-раба, а-кын, аа-лам.*

3. Сөздөгү созулма үндүүлөрдү эки бөлүп ташууга болбойт. Мисалы: *бу-удай эмес, буу-дай, то-оолуу эмес, тоо-луу.*

4. Башкы тамгаларынан алынып кыскартылган сөздөрдү ташууга болбойт. Мисалы: *КП-СС, СС-СР, РТ-С, ТЭ-Ц, ЦУ-М.*

Эскертүү: кыскартылган сөздөргө айкашкан мүчөлөр жаңы жолго ташыла берет. Мисалы: *СССР-дин, КПСС-ке, ОРТ-нин, КДК-нын, ЦУМ-дун, БУУ-нун, КЭР-дин, КР-дин.*

5. Адамдын аты, атасынын аты кыскартылып берилсе, аларды фамилиядан ажыратып ташууга болбойт. Мисалы: *М.-Элебаев, К.-Тыныстанов, А.-Токомбаев, Ч.-Айтматов, А.-Садыков.*

6. Цифрадан кийин турган кыскартылган сөздөр ташылбайт. Мисалы: *50-см эмес, 50 см; 10-км эмес, 10 км.*

7. Ажыратуу (**ъ**) жана ичкертүү (**ь**) белгилерин анын алдындагы тыбыштан бөлүп ташууга болбойт. Мисалы: *пал-ьто эмес, паль-то, ал-ьбом эмес, аль-бом, Ил-ьич эмес, Иль-ич.*

8. Орус тили аркылуу кирип, 3-4 үнсүз катар келген сөздөрдү муунга бөлүп ташымалдоо эркин болот. Мисалы: *порт-рет* же *пор-трет, крос-сворд* же *кросс-ворд, искусств-во* же *искус-ство.*

БАСЫМ

Сөздүн составындагы бир үндүү тыбыштын башка үндүү тыбыштарга караганда күч менен көтөрүңкү айтылышы **б а с ы м** деп аталат.

Кыргыз тилиндеги басым негизинен төл сөздөрдүн эң аяккы муунуна түшөт. Мисалы: *жолдош — жолдоштор — жолдоштордун, оку — окуду, курулуш — курулушчуларыбызга.*

Басым түшүп айтылган муундар басымдуу муун, басым түшпөй айтылган муундар **б а с ы м с ы з** муун деп аталат.

Орус тилинен кирген сөздөрдөгү басым орус орфографиясы боюнча сакталат. Мисалы: *автор, биржа, телефон, тема.*

Кыргыз тилиндеги күчөтмө сөздөрдөгү басым сөз башында кездешет. Мисалы: *кыпкызыл, кепкөк, кайкара, бопбоз.*

АССИМИЛЯЦИЯ (ОКШОШУУ)

Катар келген эки сөздүн арасындагы же бир сөз ичиндеги тыбыштардын таасири менен экинчи бир тыбыштын ага бүт бойдон же жарым-жартылай окшошуп өзгөрүшү ассимиляция (окшошуу) деп аталат.

Мисалы: *туз* деген сөзгө **-сыз** мүчөсү уланганда мүчөнүн башындагы каткалаң с тыбышынын таасири менен уңгунун аягындагы жумшак з тыбышы каткалаң с тыбышына өтүп, *туссуз* болуп айтылат. Бирок жазууда *тузсуз* болуп жазылат.

ПРОГРЕССИВДУУ АССИМИЛЯЦИЯ (АЛГА ОКШОШУУ)

Алдыңкы сөздөгү, же муундагы белгилүү бир тыбыштын таасири менен кийинки сөздөгү, же экинчи муундагы тыбыштардын алга окшошуп өзгөрүүлөрү прогрессивдүү ассимиляция (алга окшошуу) деп аталат.

БИР СӨЗ ИЧИНДЕГИ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШҮҮСҮ (ОКШОШУУЛАРЫ)

1. Сөздүн аяккы муунундагы үндүүгө карай, мүчөдөгү үндүүлөр ээрчип өзгөрөт. Мисалы:

бала+нын=баланын
эне+нын=эненин
тоо+нын=тоонун
төө+нын=төөнүн

2. Сөздүн аяккы муунундагы жумшак үнсүздөргө карай мүчөдөгү үнсүз тыбыштар ээрчип өзгөрөт. Мисалы:

кагаз+нын=кагаздын
темир+нын=темирдин
тор+нын=тордун
төр+нын=төрдүн

3. Сөздүн аяккы муунундагы каткалаң үнсүздөргө карай мүчөдөгү үнсүздөр ээрчип өзгөрөт. Мисалы:

ат+нын=аттын
мектеп+нын=мектептин
от+нын=оттун
чөп+нын=чөптүн

ҮНСҮЗДӨРДҮН ЭКИ СӨЗ АРАЛЫГЫНДА АЛГА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Катар айтылган эки сөздүн биринчи сөзү үндүүлөр же жумшак үнсүздөр менен аяктап, экинчи сөзү к тыбышы менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы үндүүлөрдүн жана жумшак үнсүздөрдүн таасири менен к тыбышы г тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда к тамгасы сакталат. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>жазгелди</i>	<i>жаз келди</i>
<i>билегойду</i>	<i>биле койду</i>

*койгелди
беригел
алагарга*

*кой келди
бери кел
ала карга*

2. Катар айтылган эки сөздүн биринчи сөзү каткалан үнсүздөр менен аяктап, экинчи сөзү **б** тыбышы менен башталса, биринчи сөздүн аягындагы каткалан үнсүздөрдүн таасири менен **б** тыбышы **п** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **б** тамгасы сакталат.

айтылышы

атпарбы

тосуппар

батпасты

көрүппер

акпаштык

жазылышы

ат барбы

тосуп бар

бат басты

көрүп бер

ак баштык

РЕГРЕССИВДУУ АССИМИЛЯЦИЯ (АРТКА ОКШОШУУ)

Арткы муунундагы, же экинчи сөздөгү тыбыштын таасири менен алдыңкы муундагы, же сөздөгү тыбыштын ага окшошуп өзгөрүүлөрү регрессивдүү ассимиляция (артка окшошуу) деп аталат. Мисалы: *ак иш* (агиш эмес), *тузсуз* (туссуз эмес), *сөзсүз* (сөссүз эмес), *күчтүү* (күштүү эмес).

БИР СӨЗ ИЧИНДЕ ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Мүчөнүн башындагы тыбыштын таасири менен унгунун аягындагы үнсүз тыбыштардын өзгөрүп айтылышын үнсүздөрдүн бир сөз ичинде артка карай ээрчишкени дейбиз. Бир сөз ичинде **н**, **з**, **ч** тыбыштары өзгөрүп ээрчишет.

Н ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Аягы **н** тыбышы менен бүткөн сөздөргө башы **к**, **г** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланган учурда **к**, **г** тыбыштарынын таасири менен **н** тыбышы **ң** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **н** сакталат. Мисалы:

айтылышы

эгиңге

кийиңки

жазылышы

эгинге

кийинки

*бүгүнкү
түнкү
Асаңга*

*бүгүнкү
түнкү
Асанга*

Ошол эле **н** менен бүткөн сөздөргө башы **м**, **б** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланса, **м**, **б** тыбыштарынын таасири менен **н** тыбышы **м** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **н** сакталат. Мисалы:

айтылышы
*ишембейт
көрүмбө
таарымба
тумма*

жазылышы
*ишенбейт
көрүнбө
таарынба
тунма*

З ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Аягы **з** тыбышы менен бүткөн сөздөргө башы **с**, **ч** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланганда, **с**, **ч** тыбыштарынын таасири менен **з** тыбышы **с** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **з** сакталат. Мисалы:

айтылышы
*жасса
сөссүз
сиссиз
туссуз
бисче
кыргызча*

жазылышы
*жазса
сөзсүз
сизсиз
тузсуз
бизче
кыргызча*

Ч ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Аягы **ч** тыбышы менен бүткөн сөздөргө **ч**, **т**, **с** тыбыштары менен башталган мүчөлөр уланганда, **ч**, **т**, **с** тыбыштарынын таасири менен **ч** тыбышы **ш** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **ч** сакталат. Мисалы:

айтылышы
*чаштуу
уштуу
ашчы
чешчи
кашса*

жазылышы
*чачтуу
учтуу
аччы
чеччи
качса*

БИР СӨЗ ИЧИНДЕ К, П ТЫБЫШЫНЫН Г, Б ТЫБЫШТАРЫНА ӨТҮП АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Аягы к, п тыбыштары менен бүткөн сөздөргө үндүүлөр менен башталган мүчөлөр уланганда, к, п тыбышы г, б тыбыштарына өтүп айтылат жана жазылат. Мисалы:

терек+ы=тереги
кыяк+ым=кыягым
китеп+ым=китебим
тоок+ым=тоогум
кап+ым=кабым
топ+ым=тобум

Эскертүү: Башкы тыбышы үндүүлөр менен келген мүчөлөрдүн бардыгында тең эле к, п тыбыштары жумшара бербейт. Мисалы:

бек+ы=беки
тарп+ы=тарпы
көрк+ым=көркүм
шак+ылда=шакылда.

СӨЗ АРАЛЫГЫНДА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн экинчи сөзүнүн башындагы үндүү тыбыштын таасири менен биринчи сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштын өзгөрүп айтылышын сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка ээрчиши дейбиз.

Эки сөз аралыгындагы үнсүз тыбыштардын артка карай ээрчип айтылышы төмөнкү учурларда болот.

К ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзүнүн аягы к тыбышы менен бүтүп, экинчи сөздүн башкы тыбышы үндүү менен башталса, к тыбышы г тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда к сакталат. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
<i>агалтын</i>	<i>ак алтын</i>
<i>керегекен</i>	<i>керек экен</i>
<i>бердигеле</i>	<i>бердик эле</i>

*көгеле
бегайтты*

*көк эле
бек айтты*

II ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү **п** тыбышы менен бүтсө, экинчи сөздүн башкы тыбышы үндүүлөрдөн башталса, **п** тыбышы **б** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **п** сакталат. Мисалы:

айтылышы

*көрүбайт
китебалды
таабалдык
тобойношту
жаабалды*

жазылышы

*көрүп айт
китеп алды
таап алдык
топ ойношту
жаап алды*

III ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү **з** тыбышы менен аякталса, экинчи сөзүнүн башкы тыбышы **с**, **т**, **ч** тыбыштары менен башталса, **с**, **т**, **ч** тыбыштарынын таасири менен **з** тыбышы **с** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **з** сакталат. Мисалы:

айтылышы

*ассүйлө
көссал
түстур
астөк
тесчап
асчене*

жазылышы

*аз сүйлө
көз сал
түз тур
аз төк
тез чап
аз чене*

IV ТЫБЫШЫНЫН АРТКА КАРАЙ ЭЭРЧИШИП (ОКШОШУП) АЙТЫЛЫШЫ ЖАНА ЖАЗЫЛЫШЫ

Жанаша айтылган эки сөздүн биринчи сөзү **ч** тыбышы менен аяктаса, экинчи сөзүнүн башкы тыбыштары **с**, **т**, **ч**, **ш** тыбыштары менен башталса, **с**, **т**, **ч**, **ш** тыбыштарынын таасири менен **ч** тыбышы **ш** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда **ч** сакталат. Мисалы:

айтылышы

*үшсом
үшсөз*

жазылышы

*үч сом
үч сөз*

*кештара
үштөрт
жыгашчап
кешчык
үшшарт*

*кеч тара
үч-төрт
жыгач чап
кеч чык
үч шарт*

ДИССИМИЛЯЦИЯ (ОКШОШПОО)

Сөздүн же уңгу менен мүчөнүн курамындагы эки окшош үнсүз тыбыштардын бири-бирине окшошпой, башка тыбышка өтүп айтылышы. Мисалы: *нан+нын=нандын, көл+нын=көлдүн, айыл+лар=айылдар, кан+ны=канды.*

ПРОГРЕССИВДҮҮ ДИССИМИЛЯЦИЯ

Окшош эки тыбыштын алгачкысынын таасири менен андан кийинкисинин окшоштук касиетинен ажырашы. Мисалы: *жан+ны=жанды, дан+ны=данды.*

РЕГРЕССИВДҮҮ ДИССИМИЛЯЦИЯ

Окшош эки тыбыштын таасири менен андан мурункусунун окшоштук касиетинен ажырашы. Мисалы: *жыгач+чы=жыгашчы, ач+чы=ашчы, кач+чы=кашчы, ич+чи=ишчи, чач+чы=чашчы.*

ОРФОЭПИЯ

Адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы. Орфоэпия адабий тилге жатпаган диалектилик өзгөчөлүктөрдү жоюп, адабий тилдин калыптанышын камсыз кылат, ал гректин orthos (туура) жана epos (сөз, сүйлөө) деген сөздөрүнөн алынган.

КЫРГЫЗ ОРФОЭПИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

1. Адабий тилде **н** тыбышы сөз башында туруктуу сакталып айтылат. Мисалы: *нарк, начар, нечен, ным.*

2. Жергиликтүү диалектилерде жумшак **г** тыбышы менен башталган бир нече сөздөр адабий тилде каткалаң **к** тыбышы менен берилет: *кеп, килем, күнөө* ж.б. Бирок *гул, гезит, гектар, газ, гудок* сыяктуу сөздөр **г** тамгасы менен жазылат.

3. Айрым диалектилерде жумшак **б** тыбышы менен башталып айтылган сөздөр орфоэпиянын нормасы боюнча **п** менен жазы-

лат: *пайда, пахта, пейил, пикир*. Ал эми айрым диалектиде каткалаң **п** тыбышы менен башталган сөздөр **б** менен жазылат. Мисалы: *балбан, байпак, болот, бутак, бычак*.

4. Түштүк диалектиге мүнөздүү болгон **ө** тыбышы адабий тилдин орфоэпиялык нормасына туура келбейт.

5. Кээ бир диалектилердеги этиш сөздөрдө колдонулган **л** тыбышынын түшүрүлүп айтылышы орфоэпиялык нормага жатпайт. Мисалы: *кел – ке; болбойт – бовойт*.

ОРФОГРАФИЯ

ОРФОГРАФИЯ

Адабий тилдеги сөздөрдү туура жазуу үчүн иштелип чыккан эрежелердин системасы, гректин orthos (туура), grapho (жазуу) деген сөздөрүнөн алынган.

Ар кандай тилдин орфографиясы белгилүү бир принципке багынат жана ал принципти негиз кылып алат.

Орфографиянын төмөндөгүдөй принциптери бар.

ФОНЕТИКАЛЫК ПРИНЦИП

Сөздөр оозеки кепте кандай айтылса, кандай угулса, ошондой жазууну талап кылган принцип. Тактап айтканда, сөздөгү тыбыштар кулакка кандай угулса, ошондой жазууну талап кылган принцип. Буга кыргыз тилиндеги мүчөлөрдүн жазылышын мисал кылып көрсөтүүгө болот. Уңгудагы тыбыштарга ылайык мүчөлөр бир нече вариантта өзгөрөт. Мисалы: *ата+лар=аталар, бала+лар=балдар, ат+лар=аттар, билет (билет), деректир (директор), китеби, ойно, сүйлө, алтоо, агыш, көгүш*.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИП

Сөздөрдүн ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап айтылышы эсепке алынбай, алардын уңгу түрүндөгү баштапкы формасын өзгөртпөй жазууну талап кылган принцип. Мисалы: *туңкү эмес, түнкү; кашты эмес, качты; ушту эмес, учту; өкөө эмес, экоо; бүгүңкү эмес, бүгүнкү; меммин эмес, менмин; наңга эмес, нанга; тумма эмес, тунма*.

Кыргыз тилинде уңгу сөздөрдү жазуу ушул принципке багынат.

ТАРЫХЫЙ ПРИНЦИП

Сөздөрдү мурунку, болбосо алгачкы айтылышы боюнча жазууну талап кылган принцип. Бул принцип кээде традициялык принцип деп да аталып жүрөт. Мисалы: *керебет, чиркөө, болуш, ыстарчын, чыт, чайнек, самоор, бөлкө, сот, түрмө, меш, алиппе, мектеп, мугалим, адал, зээн, адабият, маданий.*

ФОНЕМАТИКАЛЫК ПРИНЦИП

Сөздөгү фонемалардын өзгөрүлүп айтылышына карабастан, бардык учурда бирдей жазуу принциби, башкача айтканда, сөзгө катышкан фонемаларды угулушундай жазбастан, фонемалык өзгөчөлүгүнө ылайык жазуу. Мисалы: *ава эмес, **аба** (аба ырайы); таа-пер эмес, **таап бер**; сөссүз эмес, **сөзсүз**; наңга эмес, **нанга**; сугар, семир, ойно, укта, жумша, сүйлө, кызар, орно, балдар.*

МОРФОЛОГИЯЛЫК-ФОНЕТИКАЛЫК ПРИНЦИП

Кыргыз орфографиясы өзүнчө фонетикалык же өзүнчө морфологиялык принципке багынбайт. Ал кошмо принципке, б.а. морфологиялык-фонетикалык принципке багынат. Демек, кыргыз тилиндеги сөздүн уңгусу морфологиялык, ага улануучу мүчөлөр фонетикалык принципке негизделип жазылат. Мисалы: *мектеп+те+ги+лер+дин, кызмат+ка, окуу+чу+лар+ды.*

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯЛЫК ПРИНЦИП

Бул принцип кээде айырмалоочу же символикалык принцип деп да аталат. Буга энчилүү ат менен жалпы атты айырмалап жазуу кирет. Мисалы: *бакыт — Бакыт, зарыл — Зарыл, ырыс — Ырыс, жума — Жума, жолдош — Жолдош, алтын — Алтын, күмүш — Күмүш, болот — Болот, жыргал — Жыргал, сонун — Сонун, кочкор — Кочкор, кул — Кул, эркин — Эркин.*

ОРФОГРАФИЯНЫН ЭРЕЖЕЛЕРИ

Кыргыз орфографиясынын төмөндөгүдөй негизги эрежелери бар:

- кээ бир тамгаларды жазуу эрежелери;
- баш тамгаларды жазуу эрежелери;
- унгу сөздөрдү жазуу эрежелери;
- татаал сөздөрдү жазуу эрежелери;
- дефисти жазуу эрежелери;

мүчө айкашкан уңгу сөздөрдү жазуу эрежелери;
кээ бир үнсүз тыбыштардын сөз аягында өзгөрүү эрежелери;
уңгу менен мүчөнүн ортосунда кээ бир үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы;
эки сөздүн ортосунда кээ бир тыбыштардын айтылышы жана жазылышы;
мүчөлөрдүн кыскарган түрлөрүнүн жазылышы;
созулма мүчөлөрдүн жазуу эрежелери;
мүчө айкашканда кээ бир уңгу сөздөрдүн бузулуш учурларынын жазылышы;
ташымал;
сөз варианттары жана аларды жазуу эрежелери.

ГРАММАТИКА

ГРАММАТИКА

Сөздөрдүн өзгөрүшү, сөз жасоо жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы, түзүлүшү жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы. Грамматика морфология жана синтаксис деген эки бөлүмдөн турат.

Грамматика гректин *grammatike*, *gramma* (тамга), морфология *morphe* (форма, түр), *logos* (окуу), синтаксис *suntaxis* (куруу, түзүү) деген сөздөрүнөн алынган.

МОРФОЛОГИЯ

Сөздөрдүн грамматикалык мааниси менен формасын, жасалышын жана сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн үйрөтүүчү илим.

СӨЗ

Реалдуулуктагы кубулушту билдирүүчү адам баласынын кесибиндеги айрым ойдун эң майда бөлүкчөлөрү сөз деп аталат. Сөз уңгу жана мүчөдөн турат.

УҢГУ

Сөздүн айрым бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон бөлүгү: *киши, коом, тил, сөз, тоо, асман, кел, эки*.

УҢГУНУН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

1. Өз алдынча турганда лексикалык маанини билдирген (*бала, оку, жаз, кызыл, он, кеч*);

2. Майда бөлүктөргө ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон;
3. Мүчөлөрдү кабыл алуу касиетине жараган (*башчы, ойно, кызар, тоого*);
4. Мүчө уланганда өзгөрбөй турган, өзгөрсө да өзүнүн түпкү маанисин жоготпой турган бөлүгү (*балдар* – уңгусу *бала, таап* – уңгусу *тап, сүйлө* – уңгусу *сөз, ойно* – уңгусу *оюн, кызар* – уңгусу *кызыл, окуучу* – уңгусу *оку, сана* – уңгусу *сан*).

МҮЧӨ

Уңгуга уланган сөздүн кошумча бөлүгү: *бала-га, жаш-тар, суу-лар, тоо-лор*.

Мүчө сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү болуп, экиге бөлүнөт.

МҮЧӨНҮН МҮНӨЗДҮҮ БЕЛГИЛЕРИ

1. Жеке, өз алдынча турганда лексикалык маанини билдирбейт: **-га, -нын, -ны**.
2. Уңгуга гана уланат: *малчы, кишиге, тоого, мектепте, көчөдө*.
3. Уңгунун үндүү, үнсүзүнө карай өзгөрөт: *малга, кишиге, көчөгө, атка, ташка*.
4. Сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштырат: *балдар келишти, окуу башталды*.

СӨЗ ЖАСОО

Сөздөрдүн кантип жасаларын, кандай каражаттардын жана кандай жолдордун колдонуларын изилдөөчү илим.

СӨЗ ЖАСОО ЖОЛДОРУ

Кыргыз тилиндеги сөздөр эки түрдүү жол менен жасалат. Биринчи – сөз жасоонун морфологиялык жолу, экинчиси – сөз жасоонун синтаксистик жолу.

СӨЗ ЖАСООНУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛУ

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы морфологиялык жол деп аталат. Мисалы: *окуучу, малчы, басма, акылдуу, шаардык, сана, алгыр, өткүр*.

СӨЗ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Уланган сөзүнүн лексикалык маанисин башка жаңы мааниге өткөрүүчү мүчөлөр.

Мисалы:

мал+чы=малчы
ач+гыч=ачкыч
кеңеш+ма=кеңешме
бий+ла=бийле
иш+мер=ишмер
баш+кар=башкар

Сөз жасоочу мүчөлөр төрткө бөлүнөт.

I. АТООЧТОН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Атооч сөздөрдүн маанисин этиш сөздөргө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр деп аталат. Мисалы:

- ла — *иш* (зат атооч), *иште* (этиш)
- а — *сан* (зат атооч), *сана* (этиш)
- ар — *ак* (сын атооч), *агар* (этиш)
- са — *суу* (зат атооч), *сууса* (этиш)
- ык — *жол* (зат атооч), *жолук* (этиш)
- ай — *чоң* (сын атооч), *чоңой* (этиш)
- лаш — *дос* (зат атооч), *достош* (этиш)
- кар — *баш* (зат атооч), *башкар* (этиш)
- лан — *намыс* (зат атооч), *намыстан* (этиш)

II. ЭТИШТЕН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Этиш сөз түркүмдөрүн атооч сөз түркүмдөрүнө өткөрүп жиберүүчү мүчөлөр этиштен атооч жасоочу мүчөлөр деп аталат. Мисалы:

- мал — *ташы* (этиш), *ташымал* (зат атооч)
- ма — *кес* (этиш), *кесме* (зат атооч)
- гы — *сүр* (этиш), *сүргү* (зат атооч)
- ым — *бил* (этиш), *билим* (зат атооч)
- мак — *черт* (этиш), *чертмек* (зат атооч)
- оо — *жайла* (этиш), *жайлоо* (зат атооч)
- гак — *сор* (этиш), *соргок* (сын атооч)
- гыр — *ал* (этиш), *алгыр* (сын атооч)
- чаак — *унут* (этиш), *унутчаак* (сын атооч)
- аанак — *кап* (этиш), *кабаанак* (сын атооч)
- гыч — *ач* (этиш), *ачкыч* (зат атооч)
- аак — *ыйла* (этиш), *ыйлаак* (сын атооч)
- лык — *кес* (этиш), *кестик* (зат атооч)
- ыч — *кубан* (этиш), *кубаныч* (зат атооч)

III. АТООЧТОН АТООЧ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

- чы — жумушчу, кызматчы, күзөтчү
- лык — достук, жолдоштук, шаардык
- кер — жоокер, кызматкер, айлакер, ишкер
- луу — токойлуу, балалуу, аттуу
- чан — атчан, тончон, көйнөкчөн
- мер — ишмер, сөзмөр
- дай — тоодой, алтындай
- чыл — суучул, жаанчыл
- лаш — аталаш, энелеш
- дак — кумдак, саздак, муздак
- кеч — арабакеч, кирекеч.
- мак — башмак, ичмек, көлмөк

IV. ЭТИШТЕН ЭТИШ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

- ык — көнүк, бышык, тытык
- ын — көрүн, билин, урун
- дыр — билдир, кубандыр, күлдүр
- ар — чыгар, кайтар
- ыр — бүтүр, кечир, качыр
- кар — өткөр, бүткөр
- ыш — тийиш, күрөш, бериш
- мак — бармак, келмек, окумак
- гыз — билгиз, тургуз, отургуз
- т — кайнат, ойнот, иштет
- гыла — чапкыла, ургула, кескиле

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ МҮЧӨЛӨР

Уланган сөзүнүн лексикалык маанисин башка мааниге өткөрбөстөн, анын грамматикалык маанисин жана формасын гана өзгөртүүчү мүчөлөр. Буга: жөндөмө, таандык, жак, чак, жалпы таандык **-ныкы**, көптүк **-лар** мүчөлөрү кирет. Мисалы:

-нын — баланын	-ым — иним
-га — балага	-ың — иңиң
-ны — баланы	-мын — студентмин
-да — балада	-сың — окуучусуң
-дан — баладан	-лар — балдар, жаштар

Булардан башка сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй түрлөрү бар.

ЭЭРЧИМЕ МҮЧӨЛӨР

Сөздүн аягындагы үндүү, үнсүздөргө карай мүчөнүн үндүү жана үнсүз тыбыштарынын өзгөрүп айтылышы. Ага төмөндөгүдөй мүчөлөр кирет.

- нын — баланын, үйдүн, мектептин
- лык — айылдык, балалык, турмуштук
- дай — суудай, оттой, көлдөй
- га — энеге, үйгө, атка
- ны — кишини, тоону, катты

ООШМО МҮЧӨЛӨР

Сөзгө уланганда үндүүсү да, үнсүзү да өзгөрүп кеткен мүчөлөрдү оошмо мүчөлөр деп айтабыз. Мисалы:

- луу — балалуу, элдүү, таштуу
- да — айылда, иште, колхоздо
- гыч — тепкич, сузгуч, ачкыч
- ны — атты, жерди, кышты
- лак — таштак, муздак

СЫЙЛЫГЫШМА МҮЧӨЛӨР

Үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланганда, өзүнүн үндүү тыбышын түшүрүп же сыйлыгыштырган мүчөлөрдү сыйлыгышма мүчөлөр деп айтабыз. Мисалы:

- ыш — сана+ы=санаш, эсепте+ыш=эсептеш
- ыраак — жакшы+ыраак=жакшыраак
- ынчы — эки+ынчы=экинчи, жети+ынчы=жетинчи
- ым — бала+ым=балам, ини+ым=иним
- ык — акса+ык=аксак, боё+ык=боёк

ТУРУКТУУ МҮЧӨЛӨР

Сөзгө уланганда башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөй, үндүүсү гана өзгөргөн мүчөлөр туруктуу мүчөлөр деп аталат. Мисалы:

- ма — басма, төкмө, тизме
- чыл — эпчил, суучул, өзүмчүл
- чы — койчу, сынчы, бийчи
- чык — көлчүк, капчык, оюнчук
- мак — өрмөк, бармак, келмек

ЭЭРЧИБЕС МҮЧӨЛӨР

Сөздүн аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай үндүү жана үнсүз тыбыштарын өзгөртпөгөн мүчөлөрдү ээрчибес мүчөлөр деп айтабыз. Мисалы:

- кор – чайкор, камкор, анткор, сүткор
- поз – илимпоз, өнөрпоз, ашпоз
- кеч – арабакеч, кирекеч
- ист – капиталист, журналист
- стан – Кыргызстан, Казахстан

УНГУНУ ӨЗГӨРТҮП ЖИБЕРҮҮЧҮ МҮЧӨЛӨР

Сөзгө уланганда унгуу өзгөртүп жибертүүчү мүчөлөрдү айтабыз.

Мисалы.

- ып – тап (таап), кап (каап), жап (жаап)
- ыш – көк (көгүш), ак (агыш)
- ар – кызыл+ар=кызар, узун+ар=узар
- ып – там+ып=таамп, эм+ып=ээмп
- ла – уйку+ла=укта, оюн+ла=ойно, сөз+ла=сүйлө
- а – жумуш+а=жумша
- лар – бала+лар=балдар

СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР КАТЫШКАН МҮЧӨЛӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Төмөнкү мүчөлөр созулма үндүүлөр менен жазылат:

1) сын атоочту жасоочу **-ыраак**, **-луу** мүчөлөрү:

- жакшы+ыраак=жакшыраак
- көк+ыраак=көгүрөөк
- сонун+ыраак=сонунураак
- токой+луу=токойлуу
- үй+луу=үйлүү

2) Сан атоочту жасоочу **-оо**, **-өө** мүчөлөрү:

- бир+өө=бирөө
- эки+өө=экөө
- алты+оо=алтоо
- жетти+өө=жетөө

3) Этиштен зат атооч жасоочу **-коол** (**көөл**) мүчөлөрү:

- тос+коол=тоскоол
- өт+көөл=өткөөл

4) Атоочтуктарды жасоочу **-оочу**, **-уучу** мүчөлөрү:

бар — баруучу

сүйлө — сүйлөөчү

иште — иштөөчү

кел — келүүчү

5) Кыймыл атоочту уюштуруучу **-оо**, **-уу**, **-үү**, **-өө** мүчөлөрү:

-оо — *жыйна+оо=жыйноо, сана+оо=саноо, сура+оо=суроо*

-уу — *оруу, баруу, окуу*

-үү — *келүү, кетүү, жиберүү, берүү*

-өө — *иштөө, жетектөө, иликтөө*

СӨЗДӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ СӨЗДӨР

Бир же эки, же андан көп уңгудан турган, бир гана маанини билдирген, биригип жазылган сөздөр жөнөкөй сөздөр деп аталат. Мисалы: *ата, эне, эже, бүгүн, аксарбашыл, кулач, аткулак, жел-боо, Чоңташ, Саргамыш.*

Татаал сөздөр синтаксистик жол менен жасалат.

СӨЗДӨРДҮН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

ТАТААЛ СӨЗДӨР

Курамы жагынан эки же андан көп сөздөрдөн түзүлүп, лексикалык жактан бир мааниге ээ болгон, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган сөздөр татаал сөз деп аталат. Мисалы: *өнөр жай, барып-келип, бийик-бийик, кара куурай, ата-эне, Ата Мекен, КДК, ЖК, РФ, КЭР, Улуу Ата Мекендик согуш, премьер-министр.*

КОШ СӨЗДӨР

Бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болуп айтылып, эки же андан ашык сөздөн түзүлгөн сөздөр кош сөздөр деп аталат. Мисалы: *ата-эне, үй-бүлө, ага-тууган, бак-дарак, жакшы-жаман, жоон-ичке, кызыл-тазыл.*

Кош сөздөр мааниси боюнча төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт: маанилеш кош сөздөр, карама-каршы маанидеги кош сөздөр, сыңар маанилүү кош сөздөр, кайталама кош сөздөр, эки сөзү тең маани бербеген кош сөздөр.

МААНИЛЕШ КОШ СӨЗДӨР

Курамындагы ар бир сөзү өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. Мисалы: *чоң-кичине, ата-эне, ага-уни, өйдө-төмөн, аман-соо, оң-тетири, эже-сиңди.*

КАРАМА-КАРШЫ МААНИДЕГИ КОШ СӨЗДӨР

Кош сөздүн курамында турган сөздүн бири экинчисине карама-каршы мааниде айтылат. Мисалы: *оң-тетири, жакшы-жаман, өйдө-төмөн, улуу-кичүү, чоң-кичине, келим-кетим, барар-барбас, оң-сол, узун-кыска, бар-жок, эртели-кеч.*

СЫҢАР МААНИЛҮҮ КОШ СӨЗДӨР

Курамындагы сөздөрдүн бири гана лексикалык мааниге ээ болгон, экинчиси лексикалык мааниге ээ болбогон кош сөздөр. Мисалы. *мал-сал, нан-пан, бала-чака, азык-түлүк, көйнөк-көнчөк, кыз-кыркын, кызыл-тазыл, каршы-терши, кейип-кепчип, ыйлап-сыктап.*

КАЙТАЛАМА КОШ СӨЗДӨР

Бир сөздүн эки же андан көп ирет кайталанып айтылышынан пайда болгон сөздөр. Мисалы: *чоң-чоң, бара-бара, кызыл-кызыл, ылдам-ылдам, тез-тез, узун-узун, ха-ха-ха-ха-ха, шака-шака-шака-шак.*

ЭКИ СӨЗҮ ТЕҢ МААНИ БЕРБЕГЕН КОШ СӨЗДӨР

Быкы-чыкы, акыр-чикир, кажы-кужу, бака-шака, ала-сала, ыз-быз, ыпыр-сыпыр, уйгу-туйгу, ыйкы-тыйкы, үрүң-бараң, быт-чыт, ың-жың.

КОШ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Кош сөздөр ар дайым дефис аркылуу жазылат. Мисалы: *күч-кубат, бак-дарак, курал-жарак, ага-уни, жер-суу, уй-пуй, мал-сал, ыкы-чыкы, өйдө-ылдый, жакшы-жаман, быкы-чыкы, кыз-кыркын, ата-эне.*

КОШМОК СӨЗДӨР

Эки же андан ашык сөздөн түзүлүп, бир гана аталышты билдирген татаал сөздөр кошмок сөздөр деп аталат. Мисалы: *беш күндүк, алтын кашык, алтын саат, айылдык кеңеш, ат сарай, кой сарай, Саманчы жолу, Кой жолу, Куш жолу, жардам бер.*

КОШМОК СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кошмок сөздөрдүн ар бир бөлүгү арасына белги коюлбастан бөлөк жазылат. Мисалы: *таш көмүр, темир жол, бала бакча, өтө кооз, эң сонун, кара жыгач, кол кой.*

2. Географиялык энчилүү аттардан түзүлгөн кошмок сөздөр арасына дефис коюлбай, баш тамга менен бирге жазылат. Мисалы: *Аларча, Алабука, Акталаа, Атбашы, Чоңалай, Башкарасуу, Ысыккөл, Жалалабат, Ысыката, Сарычелек, Эркинтоо, Карабалта.*

3. Түгөйлөрү маанилик касиеттерин сактап, лексикалашып кеткен, бирок бир маанини билдирип калган төмөнкүдөй маанидеги кошмок сөздөр бирге жазылат. Мисалы: *көзайнек, ташбака, козукарын, айбалта, аттиш, кошооз, ашказан.*

4. Зат атооч менен этиштен, тактооч менен этиштен куралган кошмок сөздөр айрым жазылат. Мисалы: *жардам бер, баш ий, баш тарт, кол кой, таасир эт, салам айт, өмүр сүр, кол шилте, өч ал.*

5. Адамдын аты-жөнүнө уулу, кызы, келини деген сөздөр кошулуп айтылса, энчилүү аттар баш тамга менен бул сөздөр кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *Касым Тыныстан уулу, Буудайбек Сабыр уулу, Айнура Садык кызы, Койчуманов Жумаш Ыбрай уулу, Үсөналиева Гүлай Бейше келини.*

БИРИККЕН СӨЗДӨР

Тыбыштык жагынан бузулуп, биригип кеткен татаал сөздөр бириккен сөздөр деп аталат. Мисалы:

<i>бүгүн</i> (бу+күн)	<i>жыңайлак</i>
<i>быйыл</i> (бул+жыл)	<i>жылаңбаш</i>
<i>апар, алпар</i> (алып бар)	<i>жылаңач</i>
<i>кулач</i> (кол ач)	<i>улутун</i>
<i>бүрсүгүнү</i> (бириси күнү)	<i>агайын</i>
<i>унчукпа</i> (үн чыгарба)	<i>былтыр</i>
<i>Соңкөл. Каракол</i>	<i>антип, минтип</i>
<i>өгүнү</i> (а (ал) күнү)	<i>түнүчүндө</i>
<i>өйүз</i> (а (ал) жүз)	<i>ошентип</i>

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

Толук маанилүү сөздөрдүн кыскартылып берилиши кыскартылган сөздөр деп аталат. Мисалы: *СССР, КМШ, КЭР, колхоз, облкецеш, районо, КДП, ЭрК, РФ, ККП, ККСК, ЦУМ, ТЭЦ, КДК, райаким, жож.*

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Баш тамгаларынан кыскартылган сөздөрдүн бардыгы баш тамга менен жазылат. Мисалы: *ООН, ТЭЦ, КР, РФ, КУИА, КТУ, БГУ, ЦУМ, КМУ, АК* (акц. коом), *КПСС, НАТО, ГЭС, АКШ, ККСК.*

2. Биринчи сөзү муунунан калган сөздөрү тамгаларынан кыскартылган сөздөр кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *райОНО* эмес, *районо*, *облОНО* эмес, *облоно*.

3. Башкы тамгалары боюнча кыскартылган сөздөргө мүчө уланганда, кыскартылган сөз баш тамгалар менен жазылып, мүчөсү кичине тамгалар менен жазылат. Мисалы: *КРдин, РФтин, ЖКнын, КДКнын.*

4. Басма сөздөрдө, жазууда кенири колдонулуп жүргөн бир катар графикалык кыскартуулар кичине тамгалар менен, арасына чекит коюлуп жазылат. Мисалы: б.а. — *башкача айтканда*, ж.б. — *жана башкалар*, д.у.с. — *дагы ушул сыяктуулар*. Окулганда толук түрү сакталат.

5. Эгерде кыскартылган сөздөрдө үндүүлөр болуп, ал сөз үндүүлөр аркылуу бүтүн сөз катарында окулса, ага жалгануучу мүчөлөр да ошол үндүүлөргө карай жазылат. Мисалы: *АКШнын, ООНдун, ГЭСке, НАТОнун, КЭРдин.*

6. Эгерде башкы тамгаларынан кыскартылып, бирок сөз катары колдонулуп калган болсо, бардык бөлүгү бириктирилип, жалпы ат катарында кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *ЖОЖ* эмес, *жож*; *ДОТ* эмес, *дот*, *ДЗОТ* эмес, *дзот*.

7. Толук маанилүү сөздөр муунунан кыскарылат. Мисалы: *колхоз, совхоз, филфак, юрфак, юстмин, истфак, химфак, экономфак.*

8. Биринчи сөзү муунунан, калган сөздөрү толук алынып кыскартылат. Мисалы: *маммүлк, соцфонду, райаким, облкецеш, авиапочта, райсот, физприбор, турфирма.*

МОРФЕМА

Сөздүн маани берүүчү бөлүгү же мааниси жагынан бөлүнбөй турган грамматикалык форма морфема деп аталат.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Тилдеги сөздөрдүн лексикалык маанилерине, морфологиялык белгилерине жана сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына карай ар түрдүү топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат.

Кыргыз тилинде төмөндөгүдөй сөз түркүмдөрү бар:

1. Зат атооч	8. Тууранды сөз
2. Сын атооч	
3. Сан атооч	Кызматчы сөздөр
4. Ат атооч	9. Жандооч
5. Этиш	10. Байламта
6. Тактооч	11. Бөлүкчө
7. Сырдык сөз	12. Модаль сөздөр

Сөз түркүмдөрү маани берүүчү, кызматчы жана өзгөчө сөз түркүмдөрү болуп, үчкө бөлүнөт.

МААНИ БЕРҮҮЧҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Маани берүүчү сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышып, заттын атын, сын-сыпатын, касиетин, санын, кыймыл-аракетин, ал-абалын, атын билдиришет. Алар төмөндөгүлөр:

Зат атооч	Ат атооч
Сын атооч	Этиш
Сан атооч	Тактооч

КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Кызматчы сөздөр деп, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, өз алдынча турганда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албаган сөздөрдү айтабыз. Аларга: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр кирет.

ӨЗГӨЧӨ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

- Тууранды сөз
Сырдык сөз

ЗАТ АТООЧ

Заттын атын же заттык түшүнүктү билдирип, жөндөмө, сан, таандык, жак мүчөлөрү боюнча өзгөргөн, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткарган, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп аталат. Зат атооч энчилүү жана жалпы ат болуп, экиге бөлүнөт.

ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ АТТАР

Энчилүү ат жеке бир затка энчиленип коюлат. Аларга кишилердин, шаарлардын, тоолордун, океандардын, мекеменин, окуянын, айбандардын ж.б. аттары кирет. Алар дайыма баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Ысыккөл, Чолпоната, Чүй, Нарын, Аккула, Тайтору, «Гүлсарат» романы, Бишкек шаары, «Кыргыз руху» гезити, «Комсомольская правда» гезити, «Эркинтоо» гезити.*

Жалпы ат бир түрдүү заттарга жалпы жонунан берилет. Мисалы: *токой, тоо, таш, суу, мектеп, шаар, адам, мал, эл.*

ЭНЧИЛҮҮ АТТАРДЫН ЖАЗЫЛЫШЫ

Энчилүү аттар төмөндөгүчө жазылат:

1. Адамдардын аттары, атасынын аты, фамилиясы бир сөздөн же сөз айкашынан тургандыгына карабастан, ар бири баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Болот, Кубаныч, Курманбек, Аманбай, Жеңижок, Асан Эсенович Саламатов, Айтурган Мамбеткалыевна Токтомушева.*

2. Өз атынан тышкары коюлган жашыруун аттар (псевдонимдер) баш тамгалар менен жазылат. Эгерде мындай энчилүү аттар эки сөздөн турса, арасына эч белги коюлбастан, бөлөк-бөлөк жазылат да, экөө тең баш тамга менен башталат. Мисалы. *Тоголок Молдо* (атактуу демократ акын Байымбет Абдрахмановдун элге таралып кеткен аты), *Балка* (эл акыны Аалы Токомбаевдин адабияттык аты), *Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Кыз Сайкал, Жаңыл Мырза, Алдаш Молдо.*

3. Жаныбарларга коюлган энчилүү аттар бир сөздөн же сөз айкашынан тургандыгына карабастан, баш тамга менен башталып жазылат. Кыргыздарда мындай аттар көбүнчө жылкыга жана иттерге карата колдонулат. Мисалы: *Акжол, Аккула, Алгара, Койгүрөң, Тайтору, Тоотору* (жылкы аттары), *Желмаян* (төөнүн аты), *Бөрүбасар, Жолборс, Учар, Тайбас* (иттин аттары).

4. Географиялык аттар (жер-суунун, тоолордун, калк орношкон пункттардын, көлдөрдүн ж.б. аттары) дайыма баш тамгалар менен жазылат. Мисалы: *Алай, Соңкөл, Алчалуу, Баткен, Боом, Гүлчө, Кабак, Орток, Өрүктү, Тамга, Сүлүктү, Талас, Чүй, Нарын, Кемин, Өрнөк, Каракужур, Чатыркөл, Аксай, Арпа.*

5. Кыргызстандын аймагындагы эки же андан ашык сөздөн куралган татаал географиялык аттардын бардыгы баш тамгалар

менен башталып жазылат. Мисалы *Акталаа, Аккыя, Атбашы, Жетиөгүз, Ийрисуу, Кичикемин, Базаркоргон, Чоңалай, Ысыккөл, Жалалабат, Чоңсарыбулак, Шамалдысай, Майлысуу.*

6. Адабий чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөз катары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлат да, баш тамгалар менен жазылат. Мисалы: *«Жаныш-Байыш», «Саринжи-Бөкөй», «Козу көрпөш — Баян сулуу»* чыгармалары.

7 Кыргызстандын аймагынан тышкаркы төмөнкү географиялык аттардын кыргызча айтылышы боюнча жазылышына жол берилет. Мисалы: *Сыр-Дарыя, Аму-Дарыя, Кокон, Маргалаң, Алматы, Самаркан, Ташкен, Турпан, Казан, Анжыян.*

8. Зарылдыгына карай Кыргызстандын аймагынан тышкаркы бир катар географиялык аттардын орусчадан которулуп алынышына жол берилет. Мындай учурларда татаал энчилүү аттардын курамындагы *деңиз, арал, булуң, кысык, көл* деген сыяктуу сөздөр кичине тамга менен бөлөк жазылат. Мисалы: *Ак деңиз, Кара деңиз, Рига булуңу, Онега көлү, Куриль аралдары, Инд океаны, Дарданелл кысыгы.*

Астрономиялык энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Марс, Чолпон, Күн, Жер, Ай, Юпитер, Жетиген.*

9. Жер-суунун, коомдун атынан коюлган энчилүү аттар тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат. Мисалы: *«Шамшы»* фирмасы, *«Алга»* коому, *«Жаңыжер»* фермасы.

Эгер мекеменин, мектептин ж.б. аттары адамдын атына коюлса, тырмакчага алынбай жазылат. Мисалы: *Ленин атындагы мектеп, Фрунзе заводу, Манас кыштагы, Манас аэропорту.*

10. Китептердин, гезит-журналдардын ж.б. аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен, эгер эки сөзү тең энчилүү ат болсо, эки сөзү тең баш тамга менен жазылат. Мисалы: *«Каныбек» романы, «Советтик Кыргызстан» гезити, «Вечерний Бишкек» гезити, «Россия» кинотеатры, «Сейил» кафеси.*

11. КМШдагы, чет элдик партиялык, өкмөттүк, профсоюздук жогорку мекемелер менен уюмдардын наамдарынын аттары (*партия, кыймылы* деген сөздөн башкасы) баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Кыргыз Республикасы, Россия Федерациясы, Кыргыз Республикасынын Президенти, Кытай Эл Республикасы, Жогорку Кеңеш, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кореянын*

Элдик-Демократиялык партиясы, Кыргызстандык Демократиялык кыймылы, Эркин Кыргызстан партиясы, Казак Республикасы, Өзбек Республикасы, Бириккен Улуттар Уюму.

12. Энчиленип айтылган тарыхый окуялардын аттарынын биринчи, экинчи сөздөрү баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Улуу Октябрь социалисттик революциясы, Улуу Ата Мекендик согуш.*

13. Белгилүү даталардын, революциялык майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Аялдардын эл аралык майрамы, Жеңиш күнү, Жаңы жыл, Космонавтика күнү, Мугалимдер күнү, Билим майрамы, Конституция күнү.*

14. Эгерде татаал энчилүү аттардын биринчи сөзү иреттик сан атоочтордон болуп, цифра менен жазылса, экинчи сөзү баш тамга менен жазылат. Мисалы: *31-Август, 8-Март, 9-Май, 7-Ноябрь.*

Эгерде араб цифрасы сөз менен берилсе, биринчи сөзү баш тамга, экинчи сөзү кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *Отуз биринчи август, Сегизинчи март, Тогузунчу май, Жетинчи ноябрь.*

15. Министрликтердин, коомдук уюмдардын, ар түрдүү мекемелердин, окуу жайларынын биринчи сөзү жана анын курамындагы кошо айтылган энчилүү аттар баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университети, Билим жана маданият министрлиги, Кыргыз билим берүү академиясы, Бишкек гуманитардык университети.*

ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖЕКЕЛИК ЖАНА КӨПТҮК САНЫ

Зат атоочтор жекелик жана көптүк санда айтылат. Көптүк мааниси **-лар** мүчөсү жасайт. Мисалы: *алма — алмалар, өзөн — өзөндөр, китеп — китептер.*

Кээ бир сөздөр **-лар** мүчөсүнүн жардамысыз эле көптүк мааниси билдирип турат. Мисалы: *Чөп чабылды. Эгин орулду. Мал жайлоого чыгарылды. Окуу башталды. Оюн бүттү.*

ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖАКТАЛЫШЫ

Зат атоочтор жакталбайт, жак мүчөлөр менен да өзгөрбөйт. Жак мүчөлөр этишке гана таандык. Бирок адамзаттык зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда гана жак мүчөлөрдү кабыл алат. Демек, зат атоочтун баяндоочтук милдет аткаргандагы жак

мүчөлөр менен өзгөрүшү зат атоочтун жакталышы деп аталат. Мисалы: *мен студентмин, сен студентсиң, биз студентпиз, силер студентсиңер.*

Жекелик санда

жагы, түрү	жекелик санда
I жак - <i>Мен</i>	-мын, -мин, -мун, -мүн
II жак - <i>Сен</i> (жөнөкөй түрү)	-сың, -сиң, -суң, -сүң
II жак - <i>Сиз</i> (сылык түрү)	-сыз, -сиз, -суз, -сүз
III жак - <i>Ал</i>	

Көптүк санда

жагы, түрү	көптүк санда
I жак - <i>Биз</i>	-быз, -биз, -буз, -бүз
II жак - <i>Силер</i> (жөнөкөй түрү)	-пыз, -пиз, -пуз, -пүз
II жак - <i>Сиздер</i> (сылык түрү)	-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр
III жак - <i>Алар</i>	-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр

Жакталып турган зат атоочтор жөндөлбөйт.

ЗАТТАРДЫН ТААНДЫК БОЛУП АЙТЫЛЫШЫ

Зат атооч сөздөргө уланган кээ бир мүчөлөр таандыкты билдирет. Мындай таандык мүчөлөр эки топко бөлүнөт.

1. Жак таандык мүчө **-ым, -ың, -ы (-сы), -ыбыз, -ыңыз, -ыңар.**

2. Жалпы таандык **-ныкы.** Үндүүлөрдөн кийин **-ныкы, -ники, -нуку, -нүкү,** жумшак үнсүздөрдөн кийин **-дыкы, -дики, -дуку,**

-дүкү, каткалаң үнсүздөрдөн кийин **-тыкы, -тики, -туку, -түкү;** кыскарып, **-ыкы, -кы** болуп да айтыла берет.

3. Таандык мүчөлөрдүн I, II жагынан кийин **-ныкы** толук, кыскарган түрдө айтылат жана жазылат: *ата-м-дыкы, ата-м-ыкы, ата-м-кы.*

ЗАТ АТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ

Зат атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат.

ЗАТ АТООЧТУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Зат атоочтор морфологиялык жол менен, башкача айтканда, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

1. Атооч сөздөрдөн зат атоочту жасоочу мүчөлөр:

- чы — *малчы, колхозчу, кызылчачы, жардамчы*
- лык — *достук, жолдоштук, бирдик, ондук*
- кор — *жемкор, малкор, чайкор*
- кер — *ишкер, жоокер, кызматкер, айыпкер*
- кеч — *арабакеч, кирекеч*
- стан — *Кыргызстан, Өзбекстан*
- кана — *ашкана, китепкана, ишкана, чайкана*
- поз — *илимпоз, өнөрпоз, ашпоз*
- чылык — *дыйканчылык, эгинчилик, токчулук, кымбатчылык*
- лаш — *аталаш, айылдаш, жолдош, жердеш*
- ча — *кутуча, китепче, секиче, көрпөчө*
- чык — *капчык, оюнчук, көлчүк*

2. Этиштен зат атоочту жасоочу мүчөлөр:

- ын — *жаан, эгин, агын*
- ым — *басым, чечим, билим, үзүм*
- ынды — *бөлүндү, куранды, асыранды, кесинди*
- ма — *сызма, катырма, башкарма, тизме*
- ыш — *согуш, уруш, конуш, чыгыш*
- ак — *күрөк, жүрөк, калак, таяк*
- оо — *бууроо, шайлоо, ойлоо, бүлөө, көсөө*
- гыч — *сызгыч, сүзгүч, өчүргүч, отургуч*
- мак — *куймак, үймөк, иймек, түймөк*

- ыч** — *өтүнүч, сүйүнүч, кубаныч*
- мал** — *ташымал, оромол, ачымал*
- мыш** — *турмуш, уламыш, кылмыш*

ЗАТ АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки же андан көп сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн зат атоочтор сөз жасоонун синтаксистик жолу деп аталат. Мисалы: *темир жол, боз үй, сары май, ата-эне, ага-ини, эже-сиңди, Алатоо, Үчкоргон, Чолпоната, Акжол, Жеңизжок, Амангелди, Асанбай, Чолпоната, Азамат Алтай, Тазабек Саманчин*.

ЖӨНДӨМӨЛӨР ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сүйлөм ичинде сөздөрдүн байланышын, жөнүн, катышын көрсөтүп турган **-нын, -га, -ны, -да, -дан** мүчөлөрү жөндөмө мүчөлөр деп аталат. Ушул мүчөлөрдүн грамматикалык маанисин белгилөө үчүн алынган сөз жөндөмө деп аталат.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр төмөнкүлөр:

1. Атооч — ким? эмне? кимдер? эмнелер?
2. Илик — кимдин? эмненин? каердин?
3. Барыш — кимге? эмнеге? каерге?
4. Табыш — кимди? эмнени? каерди?
5. Жатыш — кимде? эмнеде? каерде? кайда?
6. Чыгыш — кимден? эмнеден? каерден? кайдан?

АТООЧ ЖӨНДӨМӨ

Заттын, кубулуштун атын көрсөтүп турган сөз атооч жөндөмө деп аталат.

Атооч жөндөмөнүн тиешелүү мүчөсү жок. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр ким? эмне? кимдер? эмнелер? каер? деген суруолорго жооп берип, башка жөндөмө мүчөлөрдүн уланышына негиз болот.

Сүйлөм ичиндеги атооч жөндөмөдөгү сөздөр ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, каратма сөздүк милдетти аткарат. Мисалы: *Алатоо бүгүн кулпунду. Уят — өлүмдөн катуу*. Бул сүйлөмдөрдүн ээси — *Алатоо, уят*. Сөз атасы — *кулак, суу атасы — булак* (баяндоочу — *кулак, булак*). *Күн алтын нурун чачыратты. Улуу тоолор мемирейт* (аныктоочу — *алтын, улуу*). *Балдар, жакшы окугула! Силер, жаштар, келечек ээси болгула!* (каратма сөз — *балдар, жаштар*).

ИЛИК ЖӨНДӨМӨ

Заттын кимге же эмнеге таандык экендигин, кандайдыр бир катышы, тиешеси бар экендигин көрсөтүүчү жөндөмө илик жөндөмө деп аталат.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү улануучу сөздөр	-нын, -ын мүчөсүнүн өзгөрүшү	мисалы
1) Үндүүлөр менен аяктаса:	-нын, -нин -нун, -нүн	эмненин? кимдин? <i>талаанын, тоонун,</i> <i>инишин, төөнүн</i>
2) Жумшак үнсүздөр менен аяктаса:	-дын, -дин -дун, -дүн	<i>жаздын, койдун,</i> <i>элдин, күндүн</i>
3) Каткалаң үнсүздөр менен аяктаса:	-тын, -тин, -тун, -түн	<i>каттын, иштин,</i> <i>көктүн, топтун</i>
4) III жактын таандык (-ы, -сы) жана жалпы таандык (-ныкы) мүчөсү менен аяктаса:	-ын, -ин, -ун, -үн	<i>малын+ын</i> <i>баласын+ын</i> <i>үйүн+үн, Асан-</i> <i>дыкын+ын</i>

Илик жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-нын, -ын**, ал кимдин? эмненин? каердин? деген суроолорго жооп берип, 16 вариантта өзгөрөт.

Илик жөндөмөсүндөгү сөздөр көбүнчө аныктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Эликтин көркү төр менен, эгиндин көркү жер менен* (аныктоочу — эликтин, эгиндин). *Карынын кебин капка сал. Баланын көркү энеде. Жылкынын көркү желеде.*

БАРЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракеттин, бир нерсенин, кимге, эмнеге же кандайдыр башка максатка багытталгандыгын, жумшалгандыгын жана ордун, ченемин белгилөөчү жөндөмө барыш жөндөмө деп аталат.

Барыш жөндөмөнүн негизги уландысы: **-га, -ка, -а**.

Барыш жөндөмөдө турган сөздөр кимге? эмнеге? кайда? каякка? деген суроолорго жооп берет жана 12 вариантта өзгөрөт.

Барыш жөндөмөнүн мүчөсү улануучу сөздөр:	-га, -а мүчөсүнүн өзгөрүшү	мисалдар
1. Үндүүлөр жана жумшак үнсүздөр менен аяктаса:	-га, -ге, -го, -гө	<i>атага, көлгө, торго, билимге</i>
2. Каткалан үнсүздөрдөн кийин келсе:	-ка, -ке, -ко, -кө	<i>ташка, отко, китепке, көккө</i>
3. I, II, III жактардын таандык жана жалпы таандык (-ныкы) мүчөлөрүнөн кийин келсе:	-а, -с, -о, -ө	<i>уулума, үйүмө, үйүнө баласына, энесине, Асандыкына</i>

Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Адамга адамча мамиле кылууну үйрөн* (толуктоочу — *адамга*). *Жетим менен жесирге, карабады беш каман* (толуктоочу — *жетим менен жесирге*). *Эң кичине уулумду шаарга жөнөттүм* (бышыктоочу — *шаарга*).

ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган затты билдирүүчү жөндөмө табыш жөндөмө деп аталат.

Табыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-ны** жана **-ы**.

Табыш жөндөмөсү улануучу сөздүн аягы	-ны, -ы мүчөсүнүн өзгөрүшү	мисалдар
1. Үндүүлөр менен аяктаса:	-ны, -ни, -ну, -нү	<i>партаны, күүнү, кишону, кишини</i>
2. Жумшак үнсүздөр менен аяктаса:	-ды, -ди, -ду, -дү	<i>театрды, жерди, койду, көлдү</i>
3. Каткалан үнсүздөр менен аяктаса:	-ты, -ти, -ту, -тү	<i>бакытты, күкүктү, эмгекти, кушту</i>
4. I, II жактардын жекелик таандык мүчөсү, III жактын жалпы таандык мүчөсү менен аяктаса:	-ды (-ы), -ди (-и), -ду (-ү)	<i>китебим(д)и үйүн(д)ү, уулун(д)у балам(д)ы айылдыкын</i>

Табыш жөндөмөсүндө турган сөздөр кимди? эмнени? каерди? деген суроолорго жооп берет. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү 16 вариантта өзгөрөт.

Табыш жөндөмөдө турган сөздөр көбүнчө толуктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Алатоону күндө көрсөң, күндө кызык. Уясында эмнени көрсө, учканда ошону алат* (толуктоочтору — *Алатоону, эмнени, ошону*).

ЖАТЫШ ЖӨНДӨМӨ

Орунду, бир нерсенин кайда, кимде, эмнеде экендигин же белгилүү бир мезгилди көрсөтүүчү жөндөмө жатыш жөндөмө деп аталат.

Жатыш жөндөмөнүн негизги мүчөсү **-да**.

Жатыш жөндөмөдө турган сөздөр кимде? эмнеде? кайда? каерде? деген суроолорго жооп берет.

Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү **-да** төмөндөгүдөй 8 вариантта өзгөрөт.

Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү	-да мүчөсүнүн өзгөрүшү	мисалдар
1. Үндүүлөрдөн жана жумшак үнсүздөрдөн кийин келсе:	-да, -де, -до, -дө	<i>жайлоодо, төөдө, шаарда, жерде</i>
2. Каткалан үнсүздөрдөн кийин келсе:	-та, -те, то, -тө	<i>бакта, отто, мектепте, жүрөктө</i>

Жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде баяндоочтун, толуктоочтун, бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Бул китеп Бактыгулда* (толуктоочу — *Бактыгулда*). *Жылкынын көркү желеде* (баяндоочу — *желеде*). *Жамийла айылда чоңойду*.

ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨ

Кыймыл-аракеттин кайдан башталышын, чыгыш тегин, ордун жана жалпы эле кимден, эмнеден экендигин көрсөтүүчү жөндөмө чыгыш жөндөмө деп аталат.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү **-дан**. Ал толук жана кыскарган **-ан** түрдө колдонулуп, 12 вариантта өзгөрөт.

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү	-дан, -ан мүчөсүнүн өзгөрүшү	мисалдар
1. Үндүүлөрдөн жана жумшак үнсүздөрдөн кийин келсе:	-дан, -ден, -дон, -дөн	<i>армиядан, тоодон, үйдөн, кишиден</i>
2. Каткалаң үнсүздөрдөн кийин келсе:	-тан, -тен, -тон, -төн	<i>сааттан, теректен, торттон, өрттөн</i>
3. I, II жактардын жекелик таандык мүчөсүнөн кийин келсе:	-д(ан), -д(ен), -д(он), -д(өн)	<i>балам(д)ан, атаң(д)ан</i>
4. III жактын жана жалпы таандык мүчөсүнөн кийин келсе:	-ан, -өн, -ен, -он	<i>баласынан, Керимдикинен, Ысыккөлдүкүнөн</i>

Чыгыш жөндөмөсүндө турган сөздөр толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат: *өз баламдан (баламан) кем көрбөйм* (толуктоочу — *балам(д)ан*). *Шаардан, айылдан, райондон элдер көп келишти* (бышыктоочу — *шаардан, айылдан, райондон*).

ЗАТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛÜШ ТИПТЕРИ

Зат атоочтордун жөндөлүшү 3 топко бөлүнөт.

1. Таандык мүчө уланбаган сөздөрдүн жөндөлүшү.

2. Аягы *-ск, -нк, -фть, -кт, -нг, -нд, -ми* менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү.

3. Таандык мүчө уланып турган сөздөрдүн жөндөлүшү.

ТААНДЫК МҮЧӨ УЛАНБАГАН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Таандык мүчө уланбаган сөздөрдүн жөндөлүшү өз ара үч топко бөлүнөт.

а) Аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн зат атоочтор төмөнкүчө жөндөлөт.

А.	бала	короо	эне	төө
И.	баланын	короонун	эненин	төөнүн
Б.	балага	короого	энеге	төөгө
Т.	баланы	короону	энени	төөнү
Ж.	балада	короодо	энеде	төөдө
Ч.	баладан	короодон	энеден	төөдөн

б) Аягы жумшак үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтор төмөндөгүчө жөнделет.

А.	тал	бор	жер	үй
И.	талдын	бордун	жердин	үйдүн
Б.	талга	борго	жерге	үйгө
Т.	талды	борду	жерди	үйдү
Ж.	талда	бордо	жерде	үйдө
Ч.	талдан	бордон	жерден	үйдөн

в) Аягы каткалаң үнсүздөр менен бүткөн зат атоочтор төмөндөгүчө жөнделет.

А.	кат	топ	желек	көйнөк
И.	каттын	топтун	желектин	көйнөктүн
Б.	катка	топко	желекке	көйнөккө
Т.	катты	топту	желекти	көйнөктү
Ж.	катта	топто	желекте	көйнөктө
Ч.	каттан	топтон	желектен	көйнөктөн

АЯГЫ СК, НК, ФТЬ, КТ, НД, МН МЕНЕН БҮТКӨН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аягы *ск, нк, фть, кт, нд, мн* менен бүткөн сөздөргө жөндөмө мүчөлөр уланганда ал сөздөр менен жөндөмө мүчөлөрдүн ортосунда *ы, и, а, у* тамгалары кошулат да, андан кийин аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү сыяктуу жөндөлө берет. Мисалы:

А	Минск	танк	нефть	акт
И.	Минскинин	танканын	нефтинин	актынын
Б.	Минскиге	танкага	нефтиге	актыга
Т.	Минскини	танканы	нефтини	актыны
Ж.	Минскиде	танкада	нефтиде	актыда
Ч.	Минскиден	танкадан	нефтиден	актыдан

ТААНДЫК МҮЧӨЛӨР УЛАНЫП ТУРГАН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Таандык мүчөлөр уланып турган зат атоочтор илик, барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө бир кыйла айырмаланып турат.

А.	саатым	саатың	сааты
И.	саатым(д)ын	саатың(д)ын	саатын+ын
Б.	саатым-а	саатың-а	саатын+а
Т.	саатым(д)ы	саатың(д)ы	саатын
Ж.	саатым-да	саатың-да	саатын+да
Ч.	саатым(д)ан	саатың(д)ан	саатын+ан

ЗАТ АТООЧТУН СҮЙЛӨМДӨГҮ АТКАРГАН МИЛДЕТИ

Зат атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук, баяндоочтук, бышыктоочтук жана аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Сергей барсканды бийик көтөрдү* (*Сергей* – ээ, *барсканды* – толуктооч). *Райондо жыйналыш болду* (*райондо* – бышыктооч, *жыйналыш* – ээ). *Атактуу жайлоолордун бири – Суусамыр* (*Суусамыр* – баяндооч). *Балдар, силер жакшы окугула* (*балдар* – каратма сөз). *Кыш. Суук күчөп турган убак* (*кыш* – атама сүйлөм).

ЗАТ АТООЧТУН ЖАКТАЛЫШЫ

Жак мүчөлөр негизинен этишке гана таандык. Зат атоочтор жакталбайт, жак мүчөлөр менен да өзгөрбөйт. Бирок адамзаттык зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда гана жак мүчөлөрдү кабыл алат. Демек, зат атоочтун баяндоочтук милдет аткаргандагы жак мүчөлөр менен өзгөрүшү зат атоочтун жакталышы деп аталат.

ЖАК МҮЧӨЛӨРДҮН ӨЗГӨРҮШҮ

Жагы	Түрү	Жекселик санда	Жагы	Көптүк санда
I. Мен	жөн.	-мын (-мин, -мун, -мүн)	Биз	-быз (-биз, -бүз, -буз, -пыз, -пиз, -пүз, -пуз)
II. Сен	жөн.	-сың (-син, -сун, -сүн)	Силер	-сыңар, (-синер, -суңар, -сүнөр)
Сиз	жөн.	-сыз (-сиз, -суз, -сүз)	Сиздер	-сыздар (-сиздер, -сүздөр, -суздар)
III. Ал			Алар	

СЫН АТООЧ

Заттын өнүн, түсүн, сынын, сапатын, даамын, формасын ж.б. көрсөтүп, кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берген сөздөр сын атооч деп аталат. Мисалы: *кызыл, сары, жашыл, таттуу, ачуу, тоголок, жумшак.*

Сын атооч сүйлөм ичинде көбүнчө баяндоочтук, аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат: Мисалы: *Акылдуунун сөзү кыска (кыска — баяндооч). Жакшы адам белгиси эл камы үчүн жүгүрөт, жаман адам белгиси өз камы үчүн күйүнөт (жакшы, жаман — аныктооч). Бали, азаматтар, жакшы иштедиңер (жакшы — бышыктооч).*

САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН

Заттардын сын-сыпаты, өңү-түсү, даамы, формасы, мүнөзү, сапаты сыяктуу белгилерин түздөн-түз көрсөткөн сын атоочтор сапаттык сын деп аталат. Мисалы: *ичке, сулуу, ак, жашыл, тунук, ачуу, тегерек, тоголок, шайыр, түнт, жакшы, жаман, кызылыраак, өтө чоң, абдан сонун, саргыч, бозомук, чоң-кичине, жакшы-жаман, ак-кара.*

Башка бир зат менен болгон байланышына, кандайдыр бир катышына карай заттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сын атоочтор катыштык сын деп аталат. Мисалы: *токойлуу жер, тоодой толкун, темирдей тартип, жаанчыл ай, даамдуу тамак, тумакчан киши, аталаш тууган.*

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар: жай, салыштырма, күчөтмө жана басандатма даража.

ЖАЙ ДАРАЖА

Заттын белгисин кандай нормада экендигин билгизип, атайын мүчөлөрдүн жардамысыз, уңгу түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу жасалат. Мисалы: *кызыл, сары, ак, көк, кара, жашыл, ачуу, кең, сүйрү.*

САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА

Заттагы бир эле белги экинчи заттын белгиси менен салыштырылат. Салыштырууну чыгыш жөндөмөсүнүн -дан жана -ыраак

мүчөлөрү уюштурат. Мисалы: *Бал канттан пайдалуу. Замира Берметтен кичине. Москва көп шаарлардан кооз (коозураак).*

КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА

Заттардын сын-сыпатын күчөтүп, өтө жогору же өтө төмөн экендигин көрсөтөт да, төмөнкү жолдор менен жасалат.

а) *эң, өтө, абдан, чымкый, чылк* деген ж.б. күчөткүч бөлүк-чөлөрдүн жардамы менен жасалат: *эң чоң, өтө күчтүү, абдан жакшы, чымкый кызыл.*

б) сын атоочтун толук кайталанып же кыскарып айтылышы аркылуу жасалат: *кыпкызыл, упузун, капкара, сапсары, бийик-бийик тоолор, кооз-кооз үйлөр, сонун-сонун көчөлөр.*

в) затташкан сын атоочтор күчөтмө даражаны уюштурат: *мыктынын мыктысы, сулуунун сулуусу.*

БАСАНДАТМА ДАРАЖА

Заттагы белгинин нормалдуу белгиге жете бербегендигин же анын басаңдатылып айтылышын билдирет, төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-**ЫШ:** *ак — агыш, көк — көгүш*

-**ГЫЛ:** *кир — киргил, чаң — чаңгыл*

-**ЫЛЖЫМ, -ЫЛЖЫН:** *көк — көгүлжүм, көгүлжүн, каралжын*

-**ГЫЧ:** *сары — саргыч*

-**ГЫЛТ:** *кызыл — кызгылт, сары — саргылт*

-**ГЫЛТЫМ:** *кызыл — кызгылтым*

СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Сын атоочтор төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-**ЛУУ** — *токойлуу жер, суулуу өзөн, малдуу адам*

-**ДАЙ** — *тоодой толкун, алтындай сары, анардай кызыл*

-**СЫЗ** — *ботосуз төө, суусуз жер, айсыз түн*

-**ГЫ (-КЫ)** — *жазгы суу, кышкы тоо, жайкы ысык*

-**ЧУЛ** — *суучул киши, жаанчыл ай, кишичил буура*

-**ЛЫК** — *шаардык адам, айылдык жер, жылдык түшүм*

-**ЧАН** — *атчан адам, тончон адам, кийимчен киши*

-**МЕР** — *ишмер кызматчы, сөзмөр чал*

-**ДАК** — *кумдак жер, таштак өрөөн, сыздак жер*

-кор — малкор адам, чайкор кемпир, дүнүйөкор бай
-ий — илимий иш, тарыхый окуя, диний көз караш

2. Этиштен сын атооч жасоочу мүчөлөр:

-гыр — алгыр куш, өткүр бычак
-гыч — аткыч киши, илгич мышык, жазгыч акын
-гак — соргок кузгун, тайгак жол
-аак — ыйлаак бала, тердээк ат
-ык — жыртык кемсел, кетик тиш, тунук суу
-чаак — таарынчаак бала, унутчаак киши, уялчаак кыз
-аанак — кабаанак ит, сүзөөнөк уй, качаанак ат
-калаң — шашкалаң киши, каткалаң үнсүз
-ыңкы — көтөрүңкү кабак, басыңкы маанай
-ма — жайма базар, өрмө жүгөн
-ыш — тааныш адам, окшош буюм
-ынды — уланды мүчө, туунду сөз
-ын — агын суу, саан уй
-арман — чабарман жигит, күйөрман киши

СЫН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки же андан ашык сөздөн туруп, заттын сын-сыпатын, белгисин билдирген сын атоочтор татаал сын атоочтор деп аталат. Татаал сын атоочтор сөздөрдүн айкалышып айтылышы аркылуу синтаксистик жол менен жасалат. Мындай сын атоочтор кош, кошмок сөз түрүндө болот.

1. Кош сын атоочторго төмөнкүлөр кирет:

а) Ар бир сөзү маани берүүчү кош сын атоочтор. Мындай сын атоочторго **-луу** мүчөсү улана берет: *эстүү-баштуу, жылуу-жумшак, алдуу-күчтүү, өңдүү-түстүү, аттуу-баштуу*.

б) Карама-каршы маанидеги кош сын атоочтор: *алыс-жакын, улуу-кичүү, арык-семиз, кары-жаш, бийик-жапыз, өйдө-ылдый, жакшы-жаман, ачуу-таттуу, жоон-ичке*.

в) Бир сөзү маани берип, экинчи сөзү маани бербеген кош сын атоочтор: *жаман-жуман, майда-чүйдө, эски-уску, кызыл-тазыл, тааныш-туунуш, оңой-олтоң, жеңил-желпи*.

г) Эки сөзү тең маани бербеген кош сын атоочтор: *оргу-баргы, үрүң-бараң, уйгу-туйгу, ыпыр-сыпыр, эңги-деңги*.

д) Кайталанып айтылган кош сын атоочтор: *бийик-бийик (үйлөр), сонун-сонун (китептер), чоң-чоң (шаарлар), түркүн-түркүн (гүлдөр), узун-узун (жолдор)*.

2. Кошмок сын атоочторго төмөнкүлөр кирет:

а) Эки сөзү тең маани берүүчү кошмок сын атоочтон түзүлөт: *кызыл ала, кызыл тору, кара тору, сары ала, ак саргыл, кара көк, мала кызыл, көк ала, жашыл ала, кара кашка, ак ала, кара кочкул, кара күрөң, узун бойлуу, кызыл жүздүү, кең далылуу, ак жүздүү, балалуу-чакалуу*

б) Биринчи сөзү сын атоочтон, экинчи сөзү зат атоочтон түзүлөт: *кара каш, ак пейил, ак көңүл, кара көз, кең пейил, көк көз, кара сакал, ак сакал, ала кийиз.*

в) Эки сөзү тең зат атоочтордун айкалышынан түзүлөт: *эр жүрөк (бала), жылкы мүнөз (киши), жар кабак (адам), жолборс жүрөк (киши), жалкоо мүнөз, бала кыял.*

СЫН АТООЧТУН ЗАТТЫК МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Сын атооч менен бирге айтылуучу аныкталгыч сөз түшүп калып, сын атооч зат атоочтук мааниде колдонулат. Мисалы: *Жакшы (адам) эл камын ойлойт, жаман (адам) өз камын ойлойт. Күлүк (ат) чапкан сайын арбытат. Жаманга айткан кайран сөз. Жакшыны жакшы билер.*

СЫН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Затташып ээлик милдетти аткарат: *Кызылы тандалып алынды. Жакшыны жакшы билер.*

Баяндоочтук: *Бүтүн жер жүзү — аппак, кооз жана эң сулуу.*

Аныктоочтук: *Кадырлуу адамдар келишти. Ал мага жаңы кубат, жаңы күч берди.*

Бышыктоочтук: *Ысмайыл ырайымсыз көрүндү. Үнү жагымдуу угулду.*

СЫН АТООЧТУН ЖАЗЫЛЫШЫ

Сын атоочтордун жазылышы төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу **-луу, -лүү, -аанак (-ааган), -чаак** мүчөлөрү созулуп айтылышынча жазылат. Мисалы: *балалуу, малдуу, тоолуу, үйлүү, уялчаак, тебээнек (тебээген), сүзөөнөк (сүзөөгөн), тырышчаак.*

2. Аягы үндүүлөр менен бүткөн этиш сөздөргө **-ак** мүчөсү уланса, созулуп айтылышынча жазылат. Мисалы: *терде+ак=-тердээк, сүйлө+ак=сүйлөөк, ойно+ак=ойноок.*

3. Кош сын атоочтор арасында дефис коюлуп жазылат. Мисалы: *ачык-айрым, алыс-жакын, улуу-кичүү, кары-жаши, эстүү-баштуу, өңдүү-түстүү, жылуу-жумшак, жаман-жуман, майда-чүйдө, кызыл-тазыл, кобур-собур, уйгу-туйгу, бийик-бийик, сонун-сонун, түркүн-түркүн.*

4. Кошмок сын атоочтор төмөнкүчө жазылат: *кызыл ала, кара тору, будур ала, кара көк, кара күрөң, ак пейил, кең пейил, ала кийиз.*

5. *Эң, абдан (абыдан), өтө, аябай, чымкый, чылк* деген бөлүкчөлөр сын атоочко айкаша айтылса, бөлөк жазылат. Мисалы: *эң жакшы, абдан сонун, өтө кымбат, чымкый кызыл, чылк семиз.*

6. Толук маанидеги сын атооч менен башкы муунунан кыскартылып айтылган күчөтмө сын атоочтор бирге жазылат. Мисалы: *кыпкызыл, сапсары, көпкөк, бопбоз, капкатуу, жапжалпак, ыпысык, сунсулуу, апаппак, капкара, жапжашыл, туптунук.*

7. Салыштырма сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү созулуп айтылышында жазылат. Мисалы: *агыраак, көгүрөөк, жашылыраак, бийигирээк, жумшагыраак.*

САН АТООЧ

Заттын санын, иретин, эсебин, болжолун, тобун, катар тартибин билдирген сөз түркүмү сан атооч деп аталат.

Сан атооч сөздөр канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берет.

Сан атооч сөздөр сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, айкындоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Экөөбүз бирге бардык* (ээси — *экөөбүз*). *Ажардын жашы он үчтөрдө* (баяндоочу — *он үчтөрдө*). *Жыйырма беш бешке бөлүнөт* (ээси — *жыйырма беш*, айкындоочу — *бешке*). *Алты жерде беш — отуз* (баяндоочу — *отуз*).

САН АТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сан атооч сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт. Жөнөкөйү бир гана сөздөн, татаалы эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Мисалы: Жөнөкөй сан атоочтор: *эки, беш, он, жыйырма, кырк, жүз, миң, миллион, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон.* Татаал сан атоочтор: *он үч, отуз эки, бир миң тогуз жүз алтымыш сегиз.*

САН АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сан атоочтор маанисине карай алтыга бөлүнөт.

1. Эсептик сан	2. Иреттик сан
3. Жамдама сан	4. Чамалама сан
5. Топ сан	6. Бөлчөк сан

ЭСЕПТИК САН АТООЧ

Заттын санын, эсебин билдирип, канча? нече? деген суроого жооп берүүчү сан атоочтор эсептик сан атоочтор деп аталат. Мисалы: *бир, төрт, он, отуз, элүү, сексен, үч жүз, миң, миллион, он окуучу, отуз беш китеп, кырк дептер, он беш карандаш, үч жүз онго бөлүнөт.*

ИРЕТТИК САН АТООЧ

Заттын иретин, тартибин, катарын көрсөтүп, канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берүүчү сандар иреттик сан атооч деп аталат.

Иреттик сан атоочтор эсептик сандарга **-ынчы (-нчы)** мүчөсү улануу менен түзүлөт. Мисалы: *бир+ынчы=биринчи, үч+ынчы=үчүнчү, жети+ынчы=жетинчи, сегиз+ынчы=сегизинчи.*

Иреттик сандын **-ынчы** мүчөсүнөн кийин чыгыш жөндөмөнүн **-дан** мүчөсү уланып айтылганда киринди сөздүк мааниде колдонулат. Мисалы: *Менин силерди чакырткан себепим төмөнкүчө: биринчиден, алдыдагы ишти кеңешүү, экинчиден, алтын кушту издеп табуу.*

ЖАМДАМА САН АТООЧ

Сан менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, канчоо? нечөө? деген суроолорго жооп берүүчү сандар жамдама сан атооч деп аталат.

Жамдама сан атоочтор эсептик сандарга **-оо, -өө** мүчөлөрү улануу менен түзүлөт. Мисалы: *бирөө, экөө, алтоо.*

Жак мүчөлөр уланганда төмөндөгүдөй өзгөрөт: *бирөөбүз (сүңөр, сүздөр), экөөбүз (сүңөр, сүздөр), алтообуз (суңар, суздар).*

Жамдама сан атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, аныктоочтук, толуктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Окугандардан алтоо сыйланды (ээси — алтоо). Үчөөнө Ардак грамота берилди (толуктоочу — үчөөнө). Экөөнүн иши жакшы деп бааланды (аныктоочу — экөөнүн).*

ЧАМАЛАМА САН АТООЧ

Заттын санын чамалап, болжолдоп көрсөтүүчү сандар чамалама сан атооч деп аталат.

Чамалама сан атоочтор төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт.

1. Чамалама сан эсептик сан атоочтордун өз ара айкалышуусу аркылуу жасалат. Мисалы: *алты-жети, он-он беш, кырк-элүү, алтымыш-жетимиш, сексен-токсон, эки жүз-үч жүз.*

2. Эсептик сан атоочторго *жакын, чамалуу, ашуун, чакты* деген сөздөрдүн өз ара айкалышуусу менен түзүлөт. Мисалы: *отузга жакын, кырк чамалуу, жүздөн ашуун, жыйырма чакты, элүүгө жакын, он чакты, алтымышка жакын.*

3. Эсептик сандарга *-дай, -ча, -даган* мүчөлөрү улануу менен түзүлөт. Мисалы: *отуздай, кырктай, элүүчө, алтымышча, ондогон, жүздөгөн.*

4. Эсептик сандарга көптүк *-лар* мүчөсү, көптүк мүчөсүнөн кийин жөндөмө мүчөлөрдүн бири улануу менен чамалама сан атооч түзүлөт да, заттык мааниде колдонулат. Мисалы: *Анын жашы кырктарга барып калды. Ушул айдын жыйымаларына жакын Москвага жөнөйм. Саат бирлерде биз сабактан тарайбыз.*

ТОП САН

Заттын санын топ-тобу менен көрсөтүп, канчадан? нечеден? деген суроолорго жооп берүүчү сандар топ сан деп аталат.

Кыргыз тилинде топ сандын өзүнчө тиешелүү мүчөсү жок, бир же эки кайталанган эсептик сандарга чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү улануу менен гана жасалат. Мисалы: *Алар бештен, биз үчтөнбүз. Алдыңкыларга төрттөн китеп сыйлык берилди. Жардам берүүчүлөр беш-бештен бөлүнүштү.*

БӨЛЧӨК САН

Заттын санын майдалап, бүтүн сан менен бөлүктүн өз ара катышын билдирген сан бөлчөк сан деп аталат.

Бөлчөк сан чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү аркылуу жасалат. Бирок чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү (*-дан*) бөлчөк сандын биринчи бүтүн санына уланып, анын бөлүгүнөн мурда айтылат.

Мисалы: *экиден бир* $-\frac{1}{2}$; *бештен үч* $-\frac{3}{5}$; *ондон эки* $-\frac{1}{10}$; *жүздөн жыйырма беш* $-\frac{25}{100}$.

САН АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Жөндө-мөлөр	Эсептик сан	Иреттик сан	Бөлчөк сан
Атооч	отуз	төртүнчү	ондон беш
Илик	отуздун	төртүнчүнүн	ондон бештин
Барыш	отузга	төртүнчүгө	ондон бешке
Табыш	отузду	төртүнчүнү	ондон бешти
Жатыш	отузда	төртүнчүдө	ондон беште
Чыгыш	отуздан	төртүнчүдөн	ондон бештен

	Жамдама сан		
Атооч	үчөө	жетөө	
Илик	үчөөнүн	жетөөнүн	
Барыш	үчөөнө	жетөөнө	
Табыш	үчөөнү	жетөөнү	
Жатыш	үчөөндө	жетөөндө	
Чыгыш	үчөөнөн	жетөөнөн	

САН АТООЧТУН ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Жөнөкөй сандар айрым жазылат. Мисалы: *бир, эки, он, жыйырма, отуз, кырк, алтымыш, сексен, токсон, жүз, миң.*

Төмөнкү эсептик сандарда эки л катар жазылат. Мисалы: *миллион, миллиард, триллион, триллиард.*

Иретти көрсөтүүчү сандар цифра аркылуу берилсе, цифра менен кийинки сөздүн ортосунда дефис коюлуп, **-ынчы, -нчы** мүчөсү жазылбайт. Мисалы: *5-класс, 1999-жыл, 10-катар.*

Иреттик сандар рим цифрасы аркылуу берилсе, дефис коюлбай, бөлөк жазылат. Мисалы: *IV класс, XXI кылым, X глава.*

-оо, -өө мүчөсү сан атоочтор менен бирге жазылат да, аягы үндүү менен бүткөн сөздөргө уланганда, унгунун аягындагы үндүү түшүп калат. Мисалы: *эки+өө=экөө, алты+оо=алтоо, жети+өө==жетөө.*

САН АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик (затташып): *Экөө барды, үчөө келди. Бешинчилер тарапты.*

Баяндоочтук: *Мен он үчтөмүн. Атам кыркта. Асыл жетиде.*

Аныктоочтук: *Беш киши келди. Жүздүн жарымы — элүү.*

Толуктоочтук: *Саат ондордо келем. Ондү онго кошсо жыйырма.*

Бышыктоочтук: *Ал эки келди. Биринчи сыйландым.*

АТ АТООЧ

Затты же алардын белгилерин атабай, аларды жалпылап көрсөтүүчү сөздөр ат атооч деп аталат.

Ат атооч сөздөргө төмөнкүлөр кирет: *мен, сен, ал, биз, силер, бул, тигил, ким, эмне, эч ким, эч нерсе, баары, бүткүл, ар ким, ар бир, өз.*

Ат атоочтор сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Биз бүгүн келдик. Ал ырдады. Менин оюм орундалды* (ээси — *биз, ал*; аныктоочу — *менин*). *Келечектин ээлери — биз* (баяндоочу — *биз*). *Мен силерге ким экенимди айтып берем* (толуктоочу — *силерге*). *Тер чыгарып иштебей, нанды кайдан табасың* (бышыктоочу — *кайдан*).

АТ АТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Ат атоочтор берген маанилерине карата алтыга бөлүнөт:

1. Жактама ат атооч	2. Шилтеме ат атооч
3. Сурама ат атооч	4. Тангыч ат атооч
5. Аныктама ат атооч	6. Белгисиз (күдүк) ат атооч

ЖАКТАМА АТ АТООЧ

Затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн ат атооч жактама ат атооч деп аталат.

Жактама ат атоочторго: *мен, сен, сиз, ал, биз, силер, алар* деген сөздөр кирет да, ким? кимдер? деген суроолорго жооп берет.

Жактама ат атоочтор жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтылат. Мисалы:

жекелик түрү

I жак *Мен*

II жак *Сен, Сиз*

III жак *Ал*

көптүк түрү

I жак *Биз*

II жак *Силер, Сиздер*

III жак *Алар*

ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧ

Бир затка карата жаңсоо, шилтөө, көрсөтүү иретинде айтылган ат атоочтор шилтеме ат атооч деп аталат. Шилтеме ат

атоочторго кайсы? деген суроо берилип: *бу (бул), тиги (тигил), ошо (ошол), ушу (ушул), тетиги (тетигил), тээтетиги (тээтетигил), мына бул, мына ушу* сөздөрү кирет.

Кээде *ал* деген жактама ат атооч шилтемелик мааниде да колдонула берет. Мисалы: *Ал, тигил арык казгандар, эмгектин кызы селкибиз. Ал ак чач кара болчу көмүрдөй.*

СУРАМА АТ АТООЧ

Заттын санын, катар тартибин, сапатын, ордун, аты-жөнүн, мезгилин аныктап билүү үчүн суроо иретинде колдонулуучу сөздөр *сурама* ат атооч деп аталат.

Сурама ат атоочтор ар дайым суроо иретинде айтылат да, аларга: *ким? эмне? кайсы? качан? кайда? канча? нече? кайдан? кана?* деген сөздөр кирет.

ТАНГЫЧ АТ АТООЧ

Жалпыланган заттык, сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк маанини тануу же жокко чыгаруу иретинде айтылган ат атооч *тангыч* ат атооч деп аталат.

Тангыч ат атоочторго: *эч ким, эч нерсе, эч бир, эч качан, эч кандай, эчтеме, эч кайсы, эч убакта, эч кайда* деген ж.б. сөздөр кирет.

Эч деген бөлүкчө менен тангыч ат атоочтор төмөнкүдөй айырмаланат.

Бөлүкчөлүк мааниде: *эч барган жокмун, эч келе элек, эч айткан эмесмин, эч байкаган жок.*

Тангыч ат атоочтук мааниде: *эч качан барган жокмун, эч качан келе элек, эч качан айткан эмесмин.*

АНЫКТАМА АТ АТООЧ

Заттын сандык жалпылыгын же жекелигин аныктап, тактап көрсөтүүчү ат атоочтор *аныктама* ат атоочтор деп аталат.

Аныктама ат атоочторго: *бүткүл, бардык, баары, бүтүн, ар ким, ар бир, ар кандай, ар качан, ар кайсы* жана өз деген сөздөр кирет.

БЕЛГИСИЗ (КҮДҮК) АТ АТООЧ

Заттарды, кубулуштарды жана алардын сан-өлчөмүн, сын-сыпатын, ордун, мезгилин ж.б. так көрсөтпөстөн, болжолдоп, бүдөмүк көрсөтүүчү ат атоочтор *белгисиз (күдүк)* ат атооч деп аталат.

Белгисиз ат атоочторго: *кайсы бир, кимдир бирөө, алда кандай, алда эмне, алда ким, кандайдыр бир, бир нерсе, кай бир, кээ би-и, бирдеме* деген ж.б. сөздөр кирет.

АТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Зат, сын, сан атооч сөздөр сыяктуу эле ат атооч сөздөр да жөндөмөлөр менен жөндөлөт. Бирок ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүгү башка.

ЖАКТАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Мен, сен, ал деген ат атоочтор жөндөлгөндө барыш жөндөмөсүндө *мага, сага, ага* болуп, унгусу өзгөрүп кетет да, иликте **-ин**, табышта **-и** болуп, кыскарган формада жөндөлөт.

	I жак <i>Мен</i>	II жак <i>Сен</i>	III жак <i>Ал</i>
А.	мен	сен	ал
И.	мен+ин	сен+ин	ан+ын
Б.	мага (маа)	сага (саа)	ага (аа)
Т.	мен+и=мени	сен+и=сени	ан+ы=аны
Ж.	мен+де=менде	сен+де=сенде	ан+да=анда
Ч.	мен+ден=менден	сен+ден=сенден	ан+дан=андан

ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Шилтеме ат атоочтор жөндөлгөндө жекелик санда туруучу жактама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Бирок *бу (л)* деген шилтеме ат атоочтун башкы үнсүз тыбышы атооч менен барыштан башка жөндөмөлөрүндө **м** тыбышына өтөт. Ал эми жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө ат атоочтун акыркы **л** тыбышы **н** тыбышына, үндүүсү **ы** тыбышына өтүп айтылат.

Мисалы:

А.	бу(л)	ошо(л)	тиги(л)
И.	мунун	ошонун	тигинин
Б.	буга	ошого	тигиге
Т.	муну	ошону	тигини
Ж.	мында	ошондо	тигинде
Ч.	мындан	ошондон	тигинден

СУРАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Кыргыз тилиндеги сурама ат атоочтордун (ким? эмне? кайсы? канча? нече?) жөндөлүшү бир топ өзгөчүлүктөргө ээ.

а) Зат атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү		
А.	эне	ким	эмне	канча
И.	эненин	кимдин	эмненин	канчанын
Б.	энеге	кимге	эмнеге	канчага
Т.	энени	кимди	эмнени	канчаны
Ж.	энеде	кимде	эмнеде	канчада
Ч.	энеден	кимден	эмнеден	канчадан

б) Сын атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү	
А.	сары		кайсы
И.	сарынын		кайсынын
Б.	сарыга		кайсыга
Т.	сарыны		кайсыны
Ж.	сарыда		кайсыда (кайсында)
Ч.	сарыдан		кайсыдан (кайсындан)

в) Зат атоочтун жөндөлүшү		Сурама ат атоочтун жөндөлүшү	
А.	баласы	кимдики	кайсыныкы
И.	баласынын	кимдикинин	кайсыныкынын
Б.	баласына	кимдикине	кайсыныкына
Т.	баласын	кимдикин	кайсыныкын
Ж.	баласында	кимдикинде	кайсыныкында
Ч.	баласынан	кимдикинен	кайсыныкынан

ТАНГЫЧ АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Тангыч ат атоочтор да сурама ат атоочтор сыяктуу жөндөлөт.
Мисалы:

А.	эч ким	эчтеме
И.	эч кимдин	эчтеменин
Б.	эч кимге	эчтемеге
Т.	эч кимди	эчтемени
Ж.	эч кимде	эчтемеде
Ч.	эч кимден	эчтемеден

2. Эч качан, эч кандай, эч кайда, эч бир деген тангыч ат атоочтор жөндөлбөйт.

АНЫКТАМА АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Аныктама ат атоочтордун көпчүлүгү жөндөлүп, айрымдары гана жөндөлбөйт.

1. *Ар ким, ар нерсе, ар кайсы* деген ат атоочтор төмөнкүчө жөндөлөт. Мисалы:

А.	ар ким	ар нерсе	ар кайсы
И.	ар кимдин	ар нерсенин	ар кайсынын
Б.	ар кимге	ар нерсеге	ар кайсыга
Т.	ар кимди	ар нерсени	ар кайсыны
Ж.	ар кимде	ар нерседе	ар кайсыда
Ч.	ар кимден	ар нерседен	ар кайсыдан

2. *Баары, бардыгы, өзү, ар бири* деген жактама ат атоочтор 3-жактын таандык мүчөсү жалганган зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт. Мисалы:

А.	баары	бардыгы	өзү
И.	баарынын	бардыгынын	өзүнүн
Б.	баарына	бардыгына	өзүнө
Т.	баарын	бардыгын	өзүн
Ж.	баарында	бардыгында	өзүндө
Ч.	баарынан	бардыгынан	өзүнөн

БЕЛГИСИЗ (КҮДҮК) АТ АТООЧТУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Ат атооч сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу эле белгисиз ат атоочтор да жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлүшөт.

А.	кимдир бирөө	бир нерсе	бир канча
И.	кимдир бирөөнүн	бир нерсенин	бир канчанын
Б.	кимдир бирөөнө	бир нерсеге	бир канчага
Т.	кимдир бирөөнү	бир нерсени	бир канчаны
Ж.	кимдир бирөөндө	бир нерседе	бир канчада
Ч.	кимдир бирөөнөн	бир нерседен	бир канчадан

Эскертүү: *Кимдир бирөө* деген белгисиз ат атооч барыш жөндөмөсүндө *кимдир бирөөгө*, чыгыш жөндөмөсүндө *кимдир бирөөнөн* да болуп жөндөлө берет.

АТ АТООЧТОРДУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик: *Биз келдик. Алар ырдашты. Сен жакшы окуйсуңбу?*

Баяндоочтук: *Биздин жер — ушул. Атасы да, энеси да мен.*

Аныктоочтук: *Менин тилегим орундалды. Баарыбыздын оюбуз жакшы.*

Толуктоочтук: *Аларды чакырдык. Бизди сыйлашты. Аны көрдүм.*

Бышыктоочтук: *Балдар бизде болушту.*

АТ АТООЧТУН ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Ат атоочтун жазуу эрежелери төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ.

1. Шилтеме ат атоочтордун эки түрдүү (толук жана кыска) жазылышына жол берилет: *бу — бул, тиги — тигил, ошо — ошол, ушу — ушул, мына бу — мына бул, мына ушу — мына ушул.*

а) Төмөнкү шилтеме ат атоочтор бирге жазылат: тететиги тететигил, тээтетиги - тээтетигил.

2. Сурама ат атоочтордун жана сурама ат атоочтор катышкан сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат: *канча? нече? кайда? кайдан?* Мисалы: *Балдар качан келишти? Алар кайда барышты? Кимди көрдүң? Эмне жумуш аткардың? Китебиң кана?*

3. Эч деген тангыч бөлүкчө менен сурама ат атоочтордун айкалышынан түзүлгөн тангыч ат атоочтор арасында дефис коюлбастан, бөлөк-бөлөк жазылат: *эч ким, эч нерсе, эч качан, эч кандай.*

4. Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн аныктама жана белгисиз (күдүк) ат атоочтор бөлөк-бөлөк жазылат. Мисалы: *ар ким, ар кайсы, ар нерсе, бир нече, бир канча, кайсы бир, кандайдыр бир, ар качан.*

5. Бир сөзү маанисин жоготкон тангыч ат атоочтор (*эчтеме, эчтемке, эчтеке*), аныктама ат атоочтор (*ардеме, ардемке, ардеке*), белгисиз ат атоочтор (*бирдеме, бирдемке, бирдеке*) бирге жазылат.

ЭТИШ

Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирүүчү сөз түркүмү этиш деп аталат.

Этиштер эмне кылды? эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне болду? эмне болуп жатат? кантет? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мисалы: *Айшакан сайма сайды. Самолет бийик көтөрүлдү. Балдар келип калышты. Мен окуп жатам. Жакында айылга барам.*

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ ЭТИШТЕР

Этиштер түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй этиштер бир сөздөн, татаал этиштер эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Мисалы *бар, кел, ойно, оку, бара кел; ойноп жүр, жазып бер, окуп жибер, жыгылып кете жаздадым, ойноп отура бердим.*

НЕГИЗГИ ЖАНА КӨМӨКЧҮ ЭТИШТЕР

Татаал этиштеги негизги кыймыл-аракетти билдирген этиштер негизги этиштер, кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштер көмөкчү этиштер деп аталат.

Мисалы: *Иштеп жатат* (*иштеп* — негизги этиш, *жатат* — көмөкчү этиш). *Окуп келди* (*окуп* — негизги этиш, *келди* — көмөкчү этиш). *Ал келген экен* (*келген* — негизги, *экен* — көмөкчү этиш). *Мира окуп жиберди* (*окуп* — негизги этиш, *жиберди* — көмөкчү этиш).

ТУБАСА ЖАНА ТУУНДУ ЭТИШТЕР

Этиш сөздөр тубаса жана туунду болуп, экиге бөлүнөт. Тубаса этиштер уңгу түрдө турат. Мисалы: *бар, кел, кет, жүр, бер, отур, оку, жый, кой, тур.*

Туунду этиштер мүчөлөрдүн жардамы менен ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

- ла — *кайчыла, башта, тиште*
- а — *сана, чене, көзө, жааша*
- ар — *агар, көгөр, бозор, жашар*
- лаш — *жардамдаш, достош, кездеш, саламдаш*
- кар — *башкар, аткар, өткөр, откор*
- сыра — *уйкусура, кансыра, алсыра*
- ы — *байы, кеңи, жашы*
- каз — *атказ, откоз, бүткөз*
- ылда — *чырылда, бакылда, күпүлдө*
- ай — *азай, көбөй, муңай, чоңой*

ЭТИШТИН МАМИЛЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан адамдын өзү тарабынан иштелгендигин же башка адамдар тарабынан аткарылгандыгын билдирген грамматикалык категория этиштин мамилелери деп аталат: *ал, бер, жаз, оку, жазыл, асын, куткар, жаздырат.*

Кыргыз тилинде этиштин мамилелери бешке бөлүнөт:

1. Негизги мамиле	2. Кош мамиле
3. Өздүк мамиле	4. Туюк мамиле
5. Аркылуу мамиле	

НЕГИЗГИ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет сүйлөп жаткан адам (сүйлөмдүн ээси) тарабынан аткарылгандыгын билдирген этиштер негизги мамиле деп аталат.

Мисалы: *Замира китеп окуду. Ныязбек жазды* десек, кыймыл-аракет башка кишилер эмес. *Замира, Ныязбек* тарабынан гана аткарылды.

Негизги мамиле этиштин өзүнө тиешелүү мүчөлөрү жок, башка мамиле этиштерди түзүүгө негиз болот. Туунду жана тубаса этиштер негизги мамилени түзөт: *жаз — жазыш, жазып, жаздыр; жуу — жуун, жууш, жуудур, жуудурт.*

КОШ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракеттин бир канча адам тарабынан кошулуп, биргелешип аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиштер кош мамиле деп аталат.

Кош мамиле этиштерди **-ыш (-иш, -үш, -уш, -ш)** мүчөсү уюштурат. Мисалы: *алыш* (алышты), *жазыш* (жазышты), *санаш* (санашты), *иштеш* (иштешти), *бериш* (беришти). *Алар иштешишти. Биз жардам бериштик. Окуучулар ырдашты.*

ӨЗДҮК МАМИЛЕ

Негизги мамиле этишке **-ын** мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалып, кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзү тарабынан же өзү үчүн иштелгендигин билдирген этиш сөздөр өздүк мамиле деп аталат.

Өздүк мамилени **-ын (-ин, -ун, -үн, -н)** мүчөсү уюштурат. Мисалы: *ачын, көрүн, жуун, кийин, жамын, чечин, жасан, таран.*

Мисалы: *Мира жуунду, кийинди. Азамат таранды, каранды.*

ТУЮК МАМИЛЕ

Кыймыл-аракеттин өзүнөн-өзү иштелгендей маанини билдирген этиштер туюк мамиле этиш деп аталат.

Туюк мамиле этишти **-ыл** (**-ил**, **-ул**, **-үл**, **-л**) мүчөсү уюштурат. Мисалы: *жазылды, ачылды, тосулду, оңолду, жасалды, кесилди.*

АРКЫЛУУ МАМИЛЕ

Кыймыл-аракет буйруучунун өзү эмес башка бирөөлөр тарабынан иштелгендигин, аткарылгандыгын көрсөткөн этиш сөздөр аркылуу мамиле деп аталат. Аркылуу мамиле этишти төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

- дыр — *алдыр, күлдүр, билдир*
- гыз — *отургуз, жеткиз, билгиз*
- кыр — *жеткир, жаткыр*
- ыр — *батыр, житир, өчүр*
- коз — *бүткөз, өткөз*
- ыз — *агыз, эмиз, угуз*
- т — *санат, окут, ойнот*
- ыт — *коркут, үркүт, жарыт*

ЭТИШТИН ЫҢГАЙЛАРЫ

Сүйлөөчү адамдын кыймыл-аракетке карата болгон мамилесин билдирген этиштин формасы ыңгай деп аталат.

Этиштин ыңгайлары кыймыл-аракеттин чындыкта болгонун же болуп жаткан абалын, ниетин, тилегин, буйругун, шартын билдирет.

Этиштин ыңгайлары бешке бөлүнөт:

1. Буйрук ыңгай	2. Шарттуу ыңгай
3. Каалоо-тилек ыңгай	4. Максат-ниет ыңгай
5. Баяндагыч ыңгай	

БУЙРУК ЫҢГАЙ

Сүйлөп жаткан адамдын кыймыл-аракетти аткаруу үчүн үч жактын бирине берген буйругун, сунушун, өтүнүчүн билдирген этиш сөздөр буйрук ыңгай деп аталат.

Буйрук ыңгай төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Уңгу этиштер буйрук ыңгайды уюштурат. Мисалы: *айт, кел, оку, жаз, бар, бас, тап, бил, ал, ук.*

2. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен башка сөз түркүмүнөн жасалган этиштер буйрук ыңгайды уюштурат. Мисалы: *кайчыла, сана, иште, сүйлө, ойно, башта, жолук, жазыш, жардамдаш.*

3. **-сын, -гын, -гыла, -ыңыз, -ыңыздар, -алы, -алык** сыяктуу мүчөлөрдүн жардамы менен да түзүлөт. Мисалы: *ойносун, баргын, иштегиле, келиңиз, барыңыздар, баралык, жөнөйлүк.*

ШАРТТУУ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы үчүн тиешелүү шарттын болушун көрсөткөн этиш сөздөр шарттуу ыңгай деп аталат. Шарттуу ыңгайды -са мүчөсү уюштурат. Мисалы: *барса, келсе, окуса, жазса, көрсө, ойносо.*

Шарттуу ыңгай төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

1. Шарттык маанини: *Күн жааса, биз барбай калабыз. Күн ачылса, биз жөнөйбүз. Алар кечиксе, мен барбайм.*

2. Мезгилдик маанини: *Бүгүн кетсек, кайра келбейбиз. Күн чыкса, ал иштер башталат.*

3. Өтүнүү, сурануу маанисин: *Жакшы окусаңар, тартинтүү болосуңар, көп ийгиликтерге жетишесиңер. Барсаң бар, келсең кел.*

4. Карама-каршылык маанини: *Чоро күтсө, Танабай келген жок. Ал келсе, мен барбайм.*

5. Себеп маанисин: *Согуш бүтсө, жумуш жеңилдеп калар эле. Жакшы колго түшсө, көңүлү курсант болот. Жаман колго түшсө, кор болот.*

КААЛОО-ТИЛЕК ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон тилекти, каалоону билдирген этиш сөздөр каалоо-тилек ыңгай деп аталат.

Тилек ыңгайды **-айын** (I жак, жекелик санда), **-алык** (I жак, көптүк санда), **-гай эле+жак** мүчөлөрү (I, II жак); **-са+жак** мүчөлөрү+экен уюштурат. Мисалы: *барайын, келелик, көргөй элем, барса экен, барсам экен.*

Каалоо-тилек ыңгай аркылуу берилген кыймыл-аракеттин али иш жүзүнө ашышы, же ашпай калышы сүйлөп жаткан адамга ачык, так болбойт, ошонун ишке ашышын тилейт, каалайт.

МАКСАТ-НИЕТ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин иштелиши, аткарылышы үчүн болгон ниетти, тилекти, максатты билдирген этиштер максат-ниет ыңгай деп аталат.

Ниет ыңгайды **-мак, -макчы** мүчөлөрү уюштурат. Көбүнчө **-мак** мүчөсүнөн кийин *эле, экен, турсун, тургай, бол, беле, эмес*

деген сыяктуу көмөкчү сөздөр кошо айтыла берет. Мисалы: *Ал бүгүн шаарга кетмек. Мен жакшы окумакмын. Биз кечигип калмак болдук. Элдин сөзүнө караганда, Каныбек келмек эмес.*

БАЯНДАГЫЧ ЫҢГАЙ

Кыймыл-аракеттин ошол учурда болуп өткөнүн, болуп жатканын, боло турганын жайынча баяндаган этиш сөздөр баяндагыч ыңгай деп аталат. Мисалы: *Шаарга бардым. Шаарга бара жатам. Шаарга барга(н)мын.*

Баяндагыч ыңгай жакты жана чакты билдирет.

ЭТИШТИН ЧАКТАРЫ

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же андан мурун болуп өткөндүгүн, же андан кийин болурун чындык катарында көрсөткөн этиш сөздөр этиштин чактары деп аталат. Этиштин чактары төмөндөгүдөй болуп, үчкө бөлүнөт:

1. Учур чак
2. Келер чак
3. Өткөн чак

УЧУР ЧАК

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын көрсөтүүчү этиш сөздөр учур чак деп аталат.

Этиштин учур чагы төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт.

Этиш сөздөргө чакчыл **-а, -е (-й), -ып** мүчөлөрү, андан кийин жак мүчөлөр уланып, *жат, тур, бар, кел, бол, отур, бер* деген ж.б. көмөкчү этиштердин кошо айтылышы аркылуу түзүлөт.

Мисалы: *Бактыбек мектепке бара жатат. Жүргүнчү улам эки жагын карай берди. Ата-энелер мектепке келип жатышат. Мен окуп жатам.*

-оо, -уу мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн кыймыл атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн (**-да**) мүчөсү улануу менен түзүлөт. Мисалы: *Элдин турмушу жакшырууда. Отличник окуучулардын саны өсүүдө. Бак-дарактар бүрдөөдө.*

Учур чак түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ УЧУР ЧАК

1. Жөнөкөй учур чак бир гана этиш сөздөн түзүлөт да, *жат, отур, тур, жүр* деген жардамчы сөздөрдүн жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуусу аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Асан сабакта отурат. Мира көчөдө турат. Айганыш Ысыккөлдө жүрөт.*

2. **-оо, -уу** мүчөлөрүнөн кийин **-да** мүчөсүнүн кошулуп айтылышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Балдар кобойүүдө. Элдин саны өсүүдө. Кыздар окууда. Артисттер ойноодо. Сабак аяктоодо.*

ТАТААЛ УЧУР ЧАК

Татаал учур чак **-ып, -а (-е), -й** мүчөлөрүнөн кийин *жат, тур, отур, жүр* деген ж.б. көмөкчү этиштердин кошулуп айтылышы аркылуу жасалат. Мисалы: *Мен окуп жатам. Асан ырдап отурат. Күн себээлеп турат. Атам шаарга бара жатат. Мира комбайнды башкарып турат. Мугалим экзамен алып жатат. Биз университетке келе жатабыз.*

КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын келечекте болорун көрсөтүүчү этиш сөздөр келер чак деп аталат. Келер чак кыймыл-аракеттин аткарылышына карай айкын келер чак, арсар келер чак болуп, экиге бөлүнөт.

АЙКЫН КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракетти келечекте боло тургандыгы, же болбосу анык экендигин ачык-айкын көрсөткөн этиш сөздөр айкын келер чак деп аталат.

Этиш сөздөргө чакчыл **-а, -й** мүчөлөрү уланып, андан кийин тиешелүү жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жасалат. Мисалы: *Мен жакында Москвага барам. Кеңешмеде чыгып сүйлөйм. Жолдошторуна жолугам. Атама кат жазамын.*

АРСАР КЕЛЕР ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын боло тургандыгын, же болбой тургандыгын күмөндүү түрдө, же арсар экендигин көрсөткөн этиштер арсар келер чак деп аталат.

Арсар келер чак **-ар, -бас** мүчөлөрүнүн жардамы менен уюшулат. Мисалы: *Мен жакында барып калармын. Алар келип калы-*

шар. Бүгүн жыйналыш болор. Ашым эртең келип калар. Балким, Ысакул эртең шаарга барбас.

ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын сүйлөнүп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн билдирген этиш сөздөр өткөн чак деп аталат. Мисалы: *Мен бардым. Биз жазыптырбыз. Окуучулар иштеп бүтүшкөн экен. Кыргызстан гүлдөгөн өлкөгө айланды.*

Өткөн чак кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгүн билдиришине карай төрткө бөлүнөт.

1. Айкын өткөн чак	2. Капыскы өткөн чак
3. Жалпы өткөн чак	4. Адат өткөн чак

АЙКЫН (БЕРКИ) ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин, окуянын ачык-айкын болуп өткөндүгүн билдирет.

Айкын өткөн чакты **-ды (-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү)** мүчөсү уюштурат да, андан кийин жак мүчөлөрү улана берет. Мисалы: *Абыл өзү сүйгөн кесибине ээ болду. Тынчтыкты жактоочулардын кубаттуу кыймылы кулач жайды. Мен ойлогон максатыма жеттим. Жакшы окуганың үчүн сыйландың.*

КАПЫСКИ ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин капысынан болуп өткөндүгүн көрсөтөт.

Капыскы өткөн чакты **-ып, -ыптыр, (-ыпыр)** мүчөлөрү уюштуруп, ага жак мүчөлөрү уланат. Мисалы: *Бул китепти мен да окуптурмун. Өз убагында барыпмын, сен да барыптырсың (барыпырсың).*

ЖАЛПЫ (БЕЛГИСИЗ) ӨТКӨН ЧАК

Өткөн чактын бул түрү кыймыл-аракеттин жалпы эле мурун болуп өткөндүгүн билдирет.

Жалпы өткөн чакты атоочтуктун **-ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)** мүчөсү уюштурат. Мисалы: *Окуучулар айыл чарба көргөзмөсүнө барышкан. Ал тапшырманы өзү аткарган. Каныбек революцияга чейин далай кордуктарды коргон.*

АДАТ ӨТКӨН ЧАК

Кыймыл-аракеттин адат катарында болуп өткөндүгүн же бир нече ирет кайталангандыгын билдирет.

Адат өткөн чакты **-чу** мүчөсү уюштурат. Айрым учурларда **-чу** мүчөсүнөн мурда **-уу, -үү, -оо, -өө** мүчөлөрүнүн толук түрү жс толук эмес түрү колдонулуп, андан кийин жак мүчөлөрү улана берет. Мисалы: *келчу — келүүчү — келүчү — келчүмүн — келүчүмүн. Биз киного барчубуз. Концерт коюп берчүбүз, ырдачубуз, бийлечүбүз.*

ЭТИШ СӨЗДӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Негизги жана көмөкчү татаал этиштер ар башка жазылат: *болгон экен, болгон эле, келген эмес, барган эмес, жардам эт, келе берди, ойноп жатат, ойноп жаткан экен.*

2. Арсар келер чакты уюштурган **-ар** мүчөсү аягы үнсүз тыбыштар менен бүткөн этиш сөздөргө уланганда кыска айтылышынча жазылат: *бараар эмес, барар; келээр эмес, келер; болоор эмес, болор; алаар эмес, алар.*

а) **-ар** мүчөсү аягы үндүү тыбыштар менен бүткөн этиш сөздөргө уланганда созулуп айтылышынча жазылат: *сураар эмес, сураар; окур эмес, окуур; сүйлөр эмес, сүйлөөр.*

б) карама-каршы маанидеги арсар келер чак арасына дефис коюлуп жазылат: *берер-бербес, алар-албас, барар-барбас, берер-бермексен, сураар-сурамаксан.*

3. Жалпы өткөн чакты уюштурган **-ган** мүчөсүнөн кийин *бейм, беле, го* деген божомолдогуч бөлүкчө кошулуп айтылганда ар башка жазылат: *келген бейм, көргөн бейм, барган беле, жазган го, айткан го, сураган беле.*

а) **-ган** мүчөсү уланган жалпы өткөн чакка **I** жактын мүчөсү жалганганда мүчөлөрү толук сакталып да, толук сакталбай да айтылат жана жазылат: *бар-ган-мын, бар-га-мын, бар-га-м.*

4. Кош сөз катарында колдонулган жана кайталанып айтылган этиштер дефис аркылуу жазылат: *ойноп-күлүп, келип-кетип, алыш-бериш, бара-бара, күтө-күтө, сүйлөй-сүйлөй, көрө-көрө.*

5. Төмөнкү татаал этиштердин эки түрдүү жазылышына жол берилет: *бара жатат — баратат, келе жатат — келатат, алып бар — алпар — апар.*

6. Капыскы өткөн чакты уюштурган **-ыптыр** мүчөсү эки түрдүү (толук жана кыскарган вариантта) жазылат: *окуптурмун — окуптурмун, барыптырмын — барыптырмын.*

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ (ТҮРЛӨРҮ)

Атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор этиштин өзгөчө формалары деп аталат. Себеби буларда этиштик жана атоочтук, мисалы, атоочтуктарда сын атоочтук, заттык, чакчылдарда тактоочтук, кыймыл атоочтордо зат атоочтук белгилер бар.

ЧАКЧЫЛДАР

Чакты жана жакты көрсөтпөй туруп, негизги этишти тактап көрсөтүү үчүн кошумча кыймыл-аракетти билдирген этиштин формасы чакчылдар деп аталат. Чакчылдарга кантип? кандай? кайсы убакка чейин? качанка чейин? эмнеге? качантан бери? эмнеликтен? эмне үчүн? деген суроолор берилет.

Чакчылдарды **-а (-е, -й), -ып, -ганча, -гыча, -ганы, -майынча, -гычакты** деген мүчөлөр уюштурат. Мисалы: *Күн кызарып батты. Ал күлүмсүрөп сүйлөдү. Мен барганча келди. Биз бармайынча келбейт.*

ЧАКЧЫЛДАРДЫ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨР

Чакчылдар төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-а, -е, -й — *Ал жете келди. Мен карай бердим.*

-ып — *Жаркырап ай чыкты. Каткырып күлдү.*

-гынча, (-гыча) — *Ага бергенче, мага бер. Атам келгенче мен жумушту бүтүрдүм.*

-майынча — *Асан келмейинче күтөм. Мен келмейинче барба.*

-ганы — *Асыл келгени, чарба өстү. Ал кеткени мен келген жокмун.*

-бай — *Ал тынбай иштеди, күлбөй сүйлөдү.*

-гычакты — *Күн баткычакты иштедик. Асан келгичекти биз кетип калдык.*

ЧАКЧЫЛДАРДЫН ТАКТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

Чакчылдар тактоочтор сыяктуу негизги кыймыл-аракеттин аткарылышындагы ар түрдүү кырдаалды (максатты, себепти, мезгилди) билдирет. Мисалы: *Бекташ уялып, сүйлөй алган жок. Кат жазганы үстөлүнө отурду. Ал келгиче күттүм.*

Чакчылдарга да тактоочтор сыяктуу сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү уланат. Мисалы: *тез — тезирээк, көп — көбүрөөк, кеч — кечирээк, мурун — мурунураак (тактооч); кечигип — кечигибирээк, шашылып — шашылыбыраак, сүрдөп — сүрдөбүрөөк (чакчылдар).*

Чакчылдар да тактоочтор сыяктуу этиш сөздөр менен айкалышып, бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Айткулу шашып турду. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат. Даниярды күлүмсүрөй карады. Тойчубек келгени жыргай түштүк.*

ЧАКЧЫЛДАРДЫН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

Этиштер негизги кыймыл-аракетти билдирсе, чакчылдар анын кошумча кыймыл-аракетин билдирет. Мисалы: *Ажардын үнү каргылданып чыкты. Биз чарчагычакты иштедик. Алар катталганы келишти.*

Этиштер жак, чак боюнча өзгөрсө, чакчылдар чакты, жакты билдирбейт, чакты өзүнөн кийинки айтылган этиш сөздөр билдирет. Мисалы: *Алар жолго камынып жатышат. Муну укмайынча билбедик. Айткулу келгиче, көчүп калдык.*

Чакчылдар мамиле этиштин мүчөлөрүнөн кийин уланып, мамилелик мааниси да билдирет. Мисалы: *иштешип, иштеше, иштешкени, иштешкенче, иштешмейинче, иштешгичекти.*

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Чакчыл мүчөлөр **-ып, -а (-е, -о, -н), -й, -ганы, -ганча, -гыча, -майынча** менен аяктаган сөз тизмектери чакчыл түрмөк деп аталат. Чакчыл түрмөк бир нече сөздөрдүн байланыштуу тизмегинен турат да, алар биригип келип, бир гана суроого жооп берет, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн (бышыктоочтун) милдетин аткарат.

Чакчыл түрмөктөргө кантип? эмне үчүн? канчага чейин? качантан бери? качан? деген суроолор берилет.

Мисалы: 1. *Акбаранын соңунан желе жортуп*, Ташчайнар барат. 2. *Атасынын ооруганын биле коюп*, Ысман бөбөктөрүн учактады. 3. *Шаарга көчүп келгени*, Бейшенин окуусу жакшырды. 4. *Сабагыман жакшылап окуюн деп*, Бейше көп аракеттенди. 5. *Жакшылап эмгек кылмайынча*, жашоо да оңолбойт.

Жогорку биринчи сүйлөмдөгү *Акбаранын соңунан желе жортуп* деген чакчыл түрмөк кантип? деген суроого; экинчи сүйлөмдөгү *атасынын ооруганын биле коюп* деген чакчыл түрмөк эмне үчүн? деген; үчүнчү сүйлөмдөгү *шаарга көчүп келгени* деген чакчыл түрмөк качан(тан) бери? деген; төртүнчү сүйлөмдөгү *сабагыман жакшы окуюн деп* деген чакчыл түрмөктөр кантип? деген; бешинчи сүйлөмдөгү *жакшылап эмгек кылмайын-*

ча деген сөз тизмеги эмнеликтен? качан? деген суроолорго жооп берип, бышыктоочтун милдетин аткарды.

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨРГӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

1. Сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: *Таягына сүйөнүп*, Каныбек бийик асканын башында ырдап турат. *Күндөп-түндөп жол жүрүп*, Женижок Аксыга келди. *Эч бир балага ыркын кошпой*, Өмүрбек четте турду. *Алардын ары-бери баскан-турганы, айрымдарынын жөн гана эс алып жатканы*, Ажардын көзүнө элестеди.

2. Сүйлөмдүн ортосуна келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Асаналы, өзүнүн жолдошунун келе жатканын көрүп*, токтоп калды. *Окуучулар, китепканада отурган агайын көрүшмөйүнчө*, ийилип саламдашпайт эле. *Абылдын, Асандан жаман сөздү укканы*, ээни кейиди.

3. Сүйлөмдүн аягына келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Машина айдап келе жаткан ким экен?* — деди атасы, *уулуна улам-улам карап*. *Окуучуларды класска киргиле деген белги берип*, *коңгуроонун чырылдап кагылганы*. *Отургандар бат эле тарап кетишти*, *бир жыйынтыкка келип-келбей*.

4. Чакчыл түрмөктөр бир өңчөй болуп да келе берет. Мисалы: *Аккуласын алкынтып*, *кырк чоросун жулкунтуп*, Манас баатыр келе жаткансыйт. *Мылтыгын асынып*, *ок-дарысын камдап*, *үй-бүлөсүн жайлаштырып*, Кожожаш Суречкинин артынан түштү. *Көзүн акырын ачып*, *Ажарды жалдырап карап*, Батма бир нерсе айтмакчы болду.

АТООЧТУК

Кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн, этиштик касиетке да, атоочтук (сын атоочтук, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон, тиешелүү мүчөлөр (**-ган**, **-ар**, **-бас**, **-оочу**, **-уучу**) аркылуу жасалган, этиштин оң, терс формасы боюнча өзгөргөн, сүйлөм ичинде кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берип, көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарган этиштин өзгөчө формасы атоочтуктар деп аталат.

Мисалы: *Сыналбаган адам менен дос болбо*. *Жаңылбас жаак болбос*, *мүдүрүлбөс туяк болбос*. *Карыбас адам болбос*.

АТООЧТУКТАРДЫН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар эки түрдүү жол менен жасалат. Бири — морфологиялык жол, экинчиси — синтаксистик жол.

АТООЧТУКТАРДЫН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-ган — *барган, барбаган, жазган, окуган (адам)*

-ар — *барар, көрөр, келер, сүйлөөр*

-бас — *барбас, келбес, жазбас, сынбас*

-оочу, -өөчү — *байкоочу, иштөөчү (адам)*

-уучу, -үүчү, -үчү, -чү — *баруучу — баручу — барчу (кишилер)*

-а(-е), й+жаткан, турган, жүргөн: *бара жаткан (кишилер) тарай турган, ала жүргөн.*

-а (-е), -й+элек: *бара элек (окуучулар), тарай элек (балдар)*

-ып+жүргөн: *барып жүргөн (айыл), көрүп жүргөн (шаар), ойноп жүргөн (жаштар).*

-гыдай: *алгыдай, бергидей, келгидей, аткаргыдай (акым жок)*

-максан + сал, бол, киши, адам: *көрмөксөн (болду), көрмөксөнгө (салды), билмексен (адам, киши)*

АТООЧТУКТАРДЫН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Атоочтуктар да эки же андан ашык сөздөрдүн айкалышып айтылышы аркылуу жасалат. Бул синтаксистик жол деп аталат. Мисалы: *көргөн-билген (кишилер), билинер-билинбес, бара турган (жер), алуучу-сатуучу (адамдар).*

АТООЧТУКТАРДЫН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Этиштер сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет: *Баштаган ишти таштаба. Берген киши алат, эккен киши орот. Келбес ишке кекенбе. Алга умтулуучу балапандар бүгүн жок.*

2. Атоочтуктар чакты билдирет: *келе жаткан* (кишилер, ойноп отурган балдар (учур чак); *иштеге турган* иштер, *окулуучу* китептер (келер чак); *жыйналган* эгиндер, *тарашкан* балдар (өткөн чак).

3. Этиштер сыяктуу өзүнүн алдындагы сөздөрдү жөндөмөдө турушун талап кылат: *Таранчыдан корккон* эгин екпейт. Малды баккан билет.

4. Этиштин оң, терс формасы боюнча өзгөрөт: *барган — барбаган, келер — келбес, барып жүргөн — барбай жүргөн.*

АТООЧТУКТАРДЫН СЫН АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Сын атооч сыяктуу заттын белгисин билдирет. Мисалы: *ак үй, жаңы мектеп (ак, жаңы — сын атооч), агарган, агаруучу, агарган, агаруучу, агарар, агарбас, агара элек (атоочтук).*

2. Сын атооч сыяктуу заттык мааниде колдонулуп, ээлик, баяндоочтук, толуктоочтук милдетти аткарат, жөндөлүп, көптүк **-лар** мүчөсү менен өзгөрөт. Мисалы *Алуучуга алтоо аз, берүүчүгө бешөө көп. Бербестин ашы бышпас. Күлгөндүн билгени бар.*

3. Сын атооч сыяктуу кандай? кайсы? деген суроолорго жооп берип, аныктоочтук милдетин аткарат. Мисалы: *Окуган балдар тарашты. Баруучу кишилер келишти.*

АТООЧТУКТАРДЫН ЗАТТЫК МААНИДЕ КОЛДОНУЛУШУ

Сүйлөм ичинде атоочтук тарабынан аныкталган сөз түшүп калат да, атоочтук ошол сөздүн ордуна заттык мааниде колдонулат: *Көн жашаган* (адам) көптү билбейт, *көптү көргөн* (адам) көптү билет. Ал *отургандардын* (адамдардын) суроолоруна жооп берди. *Берүүчүгө* бешөө көп, *алуучуга* алтоо аз. *Бара электер* келишти.

АТООЧТУК ТҮРМӨК

Атоочтуктардын башка сөздөр менен ажырагыс бирдикте туруп, атоочтуктарды уюштуруучу **-ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу** ж.б. мүчөлөрү менен аяктаган, биригип келип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган, бир гана суроого жооп берген сөз тизмеги атоочтук түрмөк деп аталат. Мисалы: *Энеси менен келе жаткан* Женишбек да күлөт. Кайсы Женишбек? *Энеси менен келе жаткан* — атоочтук түрмөк. *Уйкусу ачылып кеткен* Аскар ыргып турду. Кайсы Аскар ыргып турду? *Уйкусу ачылып кеткен* — атоочтук түрмөк.

Атоочтук түрмөк кайсы? эмнеси? качан? деген суроолорго жооп берет.

КЫЙМЫЛ АТООЧ

Кыймыл-аракеттин атын билдирип, жөндөмө, таандык, көптүк **-лар** мүчөлөрү менен өзгөргөн, өзүнө тиешелүү мүчөлөр

аркылуу жасалып, этиштик жана зат атоочтук касиетке ээ болгон, сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук, кээде аныктоочтук, бышыктоочтук милдет аткарган этиштин өзгөчө формасы кыймыл атооч деп аталат. Мисалы: *Оруу-жыюу* башталды. *Окуш* — менин милдетим. *Алыш-бериш* эки кишиге тең.

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Кыймыл-атоочтор төмөндөгүдөй мүчөлөр аркылуу жасалат:

-оо, -өө — *иштөө, ойлоо, баштоо, сүйлөө*

-уу, -үү — *келүү, кетүү, куруу, баруу*

-ыш (-ш) — *жазыш (кат), бериш (сөз), сүйлөш (сөз)*

-мак — *көрмөк, келмек, бармак*

-май — *окумай, көрмөй, бармай*

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЗАТ АТООЧКО ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Зат атооч заттардын, буюмдардын ж.б. аттарын билдирип, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроолорго жооп берсе, кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдирип, эмне? эмнеге? эмнеси? деген зат атоочтун суроолоруна жооп берет. Мисалы: *Жакшы иштөөгө үйрөндүк. Алактын бермеги бар. Билим алуу кыйын.*

2. Кыймыл атоочторго жак, таандык, жөндөмө, көптүк -лар мүчөлөрү улана берет. Мисалы: *Билдирүүлөр жасалды. Баруундун себеби да ошол. Келмеги кыйын болду. Окушка тоскоолдук жок. Иштөөнү уланта бердик.*

3. Кыймыл атоочтор ээлик, толуктоочтук милдеттерди аткарат. Мисалы: *Шаардан окушка энем каршы болгон жок (окушка — толуктооч). Жакшы болуу — аз-аздан, жаман болуу — бирпастан (жакшы болуу, жаман болуу — ээ).*

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН ЭТИШКЕ ОКШОШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик маани сакталат. Мисалы: *Сайма саюу — чоң өнөр. Ага сөз айтыш кыйын. Жан сактамай оңой, адам болуш кыйын.*

2. Мамиле этиштин мүчөлөрүнөн кийин кыймыл атоочтун мүчөлөрү улана берет. Мисалы: *иштеш, иштешүү, иштешмек, иштешмей* (кош мамиле). *Жуун — жуунмак, жуунуу, жуунмай, жуундур, жуундурт* (өздүк мамиле).

КЫЙМЫЛ АТООЧТУН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Ээлик: Ат чабыш, ордо атыш, эр эниш, жаа тартыш *эми башталат*. Жазуу — акыл-эстин чон жетишкендиги.

Толуктоочтук: Балбандар *күрөшкө, эр эңишке, эр сайышка* чыгышты. *Шашып иштөөнү* жактырбайм.

ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жагынан өзгөргөй турган, өзгөрсө да жарым-жартылай өзгөргөн сөздөр тактооч деп аталат. Тактоочтор кандай? кантип? канча? кайда? кайдан? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Эрте келди. Кеч кетти. Жай сүйлөдү. Жогортон келди. Алыстан көрүндү. Ал кез-кезде келет. Машина артка бурулду.*

ТАКТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Тактоочтор морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат.

ТАКТООЧТУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

1. Тактоочтор төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат. Мисалы:

-**ча** — *адамча, баатырларча, орусча, мынча, ошончо*

-**лап** — *күндөп-түндөп, айлап-жылдап*

-**лай** — *жайлы-жайлай, кыштай, күздөй*

-**лата** — *улулата, кичүүлөтө*

-**ын** — *күнүн барып, күнүн кел*

-**га** — *алга, артка, кечке, зорго*

-**ыраак** — *кечирээк, кийинирээк, эртерээк*

2. Тактоочтордун жөндөмө мүчөлөр аркылуу жасалышы.

Барыш жөндөмөсүндө: *жатка билет, бирге келди*

Жатыш жөндөмөсүндө: *жайында, кышында, түнүндө, күзүндө*

Чыгыш жөндөмөсүндө: *мурунтан, жогортон, ичкериден*

ТАКТООЧТУН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Тактоочтор сөздөрдүн айкалышы жана кайталанып айтылышы аркылуу жасалат. Мисалы: *бир күнү, тез-тез, таң эртеңден,*

мурда күнү, бир кезде, бир далай, кечээ күнү, ар дайым, күн сайын, кечке жуук, эң акыркы.

ТАКТООЧТУН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилиндеги тактоочтор маанисине карата төрткө бөлүнөт.

1. Мезгил тактооч	2. Орун тактооч
3. Сын-сыпат тактооч	4. Сан-өлчөм тактооч

МЕЗГИЛ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин мезгилин, убагын көрсөтүп, качан? кайсы убакта? качантан бери? качанка чейин? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор мезгил тактооч деп аталат. Мисалы: *Бүгүн концерт болот. Жайында Москвага барам. Азыр сабакка даярданам. Бектур жана сүйлөдү.*

ОРУН ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин ордун, багытын көрсөтүп, кайда? кайдан? каякта? каерде? кайсы жакта? кайсы жактан? деген суроолорго жооп берүүчү тактоочтор орун тактоочтор деп аталат. Мисалы: *жогору, төмөн, өйдө, алыс, ары-бери, кийин, алга, жакын, ыраак, илгери, артка, ылдый.*

СЫН-СЫПАТ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракетти сыпаттап, анын ал-абалын, кантип иштелгендигин көрсөтүп, кантип? кандай? кандайча? деген суроолорго жооп берген тактооч сын-сыпат тактооч деп аталат. Мисалы: *жай, ылдам, кыргызча, дароо, менимче, кокустан, бетме-бет, араң.*

САН-ӨЛЧӨМ ТАКТООЧ

Кыймыл-аракеттин иштелиш өлчөмүн көрсөтүп, канча? нече? канчалык? канчалап? нечелеп? деген суроолорго жооп берген тактооч сан-өлчөм тактооч деп аталат. Мисалы: *көп, аз, ашык, мол, аз-аздан, көп-көптөн, бөксө, артык, кем, анча-мынча.*

ТАКТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Кыргыз тилинде тактоочтун негизги үч даражасы бар. Алар жай, салыштырма жана күчөтмө даражалар.

ЖАЙ ДАРАЖА

Тактоочтун жай даражасынын өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Калган даражаларды түзүүгө негиз болот да, көбүнчө сын-сыпаттык, орун-аралык маанини билдирет. Буга: *тез, ылдам, бат, жай, кеч, эрте ж.б.* тактоочтор кирет.

САЛЫШТЫРМА ДАРАЖА

Тактоочтун салыштырма даражасы кыймыл-аракеттин белгиси нормалдуу белгиге караганда айырмалуу экенин билгизип, сын атоочтун **-ыраак** мүчөсү аркылуу жасалат. Мисалы: *кеч — кечирээк, эрте — эртерээк, кийин — кийинирээк, бат — батыраак, жана - жанараак, төмөн — төмөнүрөөк.*

КҮЧӨТМӨ ДАРАЖА

Күчөтмө даража кыймыл-аракеттин белгисинин күчөтүлүп айтылгандыгын билдирет да, төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

1. *Эң, абдан, өтө* деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу: *эң көп, эң ылдам, абдан тез, абдан бат, өтө жогору, өтө жай, өтө жакын.*

ТАКТООЧТОРДУН ЖАЗЫЛЫШЫ

1. Кош сөз катарында айтылган карама-каршы маанидеги тактоочтор арасына дефис коюлуп жазылат. Мисалы: *ары-бери, бүгүн-эртең, өйдө-төмөн, эртели-кеч, аздыр-көптүр.*

2. Кайталама кош сөз маанисиндеги тактоочтор да арасына дефис коюлуп жазылат. Мисалы: *бат-бат, тез-тез, ылдым-ылдам, аз-аздан, көп-көптөн, кез-кезде.*

3. Кошмок сөз катарындагы тактоочтор ар башка жазылып, ортосуна дефис коюлбайт. Мисалы: *бир маалда, бир кезде, бир убакта, ар дайым, ар убакта, ар жылы.*

4. Салыштырма тактоочту уюштурган **-ыраак** мүчөсү созулуп айтылышынча жазылат. Мисалы: *эрте — эртерээк, кеч — кечирээк, аз — азыраак, көп — көбүрөөк, кем — кемирээк, алыс — алысыраак, жакын — жакыныраак.*

5. Күчөтмө даражаны уюштурган *эң, абдан, өтө* деген күчөтмө бөлүкчөлөр ар башка жазылат. Мисалы: *эң көп, абдан тез, өтө ыкчам, эң кооз, абдан кымбат, өтө сейрек.*

ӨЗГӨЧӨ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Кыргыз тилиндеги өзгөчө сөз түркүмдөрүнө тууранды жана сырдык сөздөр кирет. Булар маани берүүчү жана кызматчы сөз түркүмдөрүнө кирбейт.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Табыш тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурагандыкты билдирет. Мисалы: *тарс, шылдыр-шылдыр, арс-арс, карс, маа, мөө.*

Элестүү сөздөр заттын кыймылы же алардын көрүнүшү жөнүндөгү элести билдирет. Элестүү сөздөр экиге бөлүнөт.

1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдирет. Мисалы: *жалт-жалт, жарк-журк, шып, лып, жалп, жарк, жалбырт.*

2. Заттардын сырткы көрүнүшү, кыймылы жөнүндөгү элести билдирет. Мисалы: *эрбең-эрбең, чолтоң-чолтоң, калдаң-калдаң, кылт-кылт, эрбең-сербең, соксоң.*

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮ ЖАЗУУ ЭРЕЖЕЛЕРИ

Табыш тууранды жана элестүү сөздөр кайталанып айтылса, арасына дефис коюлуп, бөлөк жазылат. Мисалы: *жарк-жарк, лып-лып, тырп-тырп, тарс-турс, зып-зып, карс-карс, бакылда.*

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Адамдын ички сезимин билдирүүчү же айбанатка карата айтылуучу сөздөр сырдык сөздөр деп аталат. Мисалы: *бали, пай-пай, бах, баракелде, ой, ай-ий, атаганат, чиркин, кап, капырай, кош, өш, аттиң.*

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ

Сырдык сөздөр маанисине карата ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, айбанатка карата айтылуучу сырдык сөздөр, турмуш тиричиликке карата колдонулуучу сырдык сөздөр болуп, үчкө бөлүнөт.

ИЧКИ СЕЗИМДИ БИЛДИРҮҮЧҮ СЫРДЫК СӨЗДӨР

Мындай сырдык сөздөр кубанганда, сүйүнгөндө, өкүнгөндө, таң калганда, корккондо, чочуганда, кайгырганда ж.б. колдонулат. Мисалы: *бали, пай-пай, эх, ий, чиркин-ай, төх, аттиң-ай.*

АЙБАНАТКА КАРАТА АЙТЫЛУУЧУ СЫРДЫК СӨЗДӨР

Мындай сырдык сөздөр айбанаттарды жана канаттууларды айдоого, чакырууга карата айтылат. Мисалы: *чү-чү, тү-тү-тү, өш-өш, чойт-чойт, кыруу-кыруу, күчү-күчү, кош, чиге.*

ТУРМУШ ТИРИЧИЛИККЕ БАЙЛАНЫШТУУ СЫРДЫК СӨЗДӨР

Мындай сырдык сөздөргө учурашуу, коштошуу, каалоолоруна байланыштуу сөздөр кирет. Мисалы: *кош, ыракмат, бар болуңуз, арбаңыз, жакшы турасыңбы, эсенсизби.*

СЫРДЫК СӨЗДӨРГӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

1. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, үтүр өзүнөн кийин, аягына келсе, өзүнөн мурун коюлат, ортосуна келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *О-хоо, азаматым! Кана, Ленин ордени, «Эмгек Кызыл Туу» дагы... Ата Мекендик согуш ордени! Жоонун баарын кыргансың го, бали? (Ж.Т.) — Буларды ким жеп түгөтөт, чиркин! — деп, кызыга карап өтөт. (Т.С.) Абыл, кокуй, тез алып чык. Баракелде, дешип отургандар сүрөп жатышты.*

2. Сырдык сөздөр күчтүү сезим менен айтылып, сүйлөмдүн тутумунан бөлүнсө, сырдык сөздөрдөн кийин илеп коюлат да, кийинки сүйлөм баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Бали! Черте түш, Ака! Бали! Салмактуу созулган эмгек ыры улам көтөрүлүүдө, улам калкып, теребелди көшүлтүүдө.*

3. Сырдык сөздөр кайталанып айтылса, арасына дефис коюлат. Мисалы: *пай-пай, кыруу-кыруу, алдей-алдей, чү-чү, мый-мый.*

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР

Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини билдире албаган, сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган сөздөр кызматчы сөздөр деп аталат.

Булар өз алдынча турганда сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт.

Кызматчы сөздөргө: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр кирет.

ЖАНДООЧТОР

Атоочторду жөндөмөлөр боюнча башкарып, сүйлөм мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн колдонулган сөздөр жандоочтор деп аталат. Жандоочторго мына булар кирет: *менен, жөнүндө, аркылуу, бою, боюнча, бойдон, үчүн, сайын, соң, тууралуу, көздөй, карата, карай, катар, чейин, караганда, кийин, мурун, бери, көрө.*

ЖАНДООЧТОРДУН ТҮРЛӨРҮ

Жандоочтор жөндөмөлөр менен айкашына карата төмөндөгүчө бөлүнөт.

1. Атооч жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *менен, тууралуу, жөнүндө, аркылуу, боюнча, сайын, сыяктуу, үчүн, бою, бойдон. Асан менен келдим. Ал тууралуу сүйлөштүк.*

2. Табыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *көздөй, карай, карата, катар. Шаарды көздөй кетти.*

3. Барыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *караганда, жараша, чейин, дейре, карай, карата. Шаарга чейин баралы.*

4. Чыгыш жөндөмөсүн талап кылуучу жандоочтор: *көрө, көрөкчө, ары, бери, мурун, кийин, соң. Ал менден мурун келди. Менден соң ал сүйлөдү.*

БАЙЛАМТАЛАР

Өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болбогон, бир өңчөй мүчөлөрдү жана татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн колдонулган кызматчы сөздөр байламталар деп аталат. Ага: *да, же, менен, бирок, демек, себеби, ошол, жана да, эгер, анткени менен, ошон үчүн, ошол себептүү, ошондой болсо да, ошондой болгону менен деген* сөздөр кирет.

БАЙЛАМТАЛАРДЫН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Байламталар синтаксистик кызматына карай, багындырма байламта, багындырбас байламта болуп, экиге бөлүнөт.

БАГЫНДЫРМА БАЙЛАМТАЛАР

Баш сүйлөм менен багынынкы сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштырган, байланыштырган байламталар багындырма байламталар деп аталат.

Багындырма байламталарга: *себеби, анткени, эгер, эгерде, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, ошол себептүү, эмне үчүн, ошонун натыйжасында, канча, ошончо* ж.б. кирет.

Багындырма байламталар өз ара себеп-натыйжалагыч байламта, шарттуу байламта, салыштырма байламта болуп бөлүнөт.

СЕБЕП-НАТЫЙЖАЛАГЫЧ БАЙЛАМТА

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багынынкы сүйлөмдөрдү байланыштырып, андагы айтылган ойдун себебин, натыйжасын билдирген байламталар себеп-натыйжалагыч байламта деп аталат.

Себеп-натыйжалагыч байламталарга: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, ошол себептүү, ошонун натыйжасында* деген байламталар кирет.

Бул байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сүйлөмдүн бирөө баш сүйлөмдүк милдетти аткарат, бирөө баш сүйлөмдөгү айтылган ойдун себебин, натыйжасын көрсөтөт. Мисалы: *Алтынай отличник болду, анткени ал жакшы окуду. Мен келдим, себеби ал чакырткан экен.*

ШАРТТУУ БАЙЛАМТА

Шарттуу байламталарга *эгер, эгерде* деген байламталар кирет. Бул байламталар катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочтору шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү менен аяктап, баш сүйлөмдө айтылуучу ойдун шартын көрсөтөт. Мисалы: *Эгер сен жакшы окубасаң, окууну уланта албайсың. Эгер күн жааса, биз барбай калабыз.*

САЛЫШТЫРМА БАЙЛАМТА

Салыштырма байламталар түгөйлүү колдонулуп, анын бирөө баяндоочу **-са** мүчөсү менен аяктаган багынынкы сүйлөмгө, бирөө баш сүйлөмгө таандык болуп айтылат. Андай айкаштардын *кандай, канча, канчалык* деген бөлүгү багынынкы сүйлөмдүн тутумунда, *ошондой, ошончолук, ошончо* деген бөлүгү баш сүйлөмдүн тутумунда колдонулат. Мисалы: *Төө канчалык болсо, жүгү ошончолук. Мен канчалык көп окусам, ошончолук көп билем.*

БАГЫНДЫРБАС БАЙЛАМТА

Айрым сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруу үчүн колдонулган байламталар багындырбас байламталар деп аталат.

Багындырбас байламталарга: *ары, жана да, менен, а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, анткени менен, же, не, же болбосо, болбосо* деген ж.б. кирет.

Багындырбас байламталар: байланыштыргыч, каршылагыч жана божомолдогуч болуп, өз ара үч топко бөлүнөт.

БАЙЛАНЫШТЫРГЫЧ БАЙЛАМТАЛАР

Бир өңчөй мүчөлөрдү, көп учурларда багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруучу байламталар байланыштыргыч байламталар деп аталат. Алар: *ары, жана, жана да, жана дагы, да, дагы, дале, менен*. Мисалы: *Адамды таалай менен эмгек гана даңкка бөлөйт.*

КАРШЫЛАГЫЧ БАЙЛАМТАЛАР

Бул байламталар айтылуучу ойдогу карама-каршылыкты, айтылуучу ой бири-бирине туура келбей тургандыкты же айтылуучу ойго чек койгондукту билдирет. Булар: *а, ал эми, бирок, антсе дагы, ошентсе да, ошондо да, анткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен*. Мисалы: *Күн бүркөлдү, бирок жааган жок. Нөшөр күчөдү, ошентсе да жолоочу жолун улай берди.*

БОЖОМОЛДОГУЧ БАЙЛАМТА

Болгон же боло турган, же болуп жаткан кыймыл-аракеттин иш жүзүнө аша тургандыгын божомолдоп көрсөткөн байламталар божомолдогуч байламталар деп аталат. Алар: *же, же болбосо, не*. Мисалы: *Ал кечикти, же болбосо мен жөнөйт элем. Асан келет, же келбейт.*

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ БАЙЛАМТАЛАР

Байламталар составына карай жөнөкөй жана татаал болуп, экиге бөлүнөт. Жөнөкөй байламталар бир сөздөн (*жана, да, себеби, дагы, демек, бирок, же, эгерде, ошондуктан*), татаал байламталар эки же андан көп сөздөрдөн түзүлөт: *ал эми, анткени менен, антсе да, ошол себептүү, же болбосо, ошол үчүн, эмне үчүн* десең.

БАЙЛАМТАЛАРДЫН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. *Жана, менен, да* байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда үтүр белгиси коюлбайт, себеби булардын арала-

рында эч кандай тыным болбойт. Мисалы: *Бейшегүл менен Бурулча азыр келет. Айылдагылар Кулубайды тегеректешти да калышты. Биздин мектеп таза жана көрктүү.*

2. Төмөнкү байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырса, бирок алар кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылса, алардан мурун үтүр коюлат. Мындай байламталарга төмөнкүлөр кирет: *а, ал эми, бирок, бирок да, анткени менен, антсе да, ошенткени менен, ошентсе да, ошондой болсо да, же, же болбосо, анткени, себеби, андыктан, ошол себептен, ошон үчүн, ары (нары).*

Мисалы: *Балам, сен март болосуңбу, же сараң болосуңбу? Бектурган Каракоңузга бүгүн эле жетебиз деп ойлогон, бирок анын оюн күч багындырды. Күн бүркөлдү, ошон үчүн окуучулар тарай башташты.*

а) Эгерде же байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү бир ирет байланыштырса, үтүр коюлбайт. Мисалы: *Алтынай же Айганыш келет. Балдар же кыздар барышат.*

3. *Да, дагы, дале* байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, бир нече ирет кайталанып айтылса, эң акыркысынан башкаларга үтүр коюлат.

Мисалы: *Жолой да, Айша да, Алым да бир класста окушат. Ата-энелер дагы, окуучулар дагы, мугалимдер дагы кызыгышты.*

4. *Да* байламтасы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырса, үтүр байламтадан кийин коюлат, себеби *да* байламтасы мурунку сүйлөмгө таандык болуп айтылат.

Мисалы: *Өмүрбек көнөчөктүн ичин үңүлө тиктеди да, терең улутунду. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.*

5. *Ары (нары)* деген тактооч байламталык милдет аткарып, бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырса, биринчисинен башкалары үтүр менен ажыратылат.

Мисалы. *Айсулуунун сөздөрү ары уккулуктуу, ары кызыктуу, ары жагымдуу угулду.*

Ары (нары) байламтасы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырса, өзүнөн мурун үтүр коюлат.

Мисалы: *Айлананы туман каптап турат, ары күн суук. Мыскал сабагын жакшы өздөштүрөт, ары тартиптүү окуучулардын бири.*

6. *Жана* деген байламта татаал сүйлөмдүн тутумунда айтылса, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат да, өзүнөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Ал мени дароо тааныды, жана айткан сөзүнүн нугун башкага бурду. Окуучулар жакшы ырдашты, жана мелдештин жеңүүчүлөрүнөн болушту.*

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон, айрым сөздөргө же сүйлөмдөргө ар түрдүү кошумча маанини киргизүү үчүн колдонулган кызматчы сөздөр бөлүкчөлөр деп аталат. Бөлүкчөлөргө: *го, же, эң, өтө, абдан, түк, чылк, эч, такыр, ээ, ыя, белем, бейм, куду, кадим* деген сөздөр кирет.

БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ

Бөлүкчөлөр маанисине карай чектегич, күчөткүч, аныктагыч-тактагыч, божомолдогуч, тангыч, сурама, ырастагыч, салыштырма болуп, сегизге бөлүнөт.

ЧЕКТЕГИЧ БӨЛҮКЧӨ

Атоочтордон жана жандоочтон кийин келип, бир затты, белгини же кыймыл-аракетти башкалардын ичинен ажыратып, бөлүп көрсөтүп, чектөө маанисин берген бөлүкчөлөр чектегич бөлүкчө деп аталат. Алар: *гана, эле*. Мисалы: *Окуучулар гана келишти. Атам эле келди.*

КҮЧӨТКҮЧ БӨЛҮКЧӨ

Күчөткүч бөлүкчөлөр дайыма тиешелүү сөздөн мурун келип, анын маанисин күчөтүп көрсөтүп, сын атоочтор менен айкалышканда күчөтмө даражаны уюштурушат. Алар: *эң, эле, өтө, абдан, түк, чылк, чымкый, аябай, тим эле, жөн эле, өңчөй, дегеле*. Мисалы: *Мен ага өтө ыраазымын. Акылбек — эң акылдуу жигит.*

АНЫКТАГЫЧ-ТАКТАГЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Өзүнөн мурунку айтылган сөздү аныктап, тактап көрсөтүүчү бөлүкчөлөр аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр деп аталат. Ага: *да, дагы, дале, нак, как, так, дал* деген сөздөр кирет. Мисалы: *Ай да жаңырды. Мен дагы келдим.*

БОЖОМОЛДОГУЧ БӨЛҮКЧӨ

Сүйлөмдүн аягында колдонулуп, божомолдоо маанисин билдирген *го, бейм, белем* деген бөлүкчөлөр божомолдогуч бөлүкчөлөр деп аталат. Мисалы: *Ал окуудан келген бейм. Бүгүн күн ачык болот белем. Эртең күн жаайт го.*

ТАНГЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Сүйлөм ичинде толук маанилүү сөздөр менен айкалышып келип, ага тануу маанисин берген бөлүкчөлөр тангыч бөлүкчөлөр деп аталат. Тангыч бөлүкчөгө *эч, турсун, турмак, түгүл, түк, такыр* деген сөздөр кирет. Мисалы: *Эч келген жок. Эч билишпейт. Эч көрүнбөдү. Абыл түк каттаган жок.*

СУРАМА БӨЛҮКЧӨ

Бир нерсе жөнүндө башка бирөөнүн оюн билүү үчүн колдонулган ээ, *ыя* деген бөлүкчөлөр сурама бөлүкчөлөр деп аталат. Сурама бөлүкчөлөр көбүнчө сүйлөмдүн аягында колдонулат. Мисалы: *Эмне дедиң, ыя? Менин бактым бар экен, ээ, ыя? Кечигип келдиң, ээ?*

ЫРАСТАГЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Айтылган ойду сүйлөөчүнүн эп көргөндүгүн, макул тапкандыгын билдирет. Буга: *ооба, да* бөлүкчөлөрү кирет. Мисалы: — *Ооба, мен угуп жатам. Да, да, мен ага жолугам.*

САЛЫШТЫРМА БӨЛҮКЧӨ

Бир нерсени экинчи нерсе менен салыштыруу, окшоштуруу маанисинде колдонулат. Буга: *куду, кадим* деген бөлүкчөлөр кирет. Мисалы: *Кадим атасына окшойт. Куду эжесиндей бийледи.*

МОДАЛЬ СӨЗДӨР

Сүйлөм тизмегинде туруп, айтылуучу ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү мамилесин сүйлөөчүнүн көз карашына ылайык билдирген сөздөр модаль сөздөр деп аталат. Модалдык сөздөргө бул сөздөр кирет: *албетте, балким, мүмкүн, имиш, кыязы, сыягы, сыяктанат, баса, болжолу, ырас, мына, кыскасы, айтмакчы, мейли.*

МОДАЛЬ СӨЗДӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Модалдык сөздөр маанилерине карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Айтылуучу ой-пикирди ырастоо, кубаттоо, бекемдөө маанисиндеги модаль сөздөр: *албетте, арийне, чындыгында, ырас, сөзсүз, шексиз, ооба, тийиш.* Бул топко кирген модалдык сөздөр

айтылган ойду бекемдейт, ырастайт. Мисалы: *Албетте, мен бүгүн жолго чыгам. Ал бүгүн келүүгө тийиш.*

2. Айтылуучу ой-пикирге күнөм саноо, болжолдоо, ишене бербөө маанисиндеги модаль сөздөр: *балким, болжолу, чамасы, сыягы, кыясы, мүмкүн, ыктымал, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, имиш, көрүнөт.* Мисалы: *Балким, ал бүгүн келип калар. Асан келген көрүнөт (чыгар).*

3. Тактагыч модаль сөздөр: *көрсө, тура, кыскасы, кана, мына, акыры, айтор.* Булар өздөрүнөн кийин айтылган этиштин, атоочтун маанилерин такташат, аныкташат. Мисалы: *Кыскасы, бул оюм ишке ашты. Кана, аттаналы, балдар.*

ЖАЗУУ

ЖАЗУУ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Адамдын оюнун жана сөздөрдүн кагаз бетине түшүрүлгөн материалдык белгилери жазуу деп аталат.

Жазуу адамдардын оюн же пикирин алыста турган адамдарга билдирүү зарылдыгынын негизинде келип чыккан. Жазуу коомдук турмушта тилдин, б.а. пикир алышуунун кошумча же экинчи куралы катарында кызмат кылат.

Тил аркылуу берилип жаткан ой-пикир белгилүү бир учур үчүн гана кызмат кылса, жазуу аркылуу берилген ой-пикир узак убакыт бою сакталат.

Айрым окумуштуулар тил пайда болгонго чейин эле жазуу пайда болгон деп эсептешкен. Албетте, мындай пикир туура эмес. Тилсиз адам баласы жашабаган сыяктуу, жазуусуз да адам баласы жашаган эмес. Демек, жазуу адам жашаган алгачкы коомдо эле турмуштук зарылдыктын натыйжасында пайда болгон.

ЖАЗУУНУН ТҮРЛӨРҮ

Жазуунун үч түрү бар: пиктографиялык, идеографиялык же иероглифтик, фонетикалык же тыбыштык жазуу.

ПИКТОГРАФИЯЛЫК ЖАЗУУ

Адамдардын ой-пикиринин жаратылыштагы нерселердин сүрөтү аркылуу берилиши. Бул жазуу кээде сүрөттүк жазуу деп да аталат.

Пиктография деген латындын pictus — кооздолгон, боёк менен тартылган деген жана гректин grapho — жазуу деген сөздөрүнөн алынган. Демек, сүрөт менен жазуу же сүрөттүк жазуу дегенди билдирет. Бирок пиктографиялык жазуу жөн эле тартылган сүрөттөн кескин айырмаланат.

Пиктографиялык жазууда кандайдыр бир ой-пикир, идея чагылдырылса, сүрөттө андай ой-пикир берилбейт. Пиктографиялык жазуу азыркы учурда жазуунун бир түрү катарында колдонулбайт. Бирок кээ бир учурларда бүткүл дүйнөлүк олимпиадалардагы эмблемаларда, жолдорго, токойлордо, витриналарда, фестивалдарда ж.б. колдонулат.

ИДЕОГРАФИЯЛЫК ЖЕ ИЕРОГЛИФТИК ЖАЗУУ

Тамгалардын ордуна сүрөт түрүндөгү шарттуу белгилердин негизинде түзүлгөн жазуу. Идеография деген сөз гректин idea ой, түшүнүк, идея, grapho — жазуу деген сөздөрүнөн пайда болгон. Идеографиялык жазуу — пиктографиялык жазууга караганда бир кыйла өнүккөн жазуу. Мисалы: пиктографиялык жазууда «касташуу», «жоолашуу», «достошуу» сыяктуу түшүнүктөрдү билдирүү мүмкүн болбосо, идеографиялык жазууда буларды билүү толук мүмкүн, «касташууну», «жоолашууну» эки мылтыктын же эки найзанын кайчылаштырылганынан; достошуунун эки адамдын кол кармашуусунан эле билүүгө болот. Иероглифтик жазууга кытай жазуусу кирет.

ФОНЕТИКАЛЫК ЖАЗУУ

Азыркы жазуунун эн жогорку өнүккөн түрү — фонетикалык, тыбыштык же фонографиялык жазуу болуп саналат. Фонетикалык жазуу тыбыштардын жардамы менен жазуу же тыбыштык жазуу.

Фонографиялык жазуу гректин «үн» жана «жазуу» деген сөздөрүнөн алынган. Демек, тилдеги сөздөрдүн тыбыштарынын ар бири атайын белгиленген тамга менен жазуу.

Фонографиялык жазууда айтылуучу пикирди билгизе турган тил каражаттары: сөздөрдүн тыбыштык курамы, морфологиялык түзүлүшү, синтаксистик өзгөчөлүгү, сүйлөмдүн жайланыш тартиби толук чагылдырылат.

КЫРГЫЗ ЭЛИ КОЛДОНГОН ЖАЗУУЛАР

Кыргыз эли V-VIII кылымдарда Орхон-Енисей жазуусун, Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин жана ки-

йин араб, революциядан кийин латын жана орус алфавитин пайдаланып келишти.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУСУ

Башка түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да V-VIII кылымдарда Орхон-Енисей жазуусунан пайдаланып келишкен. Орхон-Енисей таш эстеликтери туурасында алгачкы кабар 1692-жылы амстердамдык (Голландия) юрист, бургомистр (шаар башчысы) Николас Витзенге, андан кийин Сибирь атласын түзгөн этнограф С. У Ремезовго таандык. Бул окумуштуу 1696-1697-жылдары ташка чегилип жазылган белгисиз жазуулар жөнүндө кабарлайт.

Кийинчерээк бул эстеликти тагыраак белгилеп, алгачкы ачылыш жасаган Петр I нин убагындагы согушта туткунга түшүп, Сибирге айдалган швед офицери Филипп Иоганн Страленбергдин үлүшүнө туура келет. Страленберг 1713-1722-жылга чейин Сибирдеги Тоболь шаарында жашап, жергиликтүү элдин тарыхына, тилине кызыгып, көптөгөн материалдарды жыйнайт. Сүргүндөн кайткандан кийин 1730-жылы эмгектерин жазып, жарыкка чыгарат.

Страленберг менен бир мезгилде Сибирде 7 жыл жүргөн немец окумуштуусу Миссершмидт да бул жазуу жөнүндө кабарлайт. Орус окумуштуусу Григорий Спасский өзүнүн макаласын 1818-жылы «Сибирский вестник» журналына басып чыгарат. Бирок бул эстелик көп жылдарга чейин окулбай келет. 1893-жылы Даниянын Копенгаген университетинин профессору В. Томсен Орхон-Енисей жазуусунун тамгаларын окуганын кабарлайт. Ошол эле жылдары академик В.В.Радлов 1894-жылы 19-январда Култегин эстелигинин текстин окуп, анын котормосун сунуш кылат. Ошентип, Орхон-Енисей эстелиги табылып жана окулат. Жазуу түрк элдерине таандык экендиги аныкталат. Енисей эстелигинде 39 тамга (бешөө үндүү), Орхон жазууларында 38 тамга (төртөө үндүү) болгон.

РЕФОРМАЛАНГАН АРАБ АЛФАВИТИ

Араб алфавитин кыргыздар революцияга чейин жана 1924-1928-жылдардын аралыгында колдонушкан.

1924-жылы Орто Азиядагы элдердин улуттук чек арасы бөлүнүп, Кыргыз автономиялуу областы түзүлгөн. Ушул жылдарда араб алфавитине өзгөртүүлөр киргизилип, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык алфавиттин курамына айрым тамгалар

(э, ү) кошумчаланган, кээ бир артык баш тамгалар чыгарылган. Бирок араб алфавити кыргыз тилинин күн санап өсүшүн канааттандыра алган эмес. Анын төмөндөгүдөй кемчиликтери болгон:

1. Араб алфавитинин курамында үндүү тамгалар, айрыкча ичке үндүүлөр жетишсиз болгон.

2. Бир эле тамга сөз башында, сөз ортосунда, сөз аягында ар түрдүү жазылган.

3. Араб алфавитинин оңдон солго карай жазылышы жазууну кыйындаткан.

4. Алфавиттин курамындагы 24 тамга кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүн толук тейлей алган эмес.

ЛАТЫН АЛФАВИТИ

Кыргыздар латын алфавитин 1928-1940-жылдардын аралыгында колдонушкан. Араб алфавити сыяктуу эле латын алфавитинин курамындагы айрым тамгалардын жетишсиздигинен 1928-жылы кыбачы белгиси чыгарылып, ө, ү, н, х, в, ф тамгалары киргизилген. 1930-жылы баш тамгалар, 1938-жылы орус тилинен кирген сөздөрдү туура жазуу үчүн — (z) ж тамгасы кабыл алынган.

Латын алфавитинин төмөндөгүдөй кемчиликтери болгон:

1. Латын алфавити орус тилинен өздөштүрүлгөн жаңы сөздөрдү, саясий-коомдук терминдердин туура жазылышын камсыз кыла алган эмес.

2. Бир эле сөз орус тилинде да, кыргыз тилинде да ар башка жазылган: совет — *совет*, совхоз — *совхоз* ж.б.

3. Бир эле республикада эки алфавиттин (латын, орус) колдонулушу басма сөз иштерине кыйынчылык келтирген.

ОРУС АЛФАВИТИ

Орус алфавитин 1941-жылдан бери колдонуп келе жатабыз. 1940-жылдын декабрында эмгекчилердин каалоолорун толук эске алып, Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы латын алфавитинен орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүүнү чечти.

Жаңы кыргыз алфавити төмөндөгүдөй түзүлгөн:

1. Орус алфавитиндеги бардык тамгалар кабыл алынып, анын тамгаларынын окулушундагы жалпы эрежелери сакталган.

2. Кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз алфавитинин составына **о, у, ң** тамгалары кошумчаланган.

3. Орус жана кыргыз тилдериндеги сөздөрдү бирдей жазуу максатында **к, г, ж** тамгаларына орун берилген эмес.

ГРАФИКА

Ариптерди, тамгаларды жазуу, жалпы эле адам коомунун узакка созулган тарыхый өсүш процессинин натыйжасында пайда болгон ар түрдүү жазуулар. Мисалы: пиктография, идеография, фотография, орфография, монография, типография ж.б.

СИНТАКСИС

Сүйлөмдүн түрлөрүн, сөз айкаштарынын түзүлүшүнүн жана алардын тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланыштуу эрежелерин үйрөтүүчү грамматиканын бир бөлүгү.

Синтаксис сөз айкашы жана сүйлөм деген эки бөлүмдөн турат.

СӨЗ АЙКАШЫ

Сөз айкашы толук маани берген эки же андан ашык сөздөрдүн айкашынан түзүлүп, түшүнүктүн ортосундагы ар түрдүү мамилени билдирет. Мисалы: *калай кашык, темир жол, кызыл гүл, мокок бычак, шайы көйнөк, алтын саат, салкын жел*.

СӨЗ АЙКАШЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Сөз айкаштары багындыруучу негизги сөзгө анын маанисин айкындап туруучу багыныңкы сөздүн кошулуп айтылышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: *жаңы китеп* (*жаңы* — багыныңкы сөз, *китеп* — багындыруучу сөз), *кооз шаар* (*кооз* — багыныңкы сөз, *шаар* — багындыруучу сөз), *темир жол* (*темир* — багыныңкы сөз, *жол* — багындыруучу сөз).

СӨЗ АЙКАШЫНЫН ТҮРЛӨРҮ

Сөз айкашы атоочтук сөз айкашы жана этиштик сөз айкашы болуп, экиге бөлүнөт.

1. Атоочтук сөз айкашы. Ал төмөнкү топтордон турат.

1. Зат атоочтук сөз айкашы: *жыгач күрөк, жем баштык, жол-башчы, алманын гүлү*.

2. Сын атоочтук сөз айкашы: *болоттой өткүр, кызык окуялуу, оттой кызыл, суудай суюк, сыйлыкка татыктуу, ишке жөндөмдүү, сөзгө сараң, кардан ак, жашынан абийирдүү*.

3. Сан атоочтук сөз айкашы: *быйыл жетиде, аттуудан алты, тондуудан тогуз, экинчи бири, тогуздун үчү.*

4. Ат атоочтук сөз айкашы: *атасынын өзү, сүйлөгөн ошол. Болгону ушул, сизге канча керек? Айткан сен.*

5. Атоочтук сөз айкашы: *Көп окуган көп билет. Аркалуудан оонабас, азуулуудан кепшебес, куйруктуудан шыйпаңбас.*

6. Тактоочтук сөз айкашы: *кеч күздө, эрте жазда, саратан жайда, эртең түштө, билген адамча, көрөгөч кишиче.*

II. Этиштик сөз айкашы. Мындай айкаштардын багындыруучу түгөйү этиштерден болот.

1. Тактоочтор айкашат: *тез иштөө, бүгүн жөнөө, жогору чыгуу, мурун баруу.*

2. Чакчылдар айкашат: *күлүп сүйлөө, секирип чуркоо, шашып иштөө.*

3. Сын атоочтор айкашат: *жакшы иштөө, жаман көрүү, кызуу уктоо.*

4. Сан атоочтор айкашат: *эки келүү, биринчи жолугушуу, төрт жолу суроо, эки сүйлөө.*

5. Тууранды сөздөр айкашат: *жалт кароо, тарс эттирүү, бырс күүлү, шакылдап кайноо.*

6. Зат атоочтор айкашат: *өрт өчүрүү, бакка чыгуу, кыш куюу, жер айдоо, кырман сапыруу.*

7. Ат атоочтор айкашат: *аны көрүү, ага баруу, буга келүү.*

СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН СҮЙЛӨМДӨН АЙЫРМАСЫ

а) Сүйлөм айрым алынган бир сөздөн да турат. Мисалы: *Бардым. Жаз. Баракелде.*

Сөз айкашы ар дайым экиден кем эмес толук маанилүү сөздөн турат. Мисалы: *Майын чыгара иштөө, коомдук жумуш, экинчүү эмгек.*

б) Сүйлөм маанилик жана грамматикалык байланыш-катыш жагынан уюмдашкан сөздөрдүн тобу болуп санала турган бөлүктөргө, же айрым-айрым сөздөргө жана сөз тизмектерине ажырап бутактана алат. Сөз айкашында бул өзгөчөлүк жок. Себеби ал — толук маанилүү экиден кем эмес сөздөн курулган грамматикалык бирдик.

в) Сүйлөм ойду билдирет жана анда кабарлоо интонациясы менен предикативдик катнаш (кабардын айлана-чөйрөдө болуп жаткан чындыкка карата болгон катышы) болот. Ал эми сөз айкашында булар болбойт.

г) Сүйлөм айтылып жаткан ойдон кабар гана билдирбестен, сүйлөөчүнүн ошол айтып жаткан өзүнүн оюна карата болгон мамилесин да билдирет жана анда өзгөчө бир интонациялык кабардоо белги болот. Бул касиет сөз айкашына таандык эмес.

Сүйлөмдө кабардалып жаткан ойдун аяктаганын билдирүүчү жак, чак, модалдуулук сыяктуу грамматикалык категориялар бар, ал эми сөз айкашына бул категориялар мүнөздүү эмес.

АЙКАШТА ТУРГАН СӨЗДӨРДҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ МЕНЕН ФОРМАЛАРЫ

Сөз айкашынын жана сүйлөмдүн тутумунда турган сөздөрдүн өз ара карым-катышы, адатта, синтаксистик байланыштын тең жана багынынкы байланыш деген эки тиби аркылуу иш жүзүнө ашырылат.

ТЕҢ БАЙЛАНЫШ

Грамматикалык формасы, лексикалык мааниси жагынан бири-бирине таасирин тийгизип, бирдей суроого жооп берүү менен бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган, тең укукка ээ сөздөрдүн өз ара байланышы тең байланыш деп аталат.

Мисалы: *Павел менен Андрей катар олтурушат, алар менен бирге алдыңкы отургучта Мазин, Самойлов жана Гусевдер олтурушту. Музейлерге, театрларга бардык, метрону көрдүк. Жогорку сүйлөмдөрдөгү Павел менен Андрей; Мазин, Самойлов жана Гусевдер; музейлерге, театрларга* деген сөздөр бири-бири менен тең байланышта турушат.

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШ

Сүйлөмдө өз ара айкаш сөздөрдүн бири лексика-грамматикалык жактан экинчисине баш ийсе, багынынкы байланыш деп аталат. Мисалы: *Мектепке бара жатышат. Тоодон келишти.* Бул келтирилген мисалдардын *мектепке, тоодон* деген бөлүктөрү багынынкы, ал эми *бара жатышат, келишти* деген бөлүктөрү башкаруу абалында турат.

Сөздөрдүн мындай байланышы ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу менен таандык байланышта куралат.

ЭЭРЧИШҮҮ

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн сан, жак боюнча окшошушу ээрчишүү байланышы деп аталат. Мисалы: *Студенттер ке-*

лишти. Окуучу сүйлөдү. Алар киного барышты. Бул сүйлөмдөрдөгү студенттер, окуучу, алар (сүйлөмдүн ээлери) багындыруучу, ал эми келишти, сүйлөдү, барышты (сүйлөмдүн баяндоочтору) — багыныңкы сөздөр.

БАШКАРУУ

Сүйлөм тутумундагы же сөз айкашындагы башкарылуучу сөздүн иликтен башка кыйыр (барыш, табыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөлөрдүн биринде туруп, башкаруучу сөз менен байланышы башкаруу байланышы деп аталат. Мисалы *Москвада турат. Сабакка кетти. Китепти алды. Айылдан келди.* Бул сүйлөмдөрдөгү *Москвада, сабакка, китепти, айылдан* деген сөздөр багыныңкы абалда турушат.

ЫКТАШУУ

Сүйлөмдүн тизмегиндеги же сөз айкашынын тутумундагы баш ийүү абалында турган сөз башкаруучу (баш ийдирүүчү) сөз менен орун тартиби боюнча ырааттуу түрдө ыкташа байланышып айтылса, ыкташуу дейбиз. Мисалы: *Чөнтөк дептер, таш жол, боз жорго, биринчи орун, үч курма, тез жүрүү, өйдө чыгуу, ошол киши, бүткүл аалам, шак-шак басуу, карс-карс күлүү.*

ТААНДЫК БАЙЛАНЫШ

Илик жөндөмөсүндө турган багынуучу сөз менен таандык мүчөнүн бирин кабыл алып турган багындыруучу сөздүн өз ара байланыш-катышы таандык байланыш деп аталат. Мисалы: *эрдин көркү эл менен, билимдин кени окууда, анын чыгармасы, акындын ою.*

СҮЙЛӨМ

Тилдин ички мыйзамченемдүүлүгүнө ылайык грамматикалык жактан уюмдалышып, кадыресе ойду билдирген кеп бирдиги сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Көргөн жанды суктандырган Ысыккөлүбүз бар. Эрдик күрөштө туулат.*

СҮЙЛӨМДҮН АЙТЫЛЫШ МАКСАТЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Айтылып жаткан кептин мазмунун, чындыкка карата болгон мамилесин билдирүү максатына жана баяндалып жаткан ойдун

кырдаалына карай сүйлөмдөр жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөм болуп, төрткө бөлүнөт.

ЖАЙ СҮЙЛӨМ

Жай сүйлөм сүйлөөчүнүн айлана-чөйрөдө, чындык турмушта болуп жаткан окуяларга, түшүнүккө, кубулушка жана башка ар кандай нерселерге карата болгон оюн жайынча гана баяндайт. Ошондуктан ал жай сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Жеңишбек менен Микола-Аскер Акиянын колунда. Токтогулдун санаасы каптагы кумдай чубурду.*

СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ

Маалымат, кабар алуу максатында айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Мындай сүйлөмдөр угуучуга тике багыттала кайрыла айтылып, суроолуу жана жооп күтүү мүнөздө болот. Мисалы:

- *Канча араба замбиректин огу бар?*
- *Алты.*
- *Командир кайда?*
- *Сол флангада.*

БУЙРУК СҮЙЛӨМ

Сүйлөп жаткан адамдын, айтуучунун эркин, тилегин, өтүнүчүн, буйругун билдирген сүйлөм буйрук сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Окугула! Азыр жооп бересиңер! Токтогула! Кайда бара жатасыңар? Укпайсыңарбы! Өз билгениңди кыл!*

Буйрук сүйлөм жайынча гана айтылса, аягына чекит, буйрук иретинде айтылса, илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Укпайт деп, ушак айтпа, билбейт деп, ууру кылба. Тынчтангыла! Азыр сабак башталат! Кана эмесе, машинага отургула!*

ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ

Илептүү сүйлөм жашоо-тиричиликте болуп жаткан, же болуп өткөн жана ошондой эле боло турган иштер менен окуялар, кубулуштар менен көрүнүштөр, түшүнүктөр менен нерселер жөнүндө адамдын чын көңүлүнөн жана ички эрк-сезиминен, ички эмоциясынан чыккан кабарды билдирүү максатында айтылган сүйлөмдөр илептүү сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Ата-энелерге урмат жана сый! Жашасын элдердин бузулбас жана*

бекем достугу! Ой, бали, чертет экен да! Жаштар, Манас атанын жети осуятын аткаргыла!

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн тутумунда туруп, кандайдыр бир суроого жооп болуп түшкөн сөздөр сүйлөм мүчөлөрү деп аталат. Мисалы: *Эмгектин көркүн жер берет.*

Бул сүйлөмдүн тутумундагы *жер* деген сөз эмне? деген суроого, *берет* деген сөз эмне кылат? деген суроого, *көркүн* деген сөз эмнесин? деген суроого, *эмгектин* деген сөз эмненин? деген суроого жооп болуп түштү.

Сүйлөм мүчөлөрү өз ара баш жана айкындооч мүчөлөр болуп, экиге бөлүнөт.

БАШ МҮЧӨ

Башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды болбой, сүйлөмдүн негизин түзгөн мүчөлөр баш мүчөлөр деп аталат. Мисалы: *Окуучулар ырдашты. Жумушчулар келишти. Асан окуп жатат.* Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү ээ менен баяндоочтон турат.

ЭЭ

Айтылып жаткан сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө грамматикалык жактан багынбай, баяндоочту сан, жак боюнча өзүнө баш ийдирип, атооч жөндөмөсүндө турган баш мүчө ээ деп аталат. Ага: ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроо коюлат. Мисалы: *Курч быдырлуу үч кыр өгөө шадылуу колдо ойноду. Жапар күндүн кандай өткөнүн сезбеди. Данияр унчукпай келе берди.*

ЖӨНӨКӨЙ ЭЭ

Бир гана сөздөн туруп, ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроого жооп болуп түшкөн сөз жөнөкөй ээ деп аталат. Мисалы: *Балдар Анатолий Александровичтин аңгемесин аябай кызыгып угушту. Токтогул далайга козголбой турду. Той болду, журт тарады. Түн кирди.*

ЖӨНӨКӨЙ ЭЭНИН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

Сүйлөм тизмегиндеги жөнөкөй ээнин милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. Зат атооч сөздөр: *Токтогулдун жаш жүрөгү уядан талпынган балапандын канатындай дирилдеди. Атттар арткы эки буту менен тура калат.*

2. Ат атооч сөздөр: *Бүгүн ким келди. Биз жакшы окудук. Мен ойнодум.*

3. Сын атооч сөздөр: *Жаман өз камын ойлойт, жакшы эл камын ойлойт. Кызылы тандалып алынды.*

4. Сан атооч сөздөр: *Алтымыш алтыга калдыксыз бөлүнөт. Он отузга берди, отуз жалмага берди, жалма жата калып, жардан алыс ыргытып жиберди (табышмак).*

5. Затташкан атооч сөздөр: *Корбөс тоону да көрбөйт. Жан-доочу кийик аттырат. Жүгүргөн албайт.*

6. Кыймыл атоочтор: *Окуу оңой эмес. Алган милдеттенмени орундоо — ардактуу жана сыймыктуу иш. Жазыш — менин милдетим. Окуш — анын милдети.*

ТУТУМДАШ (ТАТААЛ) ЭЭ

Экиден кем эмес сөздөрдөн туруп, бир гана суроого жооп болуп түшкөн сөз татаал же тутумдаш ээ деп аталат. Мисалы: *Үчтерек Какшаал тараптагы жайлоолордун атактуусу болуп саналат.*

Ысыккол пароходун терметет.

Бүгүн түшүп, аны менен эл кетет. (Ж. Т.)

*Алатоо бүгүн кулпунду,
Четке кагып зар-муңду.*

ТУТУМДАШ ЭЭНИН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

Төмөнкүдөй түзүлүштөгү синтаксистик ажырагыс бирдиктер тутумдаш ээнин милдетин аткарат:

1) Аныктоочтук айкаштар: *темир күрөк, калай кашык, темир жол, Ысыккөл. Өнөр жайыбыз өсөт. Аккуулар көлдө термелет.*

2) Адамдын атын, атасынын атын, айбанаттардын, канаттуу куштардын аттарын билдирүүчү кошмок сөздөр: *Касым Тыныстанов — кыргыз адабиятынын негиз салуучусу.*

Кулагында шамы бар.

Куюндан бүткөн жаныбар.

Аккула кирди чубоого («Манас»)

3) Кыскартылган сөздөр:

*Бүгүн шаттык, жергебизде шат-күлкү.
Анткени анда жаңы гана ГЭС бүттү.*

4) Зат атоочтук маанидеги жана заттанган кош сөздөрдүн бардык түрлөрү татаал ээлик милдетти аткарат. Мисалы: **Кобур-собур** басылып, **тамак-аш** ичилип бүттү. **Опур-топур** көбөйгөндөн көбөйдү. **Курбу-курдаштар** чогулушту.

5) **-мак** формасындагы атоочтуктар заттык мааниде туруп, татаал ээ боло алышат. Мисалы: **Кылып ичмек** — кыйын аш, **кыдырып ичмек** — оңой аш. **Найза саймак** — эрдиктен, **ат жоорут-мак** — тердиктен.

БАЯНДООЧ

Грамматикалык жагынан ээге багынып, анын ар кандай абалын туюнткан мүчө баяндооч деп аталат. Баяндооч эмне кылды? эмне болду? кантти? эмне кылат? эмне кылып жатат? ким? эмне? кайда? кандай? деген суроолорго жооп берет. Ал адатта, сүйлөмдүн аягынан орун алат. Мисалы: *Аскерче кийинген киши жерден чымчып топурак алды да, алаканына салып жыттады. Ысман бөбөктөрүн кучактаган бойдон атасын карай салды. Эң кенжебиз — Бекдайыр.*

БАЯНДООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Баяндооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш (татаал) болуп, экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ БАЯНДООЧ

Бир гана сөздөн турган баяндооч жөнөкөй баяндооч деп аталат.

Мисалы: *Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот. Алым чуркаган бойдон дарбазага жүгүрдү. Таң атты, жерге тиричилик кирди.*

ТУТУМДАШ (ТАТААЛ) БАЯНДООЧ

Эки же андан ашык сөздөн туруп, бир гана суроого жооп берген баяндооч татаал баяндооч деп аталат. Мисалы: *Чылбыр колго илингенче, мылтык атылып кетти.*

Биз ырдай баштадык. Кыш чилдеси окум сүрүп, ызгаарын төгүп турат. Мен жыгылып кете жаздадым.

ЭТИШТИК ЖАНА АТООЧТУК БАЯНДООЧ

Этиш сөздөн болгон баяндооч этиштик, ал эми атооч сөздөрдөн болгон баяндооч атоочтук баяндооч деп аталат. Мисалы: *Самтырдын көңүлү которулуп калды. Бардыгын төкпөй-чачпай айтып беремин. Кула жоргону минип, теңселип келе жаткан — Түлкүбек. Көмкөрөсүнөн түшүп, корулдап уктап жаткан — Балакурман. Менин атым — Айсолтан. Сөз көркү — макал.*

БАЯНДООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

1. Этиш сөздөрдүн бардык түрү баяндоочтук милдетти аткара берет: *Акыйкат үчүн болгон күрөштө кичинекей кишилердин күчү тоо которуп кетет. Алар электр станциясын курушкан.*

2. Зат атооч сөздөр. Тигил төшөктөгү катар салынган уулкызы эчтемеден бейкапар кызык *уйкуда*. Акыл — тозбочу *тон*, илим — түгөнбөгөн *кен* (макал).

3. Ат атооч сөздөр: *Кемпир-чалдын ортосундагы жалгыз эрмеги — ошол. Чүй боору — ушул.*

4. Сын атооч сөздөр: *Акылдуунун сөзү — кыска, айта салса — нуска. Таасындап айткан сөз жакшы, табына келген куш жакшы.*

5. Сан атооч сөздөр: *Тигилер — үчөө, биз — экөө. Келе жаткандар — тортоо.*

6. Атоочтуктар жана кыймыл атоочтор: *Бербестин ашы — бышпас. Сыйлоо — алмак-салмак, чакыруу — келмек-кетмек.*

7. Атооч сөз маанисиндеги бар, жок деген сөздөр: *Жокко сууда жок. Эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок.*

Булардан тышкары баяндоочтук милдетти этиштин -ла мүчөсүн кабыл алып турган сырдык сөздөр (мисалы, *балиле, кокуйла* ж.б.) менен тууранды сөздөр да (мисалы, *сороңдо, күлүңдө* ж.б.) аткара берет.

ЭЭ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН КОЮЛУШУ

1. Сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндөмөдө турган зат, эсептик, жамдама сан атоочтор болсо, ээден кийин сызыкча коюлат:

Мисалы: *Макал атасы — сөз, мата атасы — бөз. Тиги көрүнгөн — Тоң району. Бир жүз элүүнүн жарымы — жетимиш беш. Мелдештен жеңип чыккандар — жетөө.*

2. Жактама, шилтеме, аныктама ат атоочтор баяндооч болсо, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Мисалы: *Окуп жаткан — ал. Сүйлөгөн — сен. Үйдүн ээси — ошол. Келе жаткан — ушул. Айтып жаткан — өзү.*

3. Баяндоочтук милдетти иреттик сан атоочтор аткарса, ээден кийин сызыкча келет. Мисалы: *Ал — биринчи. Көрүнгөн — төртүнчү.*

4. Заттык мааниде колдонулган сын атооч сөздөр баяндоочтук милдетти аткарса, баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат. Мисалы *Жүрөк — коркок, кол — баатыр. Гүл жакшысы — кызыл. Эр жакшысы — жоомарт.*

АЙКЫНДООЧ МҮЧӨ

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бирин жандап, ага аныктык, тактык киргизген сөздөр айкындооч мүчөлөр деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр өзүлөрүнүн сүйлөм тизмегинде аткарган милдетине карай: аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп, үч топко бөлүнөт.

АНЫКТООЧ

Грамматикалык катнаш жагынан өзүнөн кийинки келген зат атооч, же заттык мааниде айтылган аныкталгыч сөздөргө багынынкы абалда келип, алардын сапатын, белгисин, касиетин, сан-иретин, же бир жакка (кимдир бирөөгө) таандык экендигин билдирип турган айкындооч мүчөнү аныктооч дейбиз.

Түзүлүшү жагынан аныктооч сөздөр атооч жана илик жөндөмөсүндө турат да, сүйлөм тизмегинде кандай? кайсы? канча? нече? канчанчы? неченчи? кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Белдин өзүнөн Кеңтөрдүн дайын көрүнгөнү менен Татаалдын ичи далдада калар. Куштоонун чокусунан чейин баргын да, эки төрдү чал. Белгисиз жигит Токтогулдун башын сол колу менен бапестеп көтөрүп, оң колу менен кичинекей кара көнөчөктү оозуна алпарды.*

АНЫКТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Аныктооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана тутумдаш болуп, эки топко бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ АНЫКТООЧ

Бир сөздөн турган аныктоочтор жөнөкөй аныктооч деп аталат. Мисалы: *Жакшы адамда жатым жок. Менин бактым эми ачылды. Ал биринчи сөз алды.*

ТУТУМДАШ АНЫКТООЧ

Эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлгөн аныктооч тутумдаш аныктооч деп аталат. Мисалы: *Бектур — кой оозунан чоп албаган жигит. Бул — колунан коор тогүлгөн уста. Окуган отуз жети баланын ону отличник.*

АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

1. Сын атооч сөздөр аныктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Күлкү ат чапкан сайын арбытат. Жакшы киши эл камын ойлойт. Жаман киши өз камын ойлойт.*

2. Зат атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Тизмектелген Алатоо чокуларына күн нурун чачты. Күндүн кышкы алсыз илеби Кочкордун кар түшкөн беттерине чачырады.*

3. Сан атоочтор сүйлөм тизмегинде аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Кыrmандын чет жакасын шыпырып, оодарып жаткан бир-эки киши көрүнгөнсүйт. Туура саат беште күтөм. Андан беш минута өтсө, күтпөймүн, — деди Өмүрбек.*

4. Ат атооч сөздөр аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Тиги өзөндүн боюндагы чатырдай аппак үйлүү калың айыл — ушул Каныбектин кожоюндарынын айылы. Эртеңден баштап, бардык жаштар ишке киришмек болушту. Жамгыр алардын бетине чаба жаап турду.*

5. Атоочтуктар аныктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Бала кездерде ойноп жүргөн таштарга, серпишкен булактарга учурашыкысы келет.*

6. Кыймыл атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Мен ага Москвага баруунун жолун айттым.*

7. Тууранды сөздөр аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Шылдыр суу анын кулагына жакшы угулду. Ал кажы-кужу сөздү уккусу келген жок.*

8. Заттык мааниге өтүп колдонулган сырдык сөздөр да аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Ал элес бир чиркиндин муңун чалса, бироонун кетүүчүдөй черин жазып. Баракелденин баары жакшы, кокуйдун түбү жаман.*

ТОЛУКТООЧ

Грамматикалык мамиле-катыш жагынан баяндоочко башкарылып, кыймыл-аракет багытталган тике, же кыйыр объектини көрсөтүп турган айкындооч мүчөнү толуктооч дейбиз. Толуктооч сүйлөм тизмегинде кимди? кимге? эмнени? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? ким менен? эмне менен? ким тууралуу? эмне тууралуу? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Кандайдыр тез-тез согулган темирчинин балкасы калайды какшатат. Керимахун алдыртан Алымга, анан Анарханга карады. Касым да асма коңуро менен басты. Бир зарыл иштер менен кечигип калдым.*

ТОЛУКТООЧТУН ТҮРЛӨРҮ

Толуктоочтор маанисине, ар түрдүү жөндөмдө (барыш, табыш, жатыш, чыгыш) турушуна жана баяндооч менен байланышына карай тике толуктооч, кыйыр толуктооч болуп, экиге бөлүнөт.

ТИКЕ ТОЛУКТООЧ

Заттын атын белгилөө менен кыймыл-аракет багытталган тике объектини көрсөткөн мүчөнү тике толуктооч дейбиз. Мисалы: *Айтор, эмнеси болсо да, окуу башталганча мектепти оңдоп бүтөбүз. Муслимахун сабизди туурап, күүрүчтү жууду. Жамийла ошол күнү үйдөгүлөргө тамак даярдаган болучу.*

КЫЙЫР ТОЛУКТООЧ

Кыймыл-аракет кыйыр багытталган объектини көрсөткөн мүчө кыйыр толуктооч деп аталат.

Кыйыр толуктооч барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турат жана ал менен, жөнүндө, тууралуу, үчүн, карай, карата, көздөй деген сыяктуу жандооч сөздөр аркылуу да келет. Мисалы: *Ал Шамбеттен кат алган. Жалкоого шылтоо көп. Өсөр малда өлүм жок. Жаны ачып, шолоктон ыйлап олтургандардын бирөө сыздаган кемпирге кайрат айтты. Данияр киши менен көп сүйлөшчү эмес.*

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТУТУМДАШ (ТАТААЛ) ТОЛУКТООЧ

Бир гана сөздөн турган толуктоочтор жөнөкөй толуктооч деп аталат. Мисалы: *Анархан жакын арадагы коңшуларынын ки-*

*рин жууп, эштеп бирдеме табуу менен алек. Акылдуу **отту** карайт, акмак **казанды** карайт.*

Эки же андан көп сөздөн түзүлүп, бир гана суроого жооп болуп түшкөн толуктоочтор татаал толуктооч деп аталат. Мисалы: *Директор сөздү адегенде **план жөнүндө** баштады. Бурулча да дирилдеген **колу менен** жүктөн **ала кийизин** сууруп чыгып, жерге салып, **идиш-аягын** жыйнаштырды.*

ТОЛУКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

1. Зат атооч сөздөр: *Каныбек **Самсахунду** көз алдына элестетти. Ызгардуу муздак **жел** согуп, тоо-тоону туман чалыптыр.*

2. Заттык мааниде колдонулган сын атооч сөздөр: *Жибектин **жашылын** коюп, **кызылын** ал. Сарыдан кызылы жакшы.*

3. Ат атооч сөздөр: ***Аны** эч кимибиз тана албай турган болдук, чынбы, жолдоштор! Акылдуу ката кетирсе, **өзүн** жемелейт, акмак ката кетирсе, **жолдошун** жемелейт.*

4. Сан атооч сөздөр: ***Жетимиштен** сексенге жетип калган башың бар. **Отуз бешке кыркты** кошсо, жетимиш беш болот.*

5. Заттык мааниде турган сырдык сөздөр: *Тиги **чиркинди** бери чакырчы. **Кокуйду** коюп, ишке өтөлү.*

6. Заттык маанидеги атоочтуктар: *Мамажунус **отургандарды** кыдырата бир карап алды. **Келгендерден** кеп угуп, атасы Манас деп угуп.*

7. Толуктоочтун милдетин кыймыл атоочтор да аткарат: *Биздин бригада жазгы эгин **айдоону, себүүнү** жана күзгү түшүм **жыйноону** өз убагында бүтүрүшкөндүктөн, район тарабынан баалуу сыйлыктар алышты.*

8. *Бар, жок* деген сөздөр заттык мааниде турса, толуктоочтун милдетин аткарат: ***Барды** жоготуп коюш оңой, **жоктон** бар кылыш кыйын.*

9. *Менен, тууралуу, жөнүндө, көздөй, карай, аркылуу* сыяктуу жандоочтор айкаша айтылган сөздөр толуктоочтун милдетин аткарат: *Бурулча **Андреев менен** кол кармашып коштошту. Колундагы чырпыкты **бычагы менен** жоно берди.*

БЫШЫКТООЧ

Баяндоочтук милдетти аткарып турган ар кандай сөз менен грамматикалык жактан башкарыла байланышып, кыймыл-аракеттин жөнүн, мүнөзүн, ордун, багытын, мезгилин, себебин,

максатын, сан-өлчөмүн жана белгинин сапатын көрсөтө бышыктап турган айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат.

Бышыктооч сөздөр сүйлөм тизмегинде кандай? кантип? кайда? кайсы жерде? кайсы жерден? кайсы жакта? кайсы жакты карай? кандайлыктан? эмне себептүү? канча? канчанчы? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Пишпек темир жол станциясы **адатынча** жаңырып турду. Аскалуу капчыгайдын жаңырыгы **алда кайда** кетип жатты. Эртеси күн чыкпай Данияр экөөбүз аттарды **кырманга** алып келдик.*

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТУТУМДАШ (ТАТААЛ) БЫШЫКТООЧ

Бир сөздөн турган бышыктооч жөнөкөй, ал эми эки же андан көп сөздөн турган бышыктооч татаал бышыктооч деп аталат. Мисалы *Ал **жанын сабап**, Таабалдыга жармашты. Ал үйдө бизден башка **Кавказдан, Орто Азиядан жана башка жактан** келген кишилер көп экен. Топ аккуу жарык **асмандан** узун ак сызык болуп араң гана көрүндү. Кең **аянтта** тракторду күрүлдөтүп, Люба жөнөдү.*

БЫШЫКТООЧТУН ТҮРЛӨРҮ

Азыркы кыргыз тилиндеги бышыктоочтор маанисине карай алты түрлүү болот. Алар төмөнкүлөр:

1. Сын-сыпат бышыктооч	2. Орун бышыктооч
3. Мезгил бышыктооч	4. Себеп бышыктооч
5. Максат бышыктооч	6. Сан-өлчөм бышыктооч

СЫН-СЫПАТ БЫШЫКТООЧ

Сын-сыпат бышыктооч көбүнчө баяндооч менен катышта туруп, кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, жөнүн, аткарылыш мүнөзүн билдирет.

Сын-сыпат бышыктоочко кандай? кантип? кандайча? деген суроолор берилет.

Сын-сыпат бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат.

1. Сын-сыпат тактоочтор: *Гүлжан **акырын** козголуп көрдү. Реактивдүү самолет үндөн тез учат. Атам ар дайым мени менен **орусча** сүйлөшөт.*

2. Чакчылдар: *Жолойдун бул сөздөрүнө Кадырбай **чыдабай** намыстанат. Баягыдан бетер кетмендерин **батыра-батыра** согушту.*

3. Атоочтуктар: *Бул күчтөрү тең болбогон урушта жоокерлер чегинбестен кармашты. Ал чогулушта биринчи чыгып, тайман-бастан, калтаарыбастан сүйлөдү.*

4. Сын атоочтор: *Жолоочу тынымсыз илгерилей берди. Эшик акырын ачылып, катуу жабылды. Жеңишбектин үнү Сапарга эрке-легендей чыкты.*

5. Ажырагыч сөз айкаштары да сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткарышат: — *Баарын да бүткөрөбүз — деп, ал мурутунан жылмайып күлүп койду. Амантур кагынып-силкинген бойдон чыгып кетти. Жапарды ортого алып, уй мүйүз тартып отурушту.*

ОРУН БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин ордун, багытын көрсөтүп, кайда? кайдан? кайсы жерде? кайсы жерден? кайсы жактан? кайсы жакты карай? кайсы жакты көздөй? каякка? деген суроолорго жооп берип турган айкындооч мүчөнү орун бышыктооч дейбиз.

Орун бышыктоочтун милдетин негизинен төмөнкү сөздөр аткарат.

1. Орун тактоочтор: *Чаңдын баары Даниярга капталып, ал артта калды. Ал келип, алдыда бараткан камандын дөөсүнө урунат. Бирок ошол замат түндүк бою ойдо секирип, кайра чалкасынан кетет.*

2. Орун бышыктоочтун милдетин орундук, мейкиндик маанисиндеги жатыш, барыш, чыгыш жөндөмөсүндө турган зат атоочтор аткарат. Бул учурда алар кайда? каякка? кайдан? деген сыяктуу мейкиндик маанисиндеги суроолорго жооп берет. Мисалы: *Андай эркектер дүйнодо жок чыгар. Болмосундо жалгыз Жамийла отурат. Жылуусуу башы Акбашаттан башталат.*

3. *Карай, көздөй, чейин, дейре* деген жандооч сөздөр барыш жана табыш жөндөмөлөрүндөгү атооч сөздөргө айкаша келип, орун бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Бурулча колуна конвертти алып, Стамбектин үйүн көздөй кете берди. Жаш кезимде оокаттын айынан мен да Пишпекке дейре темтеңдеп жөө баргам.*

4. Орун бышыктоочтун милдетин ажырагыс сөз айкаштары да аткарат. Адатта мындай сөз айкаштарынын биринчи компоненти, көбүнчө: шилтеме ат атоочтон, айрымдары жактама ат атоочтон, белгисиздик мааниде колдонулган *бир, эки* деген сан атоочтон, *ары, бери, алды, арты* деген тактоочтордон жана *оң,*

сол, батыш, чыгыш, түштүк, түндүк сыяктуу сөздөрдөн турат. Ал эми анын экинчи компоненти барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсү уланган багыт, мейкиндик маанисиндеги *жак, тарап, жер* деген өңдүү сөздөрдөн болот да, мааниси жагынан орундук, багыттык түшүнүктү берет. Мисалы: ***Биз жакта*** мындай жалбырактар болбойт. Ал азыр сур кашканы алчактамып, ***тигил мекеме жактан*** бастырып келаткан.

5. Багытты, мейкиндикти билдирүүчү сурама ат атоочтор да орун бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Кетмен менен иштебей, нанды кайдан табасың (макал). — И, кана, жайыңды айтчы, кайдан келе жатасың? — Айылдагы эркектер каякка кетти?*

МЕЗГИЛ БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин болгон, болуп жаткан, же боло турган мезгилин көрсөтүп турган айкындооч мүчө мезгил бышыктооч деп аталат. Мезгил бышыктоочко качан? качантан бери? качанга чейин? качанга дейре? качантан тартып? кайсы убактан бери? деген суроолор берилет.

Мезгил бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат.

1. Жөнөкөй жана татаал формадагы мезгил тактоочтор:

Арыкбай жана тоодон кайткан эле, азыр мында келет. Даниярдын буту жарадар экенин эмне үчүн мурда ойлободук экен. Сакадайдын кайнаткан чайы алда качан муздаган.

2. *Ошол, ал* деген шилтеме ат атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып уюшулган тактоочтор да мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы. *Жамийла ошондо менин алдымда кетип бара жаткан. Ал анда госпиталда жаткан.*

3. Идиомалык жана туруктуу сөз айкаштарынан турган тактоочтор аткарат. Мисалы: ***Коз ачып жумганча көңүлүнө алда канча ойлор келип кетти. Ал экөө да эртеден кара кечке колхоздун жумушунда. Токмоктон таң кулаңоок салганда сапар тартып чыгышты.***

4. Мезгил бышыктоочтун милдетин ажырагыс сөз айкаштары аткарат. Мындай сөз айкаштары төмөнкү формаларда кезигет.

а) Атооч же жатыш жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанидеги *учур, убак, кез, күн, мезгил, саат, минута* сыяктуу сөздөрдүн алдына шилтеме ат атоочтордун, белгисиздик маанидеги *бир* деген сөздүн жана өз деген ат атоочтун айкаша айтылышынан мезгил бышыктооч түзүлөт. Мисалы: *Алар ошол учурда тике карашкандай болушту. Дал ошол минутада өкүрүп ыйлап жатканын, же күлүп жатканын Чоко өзү да сезбеди.*

б) Атооч же жатыш жана барыш жөндөмөсүндө турган мезгилдик маанидеги (*күн, саат, ай, жума, жыл, жаз*) сөздөрдөн мурун сан атоочтун, аныктама ат атоочтун, же сандык маанидеги *бир нече, бир канча, бир топ* сыяктуу сөздөрдүн байланыша келиши менен түзүлгөн сөз айкаштары мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Эмизип саалган уйлар октябрь айында эле байып кетти. Ошондо биз мамлекеттик планды жети күндө аткарган болобуз. Госпиталда бирге жаттык, ал дагы бир-эки айда үйгө келип калар.*

в) Жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүн кабыл алып турган мезгилдик маанидеги *убак, кез, мезгил, маал, учур* ж.б. ушул сыяктуу сөздөр менен тутумдаша айтылган кээ бир атооч сөздөр ажырагыс айкашта туруп, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Дем алуу убактысында кирели. Алматайдын тирүү кезинде да мындай иштер болбой койчу эмес.*

5. *Жат, жүр, отур, тур* жардамчы этиштери аркылуу уюшулган татаал этиштерге атоочтукту уюштуруучу **-ган** мүчө жана жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып келүү менен мезгил бышыктоочту пайда кылат. Мисалы: *Күлү жүдөп баратканда айылдагылардан акыл сурады. Анткени бара жатканда, келе жатканда да Данияр аттарды тындырбай айдап жүрүп отурду.*

6. Мезгил бышыктоочтун милдетин чакчылдын ар түрдүү формаларын кабыл алган сөздөр аткарат. Мисалы: *Сатылгандын үйү жайлоого келгени бүгүнкүдөй адамга толгон эмес. Мен жолдошторумдун артынан жетпейинче тынбайм.*

7. *Кийин, соң, чейин, дейре, сайын* деген жандоочтор чыгыш жөндөмөсү улана жана мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкаша айтылып, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Сабактан кийин Бөдөнө-Уяга баралы, балдар. Үч күндөн кийин Карып Ажардын үчүлүгүн берди. Түшкө чейин базарлайм, түштөн кийин кетемин. Сооронбайлар Ошко жума сайын келип турушат.*

СЕБЕП БЫШЫКТООЧ

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин себебин билдирүүчү айкындооч мүчө себеп бышыктооч деп аталат. Себеп бышыктоочтор сүйлөм тизмегинде эмнеликтен? неге? эмне үчүн? эмне себептен? деген суроолорго жооп болуп түшөт.

Себеп бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат.

1. Чыгыш жөндөмөсүндө турган **-ган** формасындагы атоочтуктар себеп бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Аны*

көргөндө, абала кубанганынан көз жашын кылгыртып ыйламсырады. *Шашканымдан сүрөтүмдү беките албай калдым.*

Кээ бир атоочтуктар **-дык + -тан** формасында келип да, себеп бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Корккондуктан ар кимисинен жан тер чыгып, өпкөлөрү көөдөнүнө батпай демигет. Дүйшөмбүнүн түнүндө торолгондуктон, аты Дүйшөнкул болсун деди.*

2. *Үчүн* деген жардамчы сөз атооч сөздөр жана атоочтуктар, кыймыл атоочтордон кийин келип, себеп бышыктоочту уюштурат. Мисалы: *Тамак үчүн асмандагы куш торго түшүптүр. Жактыргандыгы үчүн чайканачы күндө суу ташытып алат.*

3. *Ачкачылык, кедейлик, жокчулук, тартипсиздик, жалкоолук* деген сыяктуу абстрактуу маанидеги зат атоочторго чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып келип, себеп бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Ачкалыктан жөөлүп жатпасын? Жокчулуктун айынан ат жалын тартып мине элегинде жөнөп кетип бара жатасың.*

4. Сын-сыпат тактоочтор аткарат: *Арыкбай атынын башын амалсыздан бурду. Апенди айласыздан кайра келди.*

МАКСАТ БЫШЫКТООЧ

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин максатын билдирүүчү айкындооч мүчө максат бышыктооч деп аталат.

Максат бышыктоочко эмнеге? эмне үчүн? эмне кылууга? эмне максат менен? деген суроолор берилет.

Максат бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарышат.

1. **-оо, -уу, -ыш, -мак** мүчөлөрү уланган кыймыл атоочтордон, **-сын** мүчөсү уланган буйрук ыңгайдан кийин *үчүн* жандоочунун байланышып келиши менен түзүлгөн сөз айкаштары аткарат. Мисалы: *Ал казандагы жаңы бышырган сүттү айран уютуу үчүн сапырып жатыптыр. Мен сиздин көңүлүңүздү алагды кылбоо үчүн кайыктын жанында калайын.*

2. Барыш жөндөмөсүндөгү кыймыл атооч кыймыл этиштер менен байланышып, максат бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы *Азыр ошолордун ишин көрүүгө бара жатам. Эмне болгонун билмекке өзүн эске түшүрөт.*

3. Каалоо-тилек жана буйрук ыңгай этиштерден кийин *деп* жардамчы этишинин келиши менен уюшулган сөз айкаштары аткарат. Мисалы: *Даниярга жардамдашайын деп умтулдум. Сизди район жакта бир жумушка барып келсин деп чакырттым эле.*

4. Сын-сыпат тактоочтор аткарат: *Конкаргаев ошол күнү **атайын** келген болучу. Алыстан келүүчүлөргө **атайын** кырк үй көтөрүлдү.*

5. **-ганы** формасындагы чакчылдар аткарат: *Абдрасул бетин **жууганы** арыктын жээгине отурду. Алар чөп **чапканы** кетишкен.*

6. Кээ бир кыймыл атоочтор **ниети менен, максаты менен** деген сөздөргө айкашып айтылат да, максат бышыктооч түзүлөт. Мисалы: *Жаштар билимдерин өркүндөтүү **максаты менен** Москва шаарында окуп жатышат. Ал мелдештен жеңип чыгуу **ниети менен** иштеп жатат.*

САН-ӨЛЧӨМ БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин, же абалдын иретин, сандык, деңгээл-даражалык, салмактык жана нарктык, кээде мезгилдик, мейкиндик (орундук) өлчөмүн билдирип, канча? нече? канчанчы? неченчи? канча жолу? нече жолу? деген суроолорго жооп берип турган айкындооч мүчө сан-өлчөм бышыктооч деп аталат.

Сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат.

1. Сан атооч сөздөр: *Кымыз ичип, үйгө киргенче, жалгыз күүсүн карыя **он чакты** кайтарып чертти. Атам мени **эки-үч** муштап жиберди. — Кыргыз жерине бул алтоо **биринчи** учушкан — деп, аэроклубдун начальниги түшүндүрө баштады.*

2. Сан-өлчөм тактооч сөздөр: *Азаматтын жакшысы **азыраак** сүйлөп, **көп** тыңшайт, аргымактын жакшысы **азыраак** оттоп, **көп** жуушайт. Чарбанын чабынды жерлери **бүтүндөй** чабылып бүттү.*

3. Сын атооч сөздөр кээ бир зат атооч сөздөр менен ажырагыс айкашта айтылып, сан-өлчөм бышыктоочту түзөт. Мисалы: *Ысман ал арада Өмүрбектен **он беш жолу** кат алды. **Бир мертебе** ийнеси оймоктон тайып кетип, **бир-эки ирет** учугу чачышты.*

4. Айрым зат атоочтор **-ганча** формасындагы чакчылдар менен ажырагыс айкашта туруп, сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Бир убакта бала **маңдайы жарылганча** кубанып кетти. Таабалдынын суроосуна ал **боору каткыча** күлдү.*

5. **-ча (-ынча)** мүчөсү уланып турган сөздөр кээ бир зат атооч сөздөр менен ажырагыс бирдикте айтылып, сан-өлчөм бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Жамила-а-а! — деп, **күчүмдүн бардыгынча** кыйкырдым. — Колдон **келишинче** тырышып жатам.*

6. Сан атооч менен салмактык, же нарктык маанидеги кээ бир зат атоочтор айкаша айтылып, сан-өлчөм бышыктоочту түзөт.

Мисалы: *Алар өздөрү үрөндү бир пуддан, эки пуддан топтошту. Этке төгүлгөн ар бир ириктин салмагы жетимиш беш килограммдан болду.*

7. Кээ бир сан-өлчөм бышыктоочторду орун, же мейкиндик, аралыкты билдирүүчү сөз айкаштары да пайда кылат. Мисалы: *Күн уясынан аркан бою көтөрүлүп калды. Ал беш кадам басты. Күн батарга котормо бою қалды. Биздин айылга дагы бир ат чабым калды.*

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ

Тең байланыштагы сөздөр бирдей суроого жооп берсе, бирдей милдет аткарышса, бир өнчөй мүчө деп аталат.

Маанисине жана сүйлөмдө аткарган кызматына карай сүйлөмдүн бир өнчөй мүчөлөрүн төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1. Бир өнчөй ээлер
2. Бир өнчөй баяндоочтор
3. Бир өнчөй аныктоочтор
4. Бир өнчөй толуктоочтор
5. Бир өнчөй бышыктоочтор

БИР ӨНЧӨЙ ЭЭЛЕР

Сүйлөм тизмегинде атооч жөндөмөдө туруп, бирдей милдет аткаруучу жана бирдей суроого жооп берүүчү мүчөлөр сүйлөмдүн бир өнчөй ээси деп аталат.

Азыркы кыргыз тилиндеги бир өнчөй ээ кадимки эле сүйлөмдүн ээси сыяктуу, негизинен, зат атооч, ат атооч, зат атоочтук мааниде колдонулган сын, сан атоочтор менен атоочтуктар, кыймыл атоочтор жана сырдык сөздөр аркылуу берилет.

1. Зат атоочтор: *Батыш, Зарыл, тилмеч Бурмалар* кирип келишти. *Кийин Урум менен Турум* чоңойгондо, түндүк көтөрүп, той жасайт.

2. Ат атоочтор: *Силер да, мен да* — баарыбыз *Мекенибизди* сүйөбүз. *Силер менен биз* эмгектүү элдерденбиз.

3. Заттык маанидеги сын атоочтор: *Найза сайчу мыкты да, айла таап, журт багуучу ыктуу да* келишкен экен.

4. Сан атоочтор: *Он беш жана отуз* үчкө калдыксыз бөлүнөт.

5. Атоочтуктар менен кыймыл атоочтор: *Коркуу, алдастоо* болбой койгон жок. *Анын басканы, дем алганы* Ажардын кулагына угулду. *Жоноочүлөр да, жонотүүчүлөр да* орундарынан турушту.

6. Заттык маанидеги сырдык сөздөр: *Анын бай-байлары да, ой-бойлору да* эп экен.

БИР ӨҢЧӨЙ БАЯНДООЧТОР

Сүйлөм тизмегинде ээлер менен ээрчише байланышып, бирдей милдетти аткарып, бирдей суроого жооп берип турган бир нече баяндоочтун тобу бир өңчөй баяндоочтор деп аталат.

Бир өңчөй баяндоочтор төмөнкү сөз түркүмдөрү аркылуу берилет.

1. Этиш сөздөр аткарат: *Бир кезде Кузьмич айткан айыл өзгөрдү, остү, жаңырды. Асмандагы көп жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты.*

2. Зат атоочтор: *Азыркы келишкендер — Өмүрбек, Байыш, Шактыбек. Пахта — биздин кийген кийимибиз гана эмес, ал — биздин жеген тамагыбыз, колубуздагы куралыбыз.*

3. Сын атоочтор: *Алардын жүздөрү жарык, кубанычтуу. Күзгү буудайлар түшүмдүү, онүмдүү. Класстардын ичи таза, кенен, жарык.*

4. Ат атоочтор: *Сүйлөшкөндөр — тиги жана бу. Бүгүнкү чогулушта чыгып сүйлөгөндөр — мен, сен, ал.*

5. Сан атоочтор: *Келе жаткандар — экоо же үчөө. Жуп сандар — сексен жана токсон.*

БИР ӨҢЧӨЙ АНЫКТООЧТОР

Сүйлөмдүн тизмегиндеги атоочтордон болгон бардык мүчөлөрдү жандай келип, алардын сапатын, санын жана башка белгилерин, касиеттерин мүнөздөп, аныктап турган сөздөр бир өңчөй аныктоочтор деп аталат.

Бир өңчөй аныктоочтордун милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат.

1. Зат атоочтор: *Ушул булгаарыдан өтүктүн, маасынын кончу чыгат. Жылкычылар Жолой менен Керечтин сөзүнөн шек албады. Колхоздун, совхоздун өстүргөн жүзүмүнүн, алмасынын, алчасынын эң жакшылары балдар бакчасына жөнөтүлүп турат.*

2. Сын атоочтор: *Менин ардактуу, асыл конокторум — ушулар. Ажардын сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал өңүн көрүп, Сабитахун мурунтан эле кызыгып жүрө турган.*

3. Ат атоочтор: *Алардын жана силердин жасаган ишиңер көңүлгө жагат. Анын жана сенин окууң бирдей эмес, ар башка.*

4. Атоочтуктар жана кыймыл атоочтор: *Иванды билген, тааныган кыргыздар ага бирдемесин бергиче шашчу. Колхоздо чөп чабуу, аны үйүү, ачытуу, эгин сугаруу, отоо жумуштары кызуу жүрүп жатпайбы.*

5. Сан атоочтор: *Биздин мектептин биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү* класстары эртең менен, ал эми *бешинчи, алтынчы, жетинчи* жана *сегизинчи* класстары түштөн кийин окуйт.

БИР ӨНЧӨЙ ТОЛУКТООЧТОР

Сүйлөмдө, көбүнчө этиштик жана атоочтук баяндоочторду жандай келип, бирдей суроого жооп берип турган бир нече толуктоочту бир өнчөй толуктооч дейбиз.

Алар төмөнкү сөз түркүмдөрү аркылуу берилет.

1. Зат атоочтор бир өнчөй толуктоочтун милдетин аткарат: *Атаң батышта сенин, сага окшогон миңдеген балдардын жыргалдуу турмушун, оюн-кулкүсүн, түн уйкусун сактап, канкор жсоо менен катуу салгылашып жатат. Ага-иниге, жердештерге салам де, куттуу эне!*

2. Сын атоочтор бир өнчөй толуктоочтук милдетти аткарат: *Көгүнөн, кызылынан, жашылынан тандап алыңыз.*

3. Сан атооч сөздөр бир өнчөй толуктоочтук милдетти аткарат: *Кун ысыкта ылаалаган жылкылар, бирден, экиден чубап, суунун боюна кетип жатты.*

4. Ат атоочтор бир өнчөй толуктоочтук милдетти аткарат: *Эми, койсоңчу, өзүңдү да, бизди да кыйнабай. Сен өзүңдү, мени да ойло.*

5. Атоочтуктар бир өнчөй толуктоочтук милдетти аткарат: *Кабарды баргандан, келгенден билдирип тур. Ал уялгандан катуу чуркаган, жүгүргөн болду. Мен коргонумду, укканымды айтам.*

6. Кыймыл атоочтор да бир өнчөй толуктоочтук милдетти аткара берет: *Ажарга олүүдөн, болбосо тентип бир жакка кетүүдөн эч бир айла калбай калды.*

7 Зат атооч сөздөр менен кээ бир жандооч сөздөр ажырагыс айкашта айтылып, бир өнчөй толуктоочтун милдетин аткарат: *Ал бүгүн Аман жана Акмат менен таанышты.*

БИР ӨНЧӨЙ БЫШЫКТООЧТОР

Этиштик, сын атоочтук, тактоочтук баяндоочторду, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон болгон сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүн жандай келип айтылган жана бирдей суроого жооп берип турган бир нече бышыктооч бир өнчөй бышыктооч деп аталат.

Бир өнчөй бышыктоочтор төмөнкү сөз түркүмдөрдөн жасалат.

1. Зат атоочтордон: *Музейлерге, театрларга бардык, метрону көрдүк. Маңдай жактагы Тяньшанга, ортодогу көйкөлгөн колго, тиги булуңга, машина өткөн кан жолго көзүн талдырды.*

2. Сын атоочтордон: *Быйылкы биздин күздүк буудай коюу, те-
гиз жана жакшы чыкты. Ал бүгүн өзүн сыпайы, токтоо жана
мыкты алып отурду.*

3. Сан атоочтордон: *Ал катар салынган окшош үйлөрдүн алдына
келип токтой калды да, адегенде биринчисине, андан кийин экинчи-
сине, анан үчүнчүсүнө кирмек болду.*

4. Тактооч сөздөрдөн: *Жакында, алыста, кайда, кайсы жерде
жүрсөк да, өз жерибизди эстейбиз. Биздин шартыбыз боюнча жаз-
да, жайда, күзгө маал иш айрыкча күч алат.*

5. Чакчылдардан: *Ал этегин кымтый уялыңкырап отурду. Ал
этек-жеңин кымтыланып, койколуп, сыңар тизелеп отурду.*

6. Атоочтуктардан: *Ал жөнүндө сабак башталганда, окуганда
сүйлөшөрбүз.*

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ТУТУМДАШУУ ЖОЛДОРУ

Сүйлөмдүн бир өнчөй мүчөлөрү бири-бири менен интона-
ция же байламталар аркылуу байланышат.

Бир өнчөй мүчөлөр интонация аркылуу төмөнкүдөй тутумда-
шат: *Катуубулак, Какшаал, Улуучат тоолорун эки-үч жолу кыды-
рып чыккан Жолой, Аскалуу Алатоо көйкөлгөн сонун көлүңдү, мей-
мандос кыргыз элиңди барып, көз менен көргүм келет.*

Бир өнчөй мүчөлөр байламталар аркылуу төмөндөгүдөй ту-
тумдашат: *Ажарда ата да, эне да жок. Данияр менен Жамийла
көпкө олтурушту. Зыядахан бир топ кыз-келин жана улгайган кем-
пирлерди ээрчитип келет.*

БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ ЖАЛПЫЛАГЫЧ СӨЗДӨР

Сүйлөмдүн бир өнчөй мүчөлөрүн бириктирип, жалпылап
турган сөздөр жалпылагыч сөздөр деп аталат.

Жалпылагыч сөздөр бир өнчөй мүчөлөрдөн мурун келсе,
жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат, ал эми бир өнчөй
мүчөлөрдөн кийин келсе, жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча
коюлат. Мисалы: *Биздин ураан – тынчтык, достук, эркиндик.
Илгери үмүт деп, көптөн бери жыйнаган жууркан төшөк, идиш-
аяк – баарын көтөрүп келип, ал арабага салды. Мына бул Жеңиш-
бек, тетиги Микола-Аскер – экөө бешик дос болушсун.*

БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

1. Бир өнчөй мүчөлөр бири-бири менен интонация аркылуу байланышса, анда бир өнчөй мүчөлөрдүн арасы үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Жолборс, аюу, карышкыр, түлкү — төртөө жолдош болушуп, тапкандарын ортого салышып, оокат кылууга убадалашты.*

2. Бир өнчөй мүчөлөр байламталардын жардамы менен өз ара байланышат. Бул учурда төмөнкү өзгөчөлүктөрдү эске алуу керек.

а) Бир өнчөй мүчөлөрдү *жана*, менен сыяктуу кайталабай турган байламталар байланыштырса, анда алардын араларына үтүр коюлбайт. Мисалы: *Бул ишке айыптуу — Айыке менен Берен. Мындай сыйчыл жана ойчул адамды аз учуратам. Жакшы жолдош-торум Мирбек менен Талант.*

б) *Же, да* жана башка байламталар бир өнчөй мүчөлөр менен кошо кайталанып келе беришет. Мындай учурда бир өнчөй мүчөлөр үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Жапарды Айша да, Уулжан да чоң кубаныч менен каршы алышты. Ал күндүз да, түндө да, жайкы ысыкта да, кышкы бороон-чапкында да чек ара күзөткөндөн талбайт.*

в) *Же, же болбосо* деген байламталар кайталанып келсе, бир өнчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр коюлат. Мисалы: *Сугатка же Бектурсун, же Айша, же Алым барат. Шактыбек окууга же Москвага, же Түркияга барат.*

ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, анын маанисин аныктап, ар түрдүү кырдаалдагы абалын толуктап, тактап түшүндүрүп турса, түшүндүрмө мүчө дейбиз.

Түшүндүрмө мүчө түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карай: жандамалуу түшүндүрмө мүчө, түгөйлүү түшүндүрмө мүчө жана обочолонгон түшүндүрмө мүчө болуп, үчкө бөлүнөт.

ЖАНДАМАЛУУ ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Аныкталгычтан кийин жанаша айтылып, анын кесибин, туугандык байланышын, жаш өзгөчөлүгүн, сапатын жана башка белгилерин көрсөтүп турса, жандамалуу түшүндүрмө мүчө дейбиз.

Жандамалуу түшүндүрмө мүчөдө аныкталуучу сөз, көбүнчө, адам аттарынан болот да, аны аныктай турган түшүндүрмө мүчө: *карыя, байбиче, жеңе, эже, аке, ата, эне, агай, келин, сулуу, баатыр, тентек, аксакал, жылкычы, уста, бригадир, мугалим, өтүкчү,*

чалмачы сыяктуу сөздөрдөн болот. Мисалы: *Сапар уста колхоздо көптөн бери иштейт. Акмат кары нускалуу сөздөрдү көп айтат. Бир аздап кийин Чаргын байкем, Акия жеңемдер келишет.*

ТҮГӨЙЛҮҮ ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Аныкталуучу затка экинчи бир зат атооч кошо айтылып, анын кесибин жана ар кандай белгисин билдирип турса, түгөйлүү түшүндүрмө мүчө деп аталат. Мисалы: *инженер-механик, телефон-автомат, механик-айдоочу, учкуч-истребитель, мастер-технолог, жоокер-пулеметчик, мектеп-интернат, инженер-новатор.*

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, алардын маанисин аныктап, тактап жана чечмелеп турса, обочолонгон түшүндүрмө мүчө деп аталат. Мисалы: *Биз, бишкектиктер, Бишкекти жылдын бардык мезгилинде сүйөбүз. Биз, студенттер, көп окуп, көптү билишибиз керек. Турмуштун жыргалы бизде, Кыргызстанда. Бүгүнкү чогулушта Мусавдин, айыл окмотунун отчету болот. Бизге, окуучуларга эмгектен качууга болбойт.*

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Оозеки кепте обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн башталышында жана аякталышында кыска тыным болуп, анын өзү көтөрүңкү айтылат. Жазуу речте алар эки жагынан тыныш белгилери менен ажыратылып жазылат.

1. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө бир сөздөн же сөз айкалышынан болсо, эки жагынан үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Көгарт өрөөнүндөгү Октябрь айлында, элдик баатыр Тукубай Тайгараев туулуп оскон кыштакта, бийик пьедесталда, пилоткачан жоокердин бюсту турат. Биз, студенттер, өзүбүздүн университетибизди чексиз сүйөбүз.*

2. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө же аныкталып турган мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн алдына сызыкча, кийин үтүр коюлат. Мисалы: *Окумуштууларга, инженерлерге, техниктерге — космос кораблин түзгөндөргө, урмат жана даңк!*

3. Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин ага улай бир өңчөй мүчөлөр катар айтылса, түшүндүрмө мүчөнү өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөрдөн даана ажыратып туруу үчүн,

обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин сызыкча, мурун үтүр коюлат. Мисалы: ***Биз, дыйкандар** — дан, сүт, эт камдасак, жу-мушчулар биз үчүн кездеме, соко, темир тырмоо, шайман, ар түрдүү толгон нерселерди камдайт.*

4. Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн баяндоочун аныктап турса, түшүндүрмө мүчөдөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Сурьманын көп чыга турган жери бизде, **Кыргызстанда**. Төрт түлүк малдын түрү биздин айылда, **дыйкан чарбасында**.*

5. Чакырык маанисинде айтылып жаткан сүйлөмдүн аягына келген ээни түшүндүрмө мүчө аныктап келсе, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат. Мисалы: *Жашасын демократия — **адамзаттын жаркыраган келечеги!** Жашасын профсоюздар — **эмгектин чыныгы мектеби!***

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮНҮН ОРУН ТАРТИБИ

Сүйлөм мүчөлөрүнүн сүйлөм ичинде белгилүү бир ирет менен жайгашышы алардын орун тартиби деп аталат.

ЭЭНИН СҮЙЛӨМДӨГҮ ОРДУ

Сүйлөмдүн ээси дайыма баяндоочту башкарып тургандыктан, ал көбүнчө, баяндоочтон мурда айтылат. Бирок төмөнкү өзгөчөлүктөрдү эске алуубуз керек.

1. Ээ менен баяндоочтон түзүлгөн жалаң сүйлөмдөрдө ээ биринчи орунду ээлейт. Мисалы: ***Кыш** түшүп калган. **Силер** баргыла. **Орокчулар** жыйналып калышты.*

2. Жайылма сүйлөмдөрдө ээ мурун айтылып, андан кийин баяндооч келет. Мисалы: ***Мен** Табылдынын колунда калдым. Жолдун **тоому** көрүндү.*

Жайылма сүйлөмдөрдө ээ кээде баяндооч менен катар турса, кээде бири-биринен алыс туруп калат. Ал төмөнкү учурларда болот:

а) Айкындооч мүчөлөр ээге гана таандык болуп, баяндоочко тиешелүү айкындооч мүчө болбосо, ээ менен баяндооч катар келет. Мисалы: *Алардын назик **үндөрү** кубулжуду. Айтылбаган сөз калган жок.*

б) Айкындооч мүчөлөр баяндоочко гана таандык болсо, ээ сүйлөмдүн башында келет. Мисалы: ***Мен** айыл өкмөтүнүн кызматчысымын. **Батма** Көбөгөн менен жөнөдү.*

в) Ээнин да, баяндоочтун да өзүлөрүнө таандык айкындоочтору болсо, ээ баяндоочко тиешелүү айкындоочтордун ортосу-

нан орун алат. Мисалы: *Ажырашаар дос ээрдин кашын сурайт. Эмгек үстүндө жүргөн кишилер ушундайча сүйлөйт.*

г) Эгерде баяндооч логикалык басым менен айтылса, ээ баяндоочтон кийин орун алат. Мисалы: *Бузуксуң, сен! Мына, биздин Сухуми.*

БАЯНДООЧТУН СҮЙЛӨМДӨГҮ ОРДУ

1. Сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан ээге баш ийип турат, ошол себептүү ал көпчүлүк учурда ээден кийин келип, сүйлөмдүн аягынан орун алат. Мисалы: *Дүйнөгө тиричилик кирди. Арадан көп күн өттү.*

2. Баяндоочко логикалык басым түшүрүлүп айтылса, ал ээден мурун келет. Мисалы: *Жазга жетпей чирийт, аның! Жоголсун согуш! Жашасын тынчтык!*

3. Ырларда стилдик максатта, же уйкаштыкты сакташ үчүн баяндооч ээден мурун айтыла берет. Мисалы:

Таңда туруп карачы,

Таасирленет агын суу.

Тереңде бир жалын тутанып,

Дегдетет, эңсетет кусалык.

4. Төл сөз тике сөздүн ортосунда, же аягында келгенде, төл сөздүн баяндоочу ээден мурун айтылат. Мисалы: *«Ким иштебесе, — деген Ленин, — ал тиштебейт». Жапар ага, — деди Кожобек, — районго мен барсам кантет?*

АНЫКТООЧ МЕНЕН АНЫКТАЛГЫЧТЫН СҮЙЛӨМДӨГҮ ОРДУ

1. Аныктооч аныкталгыч менен ыкташуу жолу аркылуу байланышса, ал түздөн-түз аныкталгычтын алдынан орун алат. Мисалы: *Анархан Камилжандын жаман үйүндө турган. Орузбай чалдын мингени — сопол куйрук күрөң.*

2. Илик жөндөмөсүндө турган аныктооч, көбүнчө дал аныкталгычтын алдынан орун алат. Мисалы: *Кечинде чындап эле колхоздун мекемесине чакырып калды. Жапар өзүнүн ишинде.*

3. Аныкталгычтын жанына иликтеги аныктоочтон башка дагы айкындооч мүчө турса, анда илик жөндөмөсүндөгү аныктооч өзүнүн аныкталгычынан бөлүнүп, андан оолак жайгашып калат. Мисалы: *Ошол жылы күзүндө МТСте трактористтердин үч айлык курсу ачылды. Асандын армиядан келген уулу Москвага окууга кетти.*

4. Аныктооч сөз өзгөчө белгиленип, басым менен айтылганда, же ырларда уйкаштыкты сактоо керек болгондо, иликте турган аныктооч өзүнүн аныкталгычынан кийин орун алат. Мисалы: *Ал кезде жашым **менин** отузда.*

*Кабагы **Мекенимдин** болсо ачык,
Кабагым **менин** дагы күлүп турат.*

ТОЛУКТООЧ ЖАНА АНЫ БАШКАРГАН СӨЗДҮН СҮЙЛӨМДӨГҮ ОРДУ

1. Аягындагы табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калып айтылган тике толуктоочтор дайыма өзүн башкарып турган сөздүн алдынан орун алат. Мисалы: *Үмөтаалы жазда **аштык** айдап, жайда **чөп** чапты. Атам тоодон **жылкы** айдап келет.*

2. Табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калып, көмүскөдө калып айтылбай, уланып айтылган тике жана кыйыр толуктоочтор, көбүнчө, түздөн-түз башкарып турган сөздүн алдына жайгашат. Мисалы: *Түш ченде чоң **кыштакты** аралап кирдик. Улуу **создорун** айтып, сай сөөгүмдү сыздатышат.*

3. Баяндоочтун жанында аны менен тыгыз байланышкан башка айкындооч мүчө болсо, анда толуктооч ошол айкындооч мүчөнүн алдынан орун алат. Мисалы: *Сугатчылар **бедени** үч-төрт жолу сугарышты. Айткулу **тошогунон** шашып турду.*

4. Эгерде бир эле баяндооч менен тике толуктооч да, кыйыр толуктооч да байланышып келсе, алар сүйлөм ичинде төмөнкүдөй тартипте жайгашат.

а) Көпчүлүк учурда тике толуктооч кыйыр толуктоочтон кийин келет. Мисалы: *Азыр да ал Таабалдыга **акыл-насаатын** айтып отурат. Чөнтөгүнөн **чакчасын** сууруп алып, наспай чекти.*

б) Кээде стилдик максатка карай мурун тике толуктооч, кийин кыйыр толуктооч айтылып калат: *Мен бир күнү ушул кепти **Алиманга** айттым. Ал эмне үчүн Алымды **мага** жибербейт.*

5. Толуктоочтук милдетти аткарып турган сөз өзгөчө белгиленип айтылганда жана ырларда толуктооч баяндоочтон кийин келип калат: *Садагаң кетейин, Койчуке, кала көрбө **менден**.*

*Араласын таза аба,
Аймап коюн-колтукту.*

БЫШЫКТООЧ ЖАНА АНЫ БАГЫНДЫРУУЧУ СӨЗДҮН СҮЙЛӨМДӨГҮ ОРДУ

Жалпы алганда, сүйлөм тизмегиндеги бышыктооч сөздөр, көбүнчө өзүн башкарып турган этиштик баяндоочтун алдында келүүгө тийиш. Бирок ошондой болсо да, анын төмөндөгүдөй бөтөнчөлүктөрү бар.

1. Сын-сыпат, сан-өлчөм бышыктоочтор сүйлөмдө, негизинен, этиштик баяндоочтун алдында келет. Мисалы: *Чоң энем **тымызын** жүрчү. Зууракан кызылчаны **үч ирет** түптөдү.*

2. Мезгил бышыктооч сүйлөм тизмегинде ар кандай мүчөнүн (этиштик баяндооч, айкындооч жана ээнин) алдында келе берет. Ошондуктан мезгил бышыктоочтун сүйлөмдө алган ордуна карабай, маани жагынан этиштик баяндоочко баш иет. Мисалы: *Алардын үчөө **азыр** жолго чыгышат. Бүгүн биз шаарга бара албай калдык.*

3. Кээ бир сүйлөмдө бир эле этиштик баяндоочко баш ийген бир нече бышыктооч да кезигет. Мындай учурда этиштик баяндоочко маани жагынан өтө жакын болгону гана ошол этиштик баяндоочтун алдынан орун алат да, калгандары өздөрүнүн ыркы менен тизмектешет. Мисалы: *Кабар тез эле **батальондорго, полкторго жана дивизияларга** жетти.*

5. Суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн кээ биринде этиштик баяндооч менен орун бышыктоочтун орун алмашып калган учурлары байкалат. Мисалы: *Чыкпайсыңбы **үйдөн**? Биз болгонбуз **ал жерде**.*

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Турмуштагы окуяларга, көрүнүштөргө жана башка нерселерге байланыштуу айтылып жаткан ойдон кабар берүү максатында колдонулган ар кыл түзүлүштөгү тыянактуу сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн түзөт.

Азыркы кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн: жалан сүйлөм, жайылма сүйлөм, толук сүйлөм, кемтик сүйлөм, атама сүйлөм, ээсиз сүйлөм деген түрлөрү бар.

ЖАЛАҢ СҮЙЛӨМ

Баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) гана аркылуу түзүлгөн сүйлөм жалаң сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Чаргын келди. Жол алыс. Алар келишет. Студенттер окуп жатат.*

ЖАЙЫЛМА СҮЙЛӨМ

Баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышуусу аркылуу түзүлгөн сүйлөм жайылма сүйлөм деп аталат.

Жайылма сүйлөм үч түрлүү түзүлөт.

а) Ээ, баяндооч жана айкындооч мүчөнүн катышуусу менен: *Осмонбек комузун колуна алды. Стенадагы сааттын чынжыры токсон катар тартылды.*

б) Ээ көмүскөдө калып, айкындооч мүчө менен баяндоочтун катышуусу менен: *Кызуу иштеп жаткан элек. Бир далай жерди жөө басты.*

в) Илик жөндөмөсүндө турган айкындооч мүчө көмүскөдө калып, ээ менен баяндоочтун катышуусунун натыйжасында: *Жолдошу келди. Мунуңар жарабайт.*

ТОЛУК СҮЙЛӨМ

Айтылып жаткан ойдон кабар берүүгө тиешеси болгон сүйлөм мүчөлөрүнүн бүт катышуусу аркылуу түзүлсө, толук сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Ал бүгүн райондон кайткан. Сен мени күттүрбө.*

КЕМТИК СҮЙЛӨМ

Бир же бир нече мүчөсү кемип калып айтылган сүйлөм кемтик сүйлөм деп аталат. Мисалы:

- *Кызың кайда, Сары?!* (толук сүйлөм)
- *Таң.* (кемтик сүйлөм)
- *Сиз билесизби?* (толук сүйлөм)
- *Билем.* (кемтик сүйлөм)

АТАМА СҮЙЛӨМ

Буюмдар жана заттар, мезгил жана жаратылыштагы ар түркүн кубулуштар жөнүндө айтылган айрым сөздөр, же сөздөрдүн айкашы атама сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Эрте жаз. Чак түш. Тынчтык! Жыргал заман. Кыш.*

ЭЭСИЗ СҮЙЛӨМ

Ээси болбогон жана ээнин болушун да талап кылбаган сүйлөм ээсиз сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Бизге айланып отуруп, арткы бетинен келүүгө туура келди. Ага азыр кетүүгө мүмкүн эмес.*

ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР

Сүйлөм тизмегинде грамматикалык жактан өздөрү сүйлөмгө мүчө боло албаган (ээ, баяндоочтун жана айкындоочтун милдетин аткара албаган) жана сүйлөм мүчөлөрү менен тикеден-тике, же кыйыр түрдө байланыша албаган сөздөр учурайт. Аларды тил илиминде каратма, киринди жана сырдык сөздөр деп атайт.

КАРАТМА СӨЗ

Бирөөгө тике арналып, чакыруу иретинде айтылган сөз каратма сөз деп аталат. Мисалы: *Дмитрий аке, мойну сынган орок-торду кадап жибириңизчи. Беккул, эмнең ооруйт?*

КАРАТМА СӨЗДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Каратма сөз сүйлөмдүн башына келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: — *Элебес, баягы ишиң бүттүбү? Садагаң, сен бул орок оргонду кайдан үйрөндүң?*

2. Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда орун алса, анда анын эки жагына тең үтүр коюлат. Мисалы: *Ооба, жылдызым, азыр барабыз. Айткандай, Наташа, сени кечээ бир киши сураган.*

3. Каратма сөз сүйлөмдүн аягынан орун алса, анда анын өзүнөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Уктап алайынчы, апаке! Жаман көрбө, Сергейжан.*

КИРИНДИ СӨЗ

Айтылуучу ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирген сөздөр, же сөз тизмеги киринди сөз деп аталат. Мисалы: *Болгондо да, алыс кеткендей болушту. Сиздин келишиңиз, биринчиден, бизди кубандырып отурат, экинчиден, көп жаңылыкты уктук, үчүнчүдөн, сагынычыбыз таркады.*

КИРИНДИ СӨЗДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Киринди сөз сүйлөмдүн башына келсе, анын өзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: *Албетте, мындай ишти уланта берүү керек. Ачыгын айтканда, сиздин пикириңиз мага көптөн бери белгилүү болгон.*

2. Киринди сөз сүйлөмдүн ортосунан орун алса, анда анын эки жагына тең үтүр коюлат. Мисалы: *Алар, ошентип, бүгүн жете барышат тура. Сен экөөбүз, эң оболу, окуу жөнүндө сүйлөшөлү.*

3. Киринди сөз сүйлөмдүн аягына келгенде, өзүнөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Ал туура айтып жаткандыр, балким. Бара келсе болмок экен, жок дегенде.*

СЫРДЫК СӨЗ

Морфологиялык жактан өзүнүн өзгөрбөстүк, унгу, мүчөгө бөлүнбөстүк абалын толук сактап, синтаксистик жагынан сүйлөмдүн тутумундагы өзүнөн башка сөздөр менен байланышпай, обочолонуп туруу аркылуу адамдын окуяга, көрүнүшкө, затка жана башка нерселерге карата болгон ички ой-сезимин, туюмун, эрктик жана турмуш-салттык мамилесин билдирип турган сөздөрдү сырдык сөздөр дейбиз. Мисалы *Баракелде, алып эле арабага коё койду. — Кош, жолдош Артыкалиев, сиз эмне демекчи болосуз? — Салоомалейкум, акелер! — Алекимассалам, жигит.*

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Сырдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, анын өзүнөн кийин үтүр, айрым учурда илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Тейт, анык эмегенде, Өскөнбай болмок белем. Бали, бали, оп бали! Черт, черте түш деген үндөр угулду.*

2. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн арасынан орун алса, анда анын эки жагына тең үтүр коюлат. Мисалы: *Кой, кокуй, ал эмнең? Колуктусу бар жигитке алданып, апий, бетим!*

3. Сырдык сөз сүйлөмдүн аягынан орун алса, өзүнөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Мүйүзүң сынгыр, чиге!*

Жеримден кетип баратам,

Жеңе-желпи, кайыр-кош.

ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык жактан бири-бири менен өз ара тутумдашып, бирдиктүү бир татаал ойдон кабар билдирсе, татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Айдоо ийгиликтүү өткөн соң, ары-бери караганча эгин кыр жаап, көк чөп улам көйкөлө берди. Мен сырттан келсем, сен армияга жөнөп кетипсиң.*

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТУТУМУНДАГЫ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТУТУМДАШУУ ЖОЛДОРУ

Татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара төмөнкүдөй байланышта тутумдашат.

1. Интонация аркылуу: *Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу. Кыш, суук катуу, ак кар, көк муз.*

2. Байламталардын жардамы менен: *Бул жолу станцияга биз абдан эле бат келдик, бирок аттарыбыз кара терге түшүп калды. Адамдар элдердин ортосундагы достукту чыңдоого, өкүктүрүүгө чакырылган, ал эми элдердин достугу — биздин көп улуттуу мамлекетибиздин эң сонун жеңиштеринин бири.*

3. Сөз мүчөлөрү аркылуу: *Арт жакта алыс калган кыштак ойгонуп, көчө-көчөлөрдө баскан-тургандар көбөйдү. Күн батып, күүгүм кирип келгендиктен, айлана көрүнбөй калды.*

4. Жандоочтор аркылуу: *Садырбек кеткенден кийин, Каратай көпүрөдө калды. Күн батып, күүгүм кирген сайын, ал корко баштады.*

5. Мезгилди билдирген сөздөрдүн жардамы аркылуу: *Паровоздун созолонгон коңур үнү чыгар замат, вагондор да кычырай баштады. Таң аткан убакта, Чүкөбай келип калды.*

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Азыркы кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр өзүлөрүнүн түзүлүшү жана берген маанилери жагынан ар түркүн. Алардын кээ бирлери грамматикалык түзүлүшү жана өздүк маанилери боюнча бирине-бири багынбай, бирдей даражада туруп тутумдашып, бирдиктүү бир татаал ойдон кабар билдирсе, ал эми, анын тескерисинче, айрым татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү жана маани жагынан бирине экинчиси көз каранды болуп айтылат да, бирине-бири багынынкы абалда турат.

Мына ушул өзгөчөлүктөрүнө ылайык азыркы кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү: багынычсыз татаал сүйлөм жана багынынкы татаал сүйлөм деп, эки чоң топко бөлүштүрөбүз.

БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү жагынан бири-бирине багынбай, өз ара тең укукта туруп, бири-бири менен интонация же байламталар аркылуу байланыша келип, биримдик бүтүн бойдон кандайдыр бир кабарды билдирип турса, багынычсыз татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Кыш чыкты, салам берип сулуу жаз да келди. Ага ар түрдүү аттар жоромолдотулуп жатты, бирок Чынар макул болгон жок.*

БАЙЛАМТАЛУУ БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен байламталар аркылуу тутумдашса, байламталуу багынычсыз татаал сүйлөм деп аталат.

Байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара төмөнкүдөй маанилик катышта колдонулат.

1. Мезгилдеш мааниде. Мында байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде, же биринен кийин экинчиси удаалаш болгон кыймыл-аракетти, окуяны билдирет. Муну, көбүнчө, *да, жана, ары* деген байланыштыргыч байламталар уюштурат.

Мисалы: *Чоң сууга бети-колумду жуудум да, сайда тушалган аттарды көздөй чуркадым. Сабатсыздыгымды жаңы гана жойдум, ары жашым да алтымышка келип калды.*

2. Кайчылаш мааниде. Мында татаал сүйлөмдүн бир бөлүгүндөгү ой экинчи бөлүгүндөгү ойго кайчы, карама-каршы мааниде айтылат. Буларды *бирок, а, ал эми, ошентсе да, ошондой болсо да, ошондой да, антсе да, анткени менен, болбосо* деген каршылагыч байламталар тутумдаштырат.

Мисалы: *Бул — бригадир, а мен карапайым жылкычымын. Мен дале орокко белдүү элем, анткени менен артта калып калам.*

3. Ажыраткыч мааниде. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр билдирип турган окуялардын ичинен бирөөнүн болорун ажыратып көрсөтөт. Муну *же, же болбосо* деген ажыраткыч маанидеги байламталар уюштурат.

Мисалы: *Эмне үчүн жеңелерим мурдагы күндөн бери мени издеп келишпейт, же мени унутуп калыштыбы, же өз эркине тим коёлу дештиби. Бүгүн тоодогу малчылар менен чөп чабабыз, же болбосо өзүбүздүн мектеп участкабызда иштейбиз.*

4. Себеп-натыйжалаш мааниде. Мындай учурда курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири себепти, экинчиси андан чыккан натыйжаны билдирет. Буларды *анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, андыктан, анын үчүн, ошол үчүн* деген себеп-натыйжалаш маанидеги байламталар уюштурат.

Мисалы: *Каныбек абдан такып сурады, себеби анын көзүнө Эркин сүйгүнчүктүү учурады. Андагы сүрөтчүлөр анча деле болбосо керек, анткени ошондо эле көп жакчу эмес.*

БАЙЛАМТАЛУУ БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү тутумдаштыруучу байламталардын ичинен да байламтасы дайыма өзүнөн мурунку жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошол себептүү үтүр бул байламтадан кийин коюлат.

Мисалы: *Күн бүркөлдү да, бийик тоолорду ак булут каптады. Сабырбек жээктеги талга атты байлады да, өзү каналдын кырына чуркап чыкты.*

2. *Жана* байламтасы өзү тутумдаштырып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн эч бирине тиешелүү болуп айтылбайт, ошондуктан мында үтүр белгиси коюлбайт.

Мисалы: *Анын денеси салмактанды жана башы каңгырап ооруй баштады.*

3. *Ары, а, ал эми, бирок, анткени менен, антсе да, ошондо да, ошентсе да, ошондой болсо да, же, же болбосо, анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, андыктан, ошол үчүн, ан үчүн* деген байламталар өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан дайыма алардан мурун (алардын алды жагынан) үтүр коюлат.

Мисалы: *Кычан мал жайытын жакшы билген, себеби ага атасы көз салчу. Мен сени жакшы көрөм, ошондуктан ушул акылымды айтып отурам. Жардам берип каралашууга эч ким даабайт, анткени Жолойдун төмөн жагы бийик аска.*

БАЙЛАМТАСЫЗ БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр эч кандай байламтасыз эле бири-бирине тиркеше айтылып, өз ара интонация аркылуу байланышса, байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Бул сүрөттү али тартып бүтө элекмин, анын кандай болуп чыгарын эмитен айтуу да кыйын. Арык семирп, ач тоюнат.*

Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен төмөндөгүдөй ар түрдүү маанилик катышта айтылат.

1. Мезгилдеш мааниде айтылат. Мында байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде болгон окуяны, же бир окуядан кийин экинчи окуянын болгондугун, же болбосо ар мезгилде болгон окуяны билдирет.

Мисалы: *Башы ак кар, көк муздак жел согот, таңга жуук жер үстүн шүүдүрүм каптайт.*

2. Кайчылаш мааниде айтылат. Мында байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн бир бөлүгүндөгү ой экинчи бөлүгүндөгү ойго кайчы мааниде айтылат. Бул учурда, көбүнчө, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринин баяндоочу он мааниде, экинчиси терс мааниде айтылат, же алар карама-каршы маанидеги (антоним) сөздөрдөн болот. Мисалы: *Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет. Жамандын жолдошу көп, жанына пайдасы жок. Баш кесмек бар, тил кесмек жок. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.*

3. Салыштырмалуу мааниде айтылат. Мындай учурда тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир кубулуш менен экинчи бир кубулушту өз ара салыштырып, тенештирип, окшоштуруп көрсөтөт. Мындай салыштырмалуу маанидеги сүйлөмдөр, көбүнчө, макал, ылакаптарда учурайт. Мисалы: *Акыл көккө жеткирет. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт.*

4. Түшүндүрмөлүү мааниде айтылат. Бул учурда тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринчиси жалпы мааниде айтылат да, экинчиси ал маанини толуктап, чечмелеп түшүндүрөт. Мисалы *Мураптын өзүнө тиешелүү милдеттери бар: колхозго берилген сууну көрсөтүлгөн норма боюнча арык-арыкка бөлүп берет. Калптын чын сөзү бекерге кетет, калп адаты акыры анын түбүнө жетет.*

5. Себеп-натыйжалаш мааниде айтылат. Мында тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири себепти, экинчиси андан чыккан натыйжаны билдирет. Мисалы: *Баарына башкарма айыптуу, ошол өзү жооп берсин. Дене-башы чымырап кетти, анын сүйүктүү адамдары жадырап отурушат.*

БАЙЛАМТАСЫЗ БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1. Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тыгыз байланышта турса, араларына үтүр коюлат. Мисалы: *Жаан жаайт, эгин өсөт, эл күн көрөт, мен да алар менен кошо жашайм. Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт.*

2. Курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен маани жагынан анчалык тыгыз байланышта болбой, белгилүү бир өлчөмдө өзүнчө айрым түшүнүктү билдирип турса, араларына үтүрлүү чекит коюлат. Мисалы: *Аялдын аркасына көтөргөн азыраак жүгү бар; өңү саргайыңкы, жүдөңкү.*

3. Кош чекит төмөнкү учурларда коюлат:

а) Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринчиси жалпыланган түшүнүктү билдирип, экинчиси анын маанисин толуктап, тактап, чечмелеп турса, биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат. Мисалы: *Бул чөйрөнүн турмушун бузган бир гана нерсе болуп жатты: ал — арыктагы күкүктөгөн суу. Ал мурдагыдай эмес: кабагы бүркөлгөн, өңү кумсарган, кандайдыр бир кайгылуу ой баскан сыяктуу.*

б) Экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган ой-пикирдин себебин көрсөтсө, кош чекит коюлат. Мисалы: *Тору кашка Кочкордун кышкы шыргалаң суусун сүзүп өтсө керек: капталына, мойнуна чейин муз каткан.*

4. Сызыкча төмөнкү учурларда коюлат:

а) Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмгө кескин түрдө карама-каршы мааниде айтылса, арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *Тыңшады — добуш угулбады. Үйдө баатыр — жоодо жок.*

б) Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун натыйжасын, жыйынтыгын билдирсе, сызыкча коюлат. Мисалы. *Сабатсыздыкты жоюу ийримдери иштеди — башта көзү туюк кишилер тамга тааныды. Эл-журт бар — турмуш да бар.*

в) Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн экинчи бөлүгү биринчи бөлүгүндө айтылган ойго кошумча толуктоо, кошумча түшүндүрмө маани берип турса, арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *Ушул жылы жаштар катарына мүчө болуп өткөнү жүрөт — жашы он алтыда. Жыгач, темир экөөнө тең колу жөндөмдүү — усталыгы бар.*

БАГЫНЫҢКЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчиси менен синтаксистик түзүлүшү жана мааниси жагынан багыныңкы абалда байланышып турса, багыныңкы татаал сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы татаал сүйлөм дайыма баш сүйлөмдөн жана багыныңкы сүйлөмдөн түзүлөт.

Татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, негизги ойду билдирип турган сүйлөм баш сүйлөм деп аталат.

Синтаксистик түзүлүшү жана мааниси жагынан баш сүйлөмгө баш ийип, анда айтылган ойду түрдүү жагынан айкындап турган, сүйлөм багыныңкы сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Эгер дагы бир жолу ушул сыяктуу кемчилигиң сезилсе, анда экөөбүз катуулап*

сүйлөшүп калабыз. Бул келтирилген татаал сүйлөмдүн тутумундагы анда экөөбүз катуулап сүйлөшүп калабыз деген сүйлөм ойдун натыйжасын көрсөттү. Ошондуктан ал — баш сүйлөм. Ал эми *эгер дагы бир жолу ушул сыяктуу кемчилигин сезилсе* деген сүйлөм багынынкы сүйлөм. Себеби, биринчиден, баш сүйлөмдө айтылуучу ойдун шартын көрсөттү, экинчиден, эмне болсо? деген суроого жооп болуп түштү.

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДҮН БАШ СҮЙЛӨМ МЕНЕН ТУТУМДАШУУ ЖОЛДОРУ

Баш жана багынынкы сүйлөмдөр өз ара байламтасыз түрдө (сөз мүчөлөрү жана жандоочтор аркылуу) же багындыргыч байламталар аркылуу байланыш жасайт.

1. Байламтасыз түрдө байланыш жасоо жолдору.

а) Багынынкы сүйлөмдүн баяндоочтору **-бай, -майынча, -майын, -гана, -ганы**, же болбосо, **-ган, -сын, -канча, -гыча, -арда, -са, -дыктан** сыяктуу формаларда аяктайт да, баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Ошондо атышуулардын дагы үнү угулбай, бир паска тынчтык өкүм сүрдү. Шагылы болбой, зоо болбойт, шайыры болбой, эл болбойт.*

б) Багынынкы сүйлөмдүн баяндоочуна катар айтылуучу учур, убак, кез, мезгил сыяктуу мезгилдик маанидеги сөздөргө **-да** мүчө улануу жолу аркылуу баш сүйлөм менен байланышат. Мисалы: *Мен айылда жүргөн кезде, Дүйшөн колхоздун мурабы болучу. Биз жарым аралга жакындай берген учурда, душман бизди замбирек менен ата баштады.*

в) Багынынкы сүйлөмдүн баяндоочуна кийин, соң, чейин, дейре, менен, замат, үчүн, сайын, тартып, бери сыяктуу жандооч сөздөр катар келүү аркылуу, же баяндоочуна **-са** мүчө уланып, андан кийин **да** байламтасы катар айтылып да баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Баланы карыя ээрчитип кеткенден кийин, Токтош эженин оюна кыйлалар түштү. Карымшак аттары менен, Бозгунчу дагы сөзгө аралашты.*

2. Себеп-натыйжалагыч байламталар аркылуу байланыш жасоо жолдору.

а) Багынынкы сүйлөм баш сүйлөм менен **анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошол себептүү, ошол үчүн** сыяктуу себеп байламталар аркылуу байланыш жасайт. Мисалы: *Каныбекти даргага асмак болду, ошондуктан ал терезеден секирип качты. Тургунбектин ыйлагысы келди, анткени ал өмүрүндө апасынан кадам ажырай элек эле.*

б) *Кандай, ошондой, канча, ошончо, канчалык, ошончолук* сыяктуу салыштырма байламталар аркылуу да багынынкы сүйлөм баш сүйлөм менен тутумдашат. Мисалы: *Жаштар канчалык эстүү, демилгелүү болушса, ошончолук биздин келечек бекем, өнүмдүү болот.*

в) *Эгер, эгерде* деген шарттуу байламталар аркылуу тутумдашат. Мисалы: *Артымда кап көтөргөн киши бар. Ал деле мага окшогон жаш бала, же аял чыгар, эгерде согуш болбосо, мындай оор жүктү буларга ким көтөртмөк эле.*

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН КУРАМЫНДАГЫ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДҮН АЛГАН ОРДУ

1. Багынынкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун да, баш сүйлөмдөн кийин да, ортосунда да айтылат.

Багынынкы сүйлөмдөр төмөнкү учурларда баш сүйлөмдөн мурда орун алат:

а) Багынынкы сүйлөмдүн баяндоочтору **-бай, -майынча, -майын, -аны, -ганы болбосо, -гансып, -ып, -ганча, -гыча, -ганда, -арда, -са, -дан** мүчөлөрү менен аяктаган учурда баш сүйлөмдөн мурда келет. Мисалы: *Эл оозун жыйгыча болбой, аттар марага кирип келди. Кекилик, чилдерди таш менен ургулап чочутканда, кээ бирөөлөрү учса, кээ бирөөлөрү жөргөлөп кетишти. Эгерде аспаптар болсо, аны оңдош оңой.*

б) **-ган** формасында аяктаган баяндоочтор менен катар айтылуучу убак, учур, кез, мезгил деген сөздөргө **-да** мүчөсү жалганып айтылган, же **-са** мүчөсү менен аяктаган баяндооч менен да бөлүкчөсү удаа айтылган багынынкы сүйлөмдөр, негизинен, баш сүйлөмдөн мурда орун алат. Мисалы: *Ал Таабалдыны ээрчитип, деподон чыккан учурда, күн жаңыдан кылкылдап батып бара жаткан эле. Керим түн ичинде канчалык жакшы уктаса да, коёндору эсине түшпөй койбойт.*

в) Баяндоочтору менен, кийин, соң, чейин, дейре, үчүн, сайын, тартып сыяктуу жандооч сөздөр катар айтылган багынынкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун айтылат. Мисалы: *Бир нече мүнөт өткөн соң, кайра кетүүгө оңтойлонду. Ошол шыктын өзүнө эң сонун шарт түзүлөр замат, кыргыз маданияты тосмосу ачылган сундай шаркырап, ээ-жаа бербей өнүгүүдө.*

г) *Андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, ошол себептүү, эгер, эгерде, кандай, ошондой, канча, ошончо, канчалык, ошончолук* сыяктуу байламталар аркылуу тутумдашкан багынынкы сүйлөмдөр да,

негизинен, баш сүйлөмдөн мурун келет. Мисалы: *Сагын мугалимдин айткандарын толук жазып отурду, ошол үчүн ал өтүлгөн теманы жакшы түшүндү. Кыш айлары жылуу болду, ошондуктан мал кыштан семиз чыкты.*

2. Кээде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосунан орун алат. Мисалы: *Бригадирликти мен, балдар фронттон кайтып келер замат, өткөрүп бергем. Биз, биртке эле козүбүз мындай боло калса, жылкылардан кол үзүп калган турабыз.*

БАГЫНЫҢКЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

1. Багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасына, көпчүлүк учурда үтүр коюлат, анткени татаал сүйлөм кандайдыр бир айрым ойдон кабар билдирет жана алардын арасында бир аз тыным (пауза) болот. Мисалы: *Эгерде сенин оозуң айтууга барбаса, ага мен эле айтайын. Саадат сууга кеткенде, Зейнеп апанын артынан көпкө карап турду.*

2. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосуна келгенде, үтүр багыныңкы сүйлөмдүн эки жагына тең коюлат. Мисалы: *Мен, эртең окуучулар мектепке жыйналганча, райондон окуу куралдарын алып келе калайын.*

3. Шарттуу багыныңкы татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси күтүлбөгөн кескин жыйынтыкты билдирсе жана окуганда эки сүйлөмдүн ортосунда ачык тыным болсо, арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *Ачып жиберсе — Самтыр экен. Мария чочуп ойгонсо — түш.*

4. Кыска курамдуу татаал сүйлөмдүн курамындагы биринчи сүйлөм шартты, экинчиси натыйжаны билгизсе жана окуганда ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда ачык тыным болсо, ал сүйлөмдөрдүн ортосуна сызыкча коюлат. Мисалы: *Отту көсөсө — өчөт, коңшуну козгосо — көчөт. Байтал минсе — кулун жок, саамал ичсе — кымыз жок.*

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДҮН ТҮРЛӨРҮ

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун ар түрдүү кырдаалын көрсөтөт. Ошондуктан алар маанисине карата: мезгил багыныңкы сүйлөм, орун багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, карама-каршы багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм жана сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм болуп, тогуз түргө бөлүнөт.

МЕЗГИЛ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун мезгилин көрсөтсө, мезгил багыныҥкы сүйлөм деп аталат.

Мезгил багыныҥкы сүйлөм качан? качанга чейин? качантан бери? качанга дейре? кайсы учурда? эмне болбой? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Атай эс тарта баштагандан бери*, ата-энесинин мамилеси бир аз өзгөрдү. *Мукактана калган Чаргын ага каршылык айтканча*, эл ичинен сүйлөгөн абышканын үнү чыга түштү.

Мезгил багыныҥкы сүйлөмдүн баяндоочу **-бай, -майынча, -майын, -нагы, -ынча, -арда** сыяктуу формаларда аяктайт, же баяндоочторуна *бери, кийин, чейин, дейре, мурун, мурда, замат, тартып, менен* деген жандоочтор катар айтылат, же болбосо баяндоочторуна жамай айтылуучу *убак, учур, кез, мезгил* сыяктуу сөздөргө **-да** мүчөсү уланып айтылат. Мисалы: *Карач барып эчкини ажыратып алгыча*, эчки качып кетти. *Эркеайым үйүнө кирип кетери менен*, Чоң Койчу Арыкты ээрчитип келди. *Биз эски дүйнөнү талкалап, ачыктан-ачык ай-ааламга жарыя кылууга жеткенге дейре* жердин астына киргим келбейт.

ОРУН БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун ордун көрсөтсө, орун багыныҥкы сүйлөм деп аталат. Орун багыныҥкы сүйлөмдүн курамында көпчүлүк учурда кайда? каерде? кайсы жерде? кайдан? сыяктуу суроолуу мүнөздөгү сөздөр болот да, баяндоочу көпчүлүк учурда **-са** мүчөсү жана айрым учурда **-да (-до, -дө, -де)** мүчөсү менен аяктайт. Ал кайда? кайдан? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Ал эми андагы баш сүйлөмдөрдүн курамында *ошондо, ошерде, ошол жерде, ал жерде* сыяктуу сөздөр болот. Мисалы: *Мээнет кайсы жерде болсо, ошерде береке болот. Алтын кайдан чыкса, ошерди каз.*

МАКСАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун максатын билдирсе, максат багыныҥкы сүйлөм деп аталат.

Ал кандай максат менен? эмне үчүн? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Ал учуп кетпесин деп, анын эки канатын тең кесип салдык. Командир, кокус келип түшкөн снаряд кыйра-*

тып кетпесин үчүн, блиндажды бекем жасатып, үстүнө устундарды беш-алты кабат кылып койдурду.

СЕБЕП БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун себебин билгизсе, себеп багынынкы сүйлөм деп аталат.

Себеп багынынкы сүйлөм себеби? эмне үчүн? эмнеликтен? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Ашуу бек болгондуктан, Жолой менен Алтынкөкүл Раушан Кашкарды көздөй бет алышты. Элебестин күйүттүү сөздөрү эзелден кулакка сиңип, көнүмүш болуп калгандыктан, үйдөгүлөр аны көп элес кылбайт.*

СЫПАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун сын-сыпатын билгизсе, сыпат багынынкы сүйлөм деп аталат.

Сыпат багынынкы сүйлөмдүн баяндоочу **-гансып** формасында аяктайт, же баяндоочу **-ып** формасында аяктаган тууранды сөздөр болуп кантип? эмне болгонсуп? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Зоолору күмүш кымкап кийгенсип, Алай тоолору асман мелжсийт. Алда кайдан өзөн ажылдап, алыстан зоо жаңыргансып, доош оштолот. Боору ачыгансып, камыштар баштарын ийишет.*

КАРАМА-КАРШЫ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмгө карама-каршы мааниде айтылса, карама-каршы багынынкы сүйлөм деп аталат.

Анын баяндоочу **-са, -са дагы, -са деле, -ган менен, -ганы болбосо** сыяктуу формаларда аяктайт да, кантсе да? эмне болсо да? эмне болгону менен? эмне болгону болбосо? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Азыр атом менен космостун доору болсо да, революция жараткан Дүйшөндөр деле биздин катарыбызда. Чүкөбай малды аралап жүрсө дагы, кырмандагы иш бүтпөй калган эмес.*

САЛЫШТЫРМА БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Багынынкы сүйлөм баш сүйлөмгө салыштыруу иретинде айтылса, кандай? эмне болгон сыяктуу? эмне болгондон бетер? деген суроолорго жооп болуп түшсө, салыштырма багынынкы сүйлөм деп аталат.

Анын баяндоочу **-дай** формасында аяктайт, же баяндоочуна *бетер, сыяктуу* деген жандооч сөздөр улай айтылат, же багынынкы сүйлөмдүн курамында *кандай, канча, канчалык*, ал эми баш сүйлөмдүн курамында *ошондой, ошончо, ошончолук* деген салыштырма байламталар болот. Мисалы: *Аны силер кандай билсеңер, мен да ошондой билемин. Үйдөгүлөр канча болсо, түйшүк дал ошончо болот.*

ШАРТТУУ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун шартын билдирсе, шарттуу багынынкы сүйлөм деп аталат.

Шарттуу багынынкы сүйлөм кайсы? эмне болсо? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт да, баяндоочу **-са** мүчөсү менен аяктайт. Кай бир учурда шарттуу багынынкы сүйлөмдүн курамында *эгер, эгерде* деген шарттуу маанидеги жандоочтор кошулуп да айтылат. Мисалы: *Мээнетиң катуу болсо, тапканың таттуу болот. Эгер ал күнү Каныбек келип кала турган болсо, Дарыяхан үйүндө болмок эле.*

САН-ӨЛЧӨМ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Баш сүйлөмдөгү ойдун сан-өлчөмүн билдирип турса, сан-өлчөм багынынкы сүйлөм деп аталат.

Сан-өлчөм багынынкы сүйлөм баш сүйлөм менен тутумдашканда, өзүнө *канча, канчалык, ошончо, ошончолук, ушунча, ушунчалык* деген сөздөр кошулуп айтылат. Ага канча? нече? канчалык? канча жолу? нече жолу? нече ирет? эмне кылса? эмне болсо? сыяктуу суроолор берилет. Мисалы: *Ал күнү түйшүгүм канчалык оор болсо, менин аракетим ошончо болгон эле. Өмүрбектин көңүлү канчалык жумшак болсо, ал ошончолук көк эле.*

КӨП БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Курамындагы эки жана бир нече багынынкы сүйлөмдөрдүн бир гана баш сүйлөмгө тутумдаша баш ийиши көп багынынкылуу татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Өстөн казылса, плотина курулса, станция тургузулса, шырыктар орноулса, зымдар тартылса, мына ошондо гана тентек суу жүгөндөлүп, оор турбинаны айлантат.*

АРАЛАШ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Багыныңкы жана багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн маани жактан өз ара тутумдашы аралаш татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Кеч кирип келе жатканы менен, күндүн аптабы али кайта элек, ал аз келгенсип, батыш тараптагы казактын чөл талаасынан кимдир бирөө көөрүк желлип жаткансып, керимселдин дем кыстырган оор толкундары лап-лап этип келе баштады.* Бул келтирилген сүйлөм — аралаш татаал сүйлөм. Анткени мунун курамындагы *кеч кирип келе жатканы менен* дегени багыныңкы сүйлөм, андан кийинки *күндүн аптабы али кайта элек* — багынычсыз сүйлөм, *батыш тараптагы казактын чөл талаасынан кимдир бирөө көөрүк желлип жаткансып* — багыныңкы сүйлөм, ал эми андагы *керимселдин дем кыстырган оор толкундары лап-лап этип келе баштады* деген сүйлөм — баш сүйлөм.

ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ

Сүйлөөчү адамдын өз оюн билдирген сүйлөм төл сөз деп, аны менен байланыш жасап, кимдир бирөөнүн оюн билдирүүчү сүйлөм бөтөн сөз деп аталат. Мисалы: *Касым чарчаңкы кыймыл менен нан туурап жатып: «Ал апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгин», — деди.* Мындагы төл (өз) сөзүбүз — *Касым чарчаңкы кыймыл менен нан туурап жатып, деди.*

Бөтөн сөз түзүлүшүнө, төл сөздүн ичинде катышуу өзгөчөлүгүнө жана грамматикалык белгилерине карай тике жана кыйыр сөз болуп, экиге бөлүнөт:

1. Башка бирөөнүн сөзү эч бир өзгөртүүсүз берилсе, тике сөз деп аталат. Мисалы: *«Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат», — деген В. И. Ленин.*

2. Башка бирөөнүн сөзү сырткы түрү жагынан өзгөрүлүп, жалпы мазмуну гана берилсе, кыйыр сөз деп аталат. Мисалы: *В. И. Ленин тил адамдарды бири-бири менен байланыштыруучу эң маанилүү курал экендигин айткан.*

ТИКЕ СӨЗ МЕНЕН ТӨЛ СӨЗДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Тике сөз тексттин ичинде эки түрдүү жол менен берилет:

А) Тике сөздү түздөн-түз тексттин ичинде берүү.

Б) Тике сөздү тексттин ичинен бөлүп алып, абзац менен жол башынан жазуу.

А) 1. Тике сөз түздөн-түз тексттин ичинде берилсе, ал ар дайым тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Эмгек кылбай, өнмөк жок», — деген макал бар.*

2. Төл сөз мурда, тике сөз андан кийин келсе, төл сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат да, тике сөз баш тамга менен башталып, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *Бир убакта ал жардамчысына катуу буюрду: «Эмне карап турасың, жүргүз моторду».*

3. Тике сөз мурда, төл сөз андан кийин келсе, тике сөздүн аягына коюлуучу чекиттин ордуна үтүр коюлат, же тике сөздүн маанисине карай суроо, илеп белгиси же көп чекит коюлат. Анан бул белгилерден кийин сызыкча коюлуп, төл сөз кичине тамга менен башталып жазылат. Мисалы: *«Эл катары берчү немеңди бергин», — дедим мен. «Сен кимсиң? Сен кимсиң?» — деп, терезеге жүткүндүм. «Чык эшикке, Толгонай! Бол эрте! Сарайдан ат уурдалды!» — деди келген киши. «Эл көрүп, каада көрүп калган экен... — деди Абдалбек ичи жылып. «Эр эмгегин жер жебейт», — деп айткан кыргыздын акылман карыялары.*

4. Төл сөздүн ортосуна тике сөз келсе, төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин кош чекит коюлуп, тике сөз баш тамга менен башталып, тырмакчага алынып жазылат. Тике сөздүн аягына үтүр, же болбосо маанисине карай суроо, илеп белгиси, же көп чекит коюлат. Анан бул белгилерден кийин сызыкча коюлуп, төл сөздүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат. Мисалы: *Арабадан секирип түшүп: «Жүрө кой, ана, үйгө баралы», — деп, мени колтуктап арабага түшүрдү. Эмнегедир башка сөз оозума келбей: «Ой, бул эмнең, балам?» — дептирмин. Карыя мени жалт карап алып: «Аттан түш, Толгонай, түшүшүң керек!» — деп кайталады. Муну көргөн Бекназар баатыр: «Жакшы өңүт алган экен...» — деп, ичинен ойлоду.*

5. Тике сөздүн ортосуна төл сөз келгенде, тыныш белгилери төмөнкүдөй болот.

а) Эгерде тике сөздү төл сөз эч кандай тыныш белгиси коюлбай турган жерден, же болбосо үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит коюла турган жерден бөлсө, тике сөздүн ортосуна келген төл сөз эки жагынан тен үтүр жана сызыкча менен ажыратылат. Андагы тике сөздүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен жазылат. Мисалы: *«Ким иштебесе, — деген В. И. Ленин, — ал тиштебейт».*

б) Тике сөздү төл сөз чекит коюла турган жерден бөлсө, тике сөздөн кийин үтүр жана сызыкча коюлат. Андан кийин келген төл сөздүн аягына чекит жана сызыкча коюлуп, тике сөздүн

экинчи бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат: *«Бул сөздү кайдан айттым экен, — деди ичинен Чүкөбай. — Эми Зуура муну элге айтып, мени маскара кылат го».*

в) Тике сөз суроо же илеп белгиси коюла турган жерден бөлүнсө, тике сөздөн кийин маанисине карай же суроо, же болбосо илеп белгиси жана сызыкча коюлат, андан кийинки төл сөз кичине тамга менен башталып, өзүнөн мурда сызыкча коюлат, тике сөздүн ал төл сөздөн кийин келген экинчи жарымы баш тамга менен башталып жазылат. Мисалы: *«Балам, кайда жүрөсүң? — деп бир маалда Карабаш келди. — Сени күтүп калдык». «Сүйүнчүңдү чыгар!» — деди Аккыз. — Тилегибиз орундалды».*

Б) Көркөм адабияттарда тике сөз, көбүнчө, тексттин ичинен бөлүнүп алынып, абзац менен жол башынан жазылат. Мындай учурда жол башынан сызыкча коюлуп, тике сөз тырмакчага алынбайт. Калган башка тыныш белгилери жалпы эреже боюнча коюла берет. Мисалы: *Ал араңжан Бектургандарды көрө койду да:*

- *Кел арабага олтургула, — деди.*
- *Баса, — деди Айнагул, — сени ал кайра каралап жаткан көрүнөт.*
- *Атты апкелип койдук, — деди Алымкул энесине кайрылып.*
- *Жакшы эле тыңып калыптыр.*

В) Суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөр (диалогдор) да текстте эки түрдүү берилет.

1. Эгерде алар абзац менен бөлүнбөй, тексттин ичинде берилсе, ар бир кишинин сөзүнүн (тике сөздүн) башына сызыкча коюлуп, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: — *«Токон апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү!» — деди. — «Ии, айланайын, болсун, болсун! Качан төрөдү?» — «Таңга маал». — «Кызбы, эркепи?» — «Кыз, Токон апа». — «Эң жакшы болуптур, балам. Өмүрлүү адам болсун», — дедим.*

2. Эгерде ар бир кишинин сүйлөгөн сөзү (тике сөз) жалпы тексттен бөлүнүп алынып, абзац менен берилсе, жол башына сызыкча коюлуп, тырмакчага алынбай жазылат. Мисалы:

— *Мамбет мени бир кыргыз жигит менен тааныштырган. Ошону мен сизге кошуп берейин.*

— *Аныңыз кайда?*

— *Мамбет билет.*

— *Мамбет Каркырада эмеспи. Ал келгиче качан.*

— *Жок, ал мында. Акчийде.*

— *Жакшы эмесе, анда аны чакыртыңыз. Мен жолго даярдана берейин, — деди Рудольф.*

Г) 1. Тике сөз менен төл сөздү байланыштырган *деп* жардамчы этиш сөзүнүн алдындагы тике сөзгө таандык болуп, анын тутумуна кирсе, *деп* жардамчы этиш сөзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: «*Конокко келип калыпсың, ана. Жатып кет бүгүн биздикине*» — *деп, Бекташ үйгө кетирбей койду.*

2. Эгерде тике сөз менен төл сөздү байланыштырган *деп* этиши төл сөздүн баяндоочуна тиешелүү болуп, анын тутумунда айтылса, *деп* жардамчы этиш сөзүнөн кийин үтүр коюлбайт. Мисалы: «*Мага кайрат айтканын карачы. Эне деген кандай баатыр*», — *деп ойлоду Гүлжан.*

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Тыныш белгилерди туура коё билүүнү үйрөтүүчү илим пунктуация деп аталат.

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРДИН ПРИНЦИПТЕРИ

Кыргыз тилиндеги тыныш белгилерди туура коюу үчүн төмөндөгүдөй үч принципти жетекчиликке алабыз: а) айтылуучу ойдун маанисин; б) грамматикалык эрежелерди; в) кептин интонациясын.

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЮЛУШУ ЖӨНҮНДӨГҮ НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕР

Жазылган ой ар бир сабаттуу адамга ачык, так, толук түшүнүктүү болсун үчүн жана анын маанисине окуучу тез, туура түшүнүү үчүн, жазууда ар түрдүү тыныш белгилери колдонулат. Тыныш белгилери — жазуу речинин ажырагыс курамдык бир бөлүгү. Себеби ал жазуу жүзүндө берилип жаткан сүйлөмдөрдүн (ойдун) жана анын байланыштуу бөлүктөрүнүн чегин көрсөтөт жана аны бөлүп тактайт да, андагы айтылып жаткан ойду толук, туура түшүнүүгө чон жардам берет. Ошондуктан ар бир сабаттуу адам — тилдин грамматикасынын жазуу эрежелерин толук, туура өздөштүрүүгө милдеттүү.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилери: *чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча.* Булардын ар бири төмөнкүдөй учурларда колдонулат.

ЧЕКИТ

1. Чекит жай сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Мисалы: *Окуучулар бөлмөсүнө Динар алда нече ирет келди. Эне кайрадан бөлмөгө кирди.*

2. Адамдардын кыскартылып алынган аты жана атасынын атынан кийин чекит коюлат. Мисалы: *А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, А.Токомбаев, Ч.Айтматов.*

3. Төмөнкүдөй кыскартылган сөздөрдөн кийин да чекит коюлат: **б.а.** — *башкача айтканда*, **ж.б.** — *жана башка*, **ж.** — *жыл*, **к.** — *кылым*, **ш.** — *шаар*, **акад.** — *академик*, **проф.** — *профессор*, **доц.** — *доцент*.

4. Номерленгенге берилген ар бир катар сандан кийин (эгер ал сан жарым кашаага алынбаса) чекит коюлат. Мисалы:

— *Жолдоштор, — деди төрага, — бүгүнкү карала турган маселе үчөө:*

1. *Иштелген иштин жыйынтыгы тууралуу.*

2. *Жаштарга жардам көрсөтүү.*

3. *Кезектеги иштер.*

СУРОО БЕЛГИСИ

Суроо белгиси суроолуу сүйлөмдөрдөн кийин коюлат. Бирөөдөн жооп алууну максат кылып, суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөр **-бы** мүчөсү, сурама ат атоочтор, сурама бөлүкчөлөр жана башка грамматикалык каражаттар аркылуу да, жана интонация аркылуу да түзүлө берет. Бирок кандай жолдор менен түзүлсө да, суроолуу сүйлөмдөр суроо маанисине ээ. Бул анын негизги шарты болуп саналат. Мисалы: *Сиз ким деген болосуз? Кайда барасыз? Жанагы Калпакбай деген полдомочу кеңсаларда отурабы? Москванын поезди биздин станциядан түнкү он бирде өтөт эмеспи? — деди.*

ИЛЕП БЕЛГИСИ

1. Көтөрүнкү интонация менен айтылып, жактыруу, кубаттоо, кубануу, сүйүнүү, таң калуу, же өкүнүү, кайгыруу сыяктуу ар кандай эмоциялык мааниде колдонулуучу илептүү сүйлөмдөрдөн кийин илеп белгиси коюлат. Мисалы:

— *Бали, аксакал, бул ишиңиз — зор иш!*

— *Сага окшогон малчым бар, менде эмне арман! — деди Чүкөбай, өзүнөн-өзү кубанып.*

— *Бали, Каныбегим! Мен ыраазы, уул экенсиң!*

2. Бир катар илептүү сүйлөмдөр буйруу, өтүнүү, бирөөгө кайрылуу, же бирөөнү айыптоо маанисинде айтылып, баяндоочтору, көбүнчө, буйрук ыңгай формасындагы этиштерден болот. Мында илептүү сүйлөмдөрдүн аягына да илеп белгиси коюлат. Мисалы: — *Мойнуңду соз, башыңды дагы бийигирээк көтөр! Жарык дүйнөнү жалтанбай кара!*

3. Ураандардын аягына илеп белгиси коюлат. Мисалы: *Жашасын тынчтык! Окуунун сапаты үчүн күрөшкүлө!*

4. Каратма сөз, же сырдык сөз сүйлөмдүн башына келип, күчтүү сезим менен айтылган болсо, илеп белгиси ошол сөздөрдөн кийин да коюла берет. Мисалы: — *Иничектерим! Биз үчүн, элиңер үчүн душмандан өч ала көргүлө! — Бах! — деди Шамбет таңдайын такылдатып. — Алатоомдун булагы тунуксуң да, муздаксың!*

КӨП ЧЕКИТ

1. Кээ бир сүйлөмдөрдө ой толук айтылбай, айрым бөлүгү үзүлүп, өксүк айтылып калышы мүмкүн. Сүйлөмдүн мындай үзүлүп, өксүк калып айтылган орду жазууда көп чекит аркылуу белгиленет. Мисалы: *Батый мостой: Ой, кайран неме ай... — деди... Шашпагыла... Мен... Менсиз уюшма болбойт. Эне... Сен эчтемени билбейсиң. А мен болсом... Мен... Мен бүгүн... Касым аскерге жөнөр күнү кечинде сууга барбадык белек, чоң сайга...*

2. Ойдун толук айтылбай калган бөлүгү жогоркудай бир сүйлөмдүн ичинде гана эмес, жалпы эле айтылып жаткан сүйлөмдөрдүн арасында да болушу мүмкүн. Эгерде алдынкы сүйлөм толук айтылып бүтүп, бирок дагы айтылууга тийиш болгон ойлор кыскартылып, көмүскөдө калган болсо, анда толук айтылып бүткөн сүйлөмдөн кийин көп чекит коюлат. Көп чекиттен кийин келген жаңы сүйлөм баш тамга менен жазылат. Мисалы: *Ысмайыл колхоздун чабаны болот: Сейде болсо, ага жардамдашат... Мына ушуга окшогон түгөнгүс кыялдар.*

ҮТҮР

1. Байламтасыз интонация аркылуу байланышкан сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн араларына үтүр коюлат. Мисалы: *Токойдо жалаң гана карагай, арча, кайың, жаңгактар сыяктуу чоң-чоң жыгачтар гана эмес, анда бадалдар да болот* (оозеки кептен). *Тойчубек, Чүкөбай, Жапар, Жумабайлар болуп келе жатышат.*

2. Бир өңчөй мүчөлөлөр бир нече ирет кайталанып келген да, дагы, же, ары байламталары аркылуу да байланышат.

Эгерде *да* байламтасы бир нече ирет кайталанып келсе, анда үтүр ал байламталардан кийин коюлат, бирок эн аяккысына коюлбайт. Мисалы: *Тоолор да, бак-дарактар да, алыскы үйлөр да көрүнбөйт. Клубда да, сарайда да, ар бир үйдө да өчпөс шамдар жанат.*

Бир өңчөй мүчөлөр бир нече ирет кайталанган *ары* байламтасы аркылуу байланышкан болсо, анда байламталардан мурда үтүр коюлат. Мисалы: *Болочок акындын энеси Бурма ары сөзмөр, ары жомокчу аялдардан эле.*

Бир өңчөй мүчөлөр кайталанып айтылган *же* байламтасы аркылуу байланышып турса, анда үтүр байламтанын алдына коюлат, бирок эн биринчи байламтадан мурда үтүр коюлбайт. Мисалы: *Азиз же күлө албай, же ыйлай албай туруп калды.*

Эгер бир өңчөй мүчөлөр *менен, жана* байламталары аркылуу байланышкан болсо, анда үтүр коюлбайт. Мисалы: *Күлбаш аксакал Алымкул менен Тоозакты узатып чыкты. Өмүрбек токтоо, салмактуу жана бир мүнөздүү жигит.*

3. Үтүр багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасында коюлат. Мисалы: *Борбугул менен сүйлөшүп турганымда, Нарын жактан куралдуу эки атчан көрүндү. Мына ушул кыштакка өкмөттүн күнү тиер менен эле, илимдин булагы агып: кара чарба кедейдин балдары көзүн окуу менен ачышты.*

4. Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тыгыз байланышта болсо, араларына үтүр коюлат. Мисалы: *Асманда алакандай булут жок, учу-кыйры өлчөмсүз асман тыптынч жаткан океан сыктанат.*

5. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр төмөнкүдөй байламталар аркылуу да байланышат.

Эгерде алар *да* байламтасы аркылуу байланышкан болсо, үтүр байламтадан кийин коюлат. Мисалы: *Сабырбек жээктеги талга атты байлады да, өзү каналдын кырына чуркап чыкты.*

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр *анткени, бирок, себеби, же, же болбосо, ошондуктан, андыктан* сыяктуу байламталар менен байланышса, үтүр бул байламталардан мурда коюлат. Мисалы: *Арабыз улам кыскара берди, анткени тигилер кап салынып катуу чаап кете албады. Дагы эле от балбылдан күйүп жатат, бирок от жээгинде эч адам көрүнбөйт.*

6. Сүйлөмдүн түшүндүрмө мүчөлөрү үтүр менен ажыратылып жазылат. Мисалы: *Биз, чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо биринчи көрдүк. Биз, кызыл фронтчулар, Мурманск шаарындабыз.*

7. Каратма сөздөр менен киринди сөздөр үтүр аркылуу ажыратылып жазылат. Мисалы: *Балким, колуң сакайып ишке киришкениңче, анча-мынча каралашып турар. Өмүкө, эмне дейсиң?*

8. Сырдык сөздөр үтүр менен ажыратылып жазылат: *Бали, көп түкүрсө, көл курулат деген, дүйнө жерге кирсин. Баракелде, баракелде, түбөлүгүн тилейли!*

ҮТҮРЛҮҮ ЧЕКИТ

1. Байламтасыз багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен маани жагынан анчалык тыгыз байланышта болбой, белгилүү бир өлчөмдө өзүнчө айрым түшүнүктү билдирип турса, араларына үтүрлүү чекит коюлат. Мисалы: *«Кеңеш» чарбасынын оруп-жыюусу бүттү; мамлекетке эгин тапшыруу планы да аяктады; үрөнү да кампасына толду.*

2. Жалпылоо маанисиндеги биринчи сүйлөмдүн маанисин бир нече жөнөкөй сүйлөм чечмелеп турса, анда эң башкы сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат да, андан кийинки жөнөкөй сүйлөмдөрдүн аягына үтүрлүү чекит, эң акыркысынын аягына чекит белгиси коюлат. Мисалы: *Мен дүйнөдө үч нерсени жаман көрөм: биринчиси — калп айтуу; экинчиси — кытмырдык; үчүнчүсү — ичи тарлык.*

КОШ ЧЕКИТ

1. Эгер жалпылагыч сөз сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнөн мурда колдонулса, жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат. Мисалы: *Залдагылардын баары: студенттер да, окутуучулар да, жумушчулар да дүркүрөтө кол чабышты. Отургандардын ичинен үчөө: Адыл, Акылбек, Эльмира чыгып сүйлөштү.*

2. Биринчи сүйлөм жалпылоо маанисинде болуп, кийинки сүйлөмдөр анын жалпы маанисин тактап, чечмелеп турса, биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат. Мисалы: *Үзүрлүү ал эмгекти өөрчүткөн аялдар болушту; алар жандарын сеп алдырышпады; чытырмандын, куураган бетегенин тамырын күрөктөп кыркып жатышты; топурагы майланышкан коңур чымды оодарышты.*

3. Тике сөздөн мурда айтылган төл сөздөн кийин кош чекит коюлат. Тике сөз мындай учурда тырмакчага алынат, же жаңы жолдон башталып, алдына сызыкча коюлуп, тырмакчасыз жазылат. Мисалы: *Чогулуп турган элди айландыра карап, Касым өзүнчө ой бөлүшкөндөй кобурап койду: «Эми эртерээк эгин-тегинди*

жыйнап алыш керек, болбосо кар астында калат». Акылбек үнүнүн бардыгынча кыйкырып:

— Жолдоштор! Унчукпагыла. Ормуш ырдайт! — деди.

СЫЗЫКЧА

1. Сызыкча бир өнчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздүн арасына коюлат. Мисалы: *Өкмөт түштүктөгү кыргызды, тажикти, түндүктөгү якутту, тунгусту — баарын бирдей көрөт.*

2. Сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, же заттык маанидеги башка сөздөрдөн болсо, ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *Илим — өнөр булагы, өнөр — өмүр чырагы.*

*Алтын билим, өнөрдүн,
Сүтүн берген — мугалим.*

3. Тике сөздөрдү төл сөздөрдөн ажыратуу үчүн, тике сөз менен төл сөздөрдүн арасына сызыкча коюлат. Мисалы: *— Жаш жазуучулар, — дейт Максим Горький, — адабият тарыхын жакшы билүүлөрү керек.*

4. Диалог иретинде түзүлгөн сүйлөмдөрдүн ар бири жол башынан башталып жазылат жана алдына сызыкча коюлат. Мисалы:

*— Иш илгери, Жороке!
— Айтканың келсин, балам.
— Жороке, ишиңиз кандай?
— Жаман эмес, балам, — деди Жоробай карыя.*

5. Географиялык аттар, же цифралар менен берилген эки сөздүн арасын бөлдүрүү үчүн сызыкча коюлат. Мисалы: *Бишкек — Ош жолу. Москва — Бишкек поезди. Кант кызылчасынын ар гектарынан 450-500 центнерден түшүм алуу милдети коюлду. XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз элинин тарыхы.*

КАШАА

Кээде жазып жаткан сүйлөмдүн, же сүйлөмдөгү айрым сөздүн маанисин тактоо, толуктоо зарылчылыгы туулуп калат. Мындай учурда жазып жаткан сүйлөмдүн ортосуна же аягына айтыла турган ойду тактоо, толуктоо, тагыраак түшүндүрүү үчүн керек болгон сөздү, сөздөрдүн тобун, же айрым сүйлөмдү кошо киргизе кетүүгө туура келет. Бирок алар эки жагынан тең толук кашаага алынып жазылат. Мисалы: *Жеңем экөөң кал! — деди Марипат тыкылдап (Марипатты тыкылдак кыз дешчү). Кызы (анын аты Бер-*

мет эле) балача бышылдап, жайбаракат уктап жатат. Жоомарт Бөкөнбаев Кетментөбөдө (азыркы Токтогул районунда) туулган.

ТЫРМАКЧА

1. Тике сөз сызыкча коюлуп, жол башынан жазылбастан, жалпы тексттин ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *Алиман экөөбүз баштагыдай эле колхоздо иштеп жүрдүк. Бригадирликти мен балдар фронттон кайтып келер замат өткөрүп бергем: «Силер жокто энтен үч жыл иштеп турдум, эми карыдым-арыдым, балдар, ишти өзүңөр колго алгыла» — дедим.*

2. Эгер макал-ылакаптар тике сөз катарында колдонулса, тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Душмандын сыртында болгуча, ичинде бол», — деген сөздүн чындыгы бар белем. Элде: «Акылдунун сөзү — кыска, айта салса — нуска» — деген макал бар.*

3. Башка бирөө тарабынан айтылган айрым сөз, же сөз айкашы сүйлөмгө киргизилип калса, ал тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Соке! Соке!» — деп коюшкан жел сөздөрүнө эле көкүрөк керип, ак жүрөк болуп каласың.*

4. Түз маанисинде эмес, какшык, мыскыл катарында колдонулган, же айтылышы менен берген маанилери шайкеш болбогон сөздөр да тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *Бүтүмгө келген «жакшыларды» Саадат бээ союп коноктоду.*

5. Колхоз-совхоздордун, ишканалардын, газета-журналдардын, чыгармалардын жана башкалардын аттары тырмакчага алынып жазылат. Мисалы: *«Оттук» совхозу, «Коңуролоң» биримдик чарбасы, «Красный металлист» заводу, «Кыргыз туусу» гезити, «Асаба» газетасы, «Алатоо» журналы.*

АЙРЫМ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КАБАТТАЛЫП КОЮЛУШУ

1. Кээ бир сүйлөмдөр жалаң суроолуу, же жалаң илептүү сүйлөмдүн гана маанисин бербестен, экөөнүн тең маанисин берип калышы мүмкүн. Мындай сүйлөмдөрдүн аягына суроо жана илеп белгилери кабатталып коюлат. Мисалы: *Ой, сен түш көрүп отура-сыңбы?! И-и, бетим гана курусун, ушундай да уяты жок болобу?!*

2. Суроо белгиси менен көп чекит, же илеп белгиси менен көп чекит кабатталып коюлган учур ой толук айтылбай, өксүк айтылган сүйлөмдөрдө болот. Мисалы — *Өзүң ким болосуң, айланайын курдаш, курдаш эле дейинчи?.. — Ата-бабамды асыраган Алатоо мени да бир сайына батырар!..*

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП (РЕЧЬ)

ТЕКСТ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Адабий чыгарманын, илимий эмгектин, кандайдыр бир документтин, докладдын жана башкалардын жазуусу, анын айрым үзүндүсү же бир нече сүйлөмдөрдүн байланыштуу айтылышы текстти түзөт.

Мисалы: *Чабалекей чырылдап, уясынан дагы учту. Тышка чыкты. Кайта учуп кирди. Экинчи чабалекей да балдарына жем тиштеп келип калды. Жыланды көрдү. Оозундагы жемин таштап жиберип, кайрат кылды. Балдарын жоодон сактамакчы болду. Канаты менен жыланды чаап өттү. Жылан аны тоготподо. Уяны карай жыла берди.* (К.Б.)

ТЕКСТТИН МҮЧӨЛӨНҮШҮ

Текст болуу үчүн төмөндөгүдөй закон ченемдүү үч негизги белги эске алынат: 1) тексттеги сүйлөмдөрдүн туруктуу мүчөлөнүшү; 2) маанилик жактан бир бүтүндү түзүшү; 3) сүйлөмдөрдүн өз ара тыгыз байланыштуулугу.

ТЕКСТТЕГИ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТУРУКТУУ МҮЧӨЛӨНҮШҮ

Текст эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Бирок ар кандай эле сүйлөмдөрдүн жыйындысы текст боло бербейт. Ал туруктуу мүчөлөнүшү керек.

1-мисал: *Наркы өйүздө казактын боз адыр белесинде от жазылган тандырдын оозундай алоологон, билинер-билинбес мелт-калт ылдый чөккөн жерге күүгүм чакырган, асмандагы борпоң булутчаларды кызыл-сур түскө боёгон, талыкпай албырган күндү Жамийла алаканын көзүнө калкалай, ошол жактан кандайдыр бир сонун көрк ачылып келе жаткандай, муңайым, күлүмсүрөп карап турду.* (Ч. А.)

Бул сүйлөмдөр бүткөн ойду билдирген кеп чыгармасы, сүйлөм, бирок текст эмес. Сүйлөмдөр тексттин эмес, татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик мыйзамдарына ылайык түзүлдү жана бирикти. Мында тексттин мүчөлөнүшү, тексттин маанилик бүтүндүгү, сүйлөмдөрдүн системалуу байланыштуулугу жок. Аларды өз алдынча сүйлөм катарында кароого да мүмкүн эмес.

2-мисал: *Данияр унчукпай келе берди. Мен обонун дагы улантса экен деп, чыдамсыздык менен күттүм. Данияр мурункудай эле*

обонун акырын баштады. Бара-бара анын обону күч алды. Капчыгай ичи жаңырды. Алыскы аска-тоолор да анын обонун улантып жатты. (Ч. А.)

Бул текст, себеби сүйлөмдөр туруктуу мүчөлөнүп, маанилик жактан бир бүтүндү түздү. Ар бир сүйлөм өз ара байланыштуу айтылды жана өз алдынча турган бир нече сүйлөмдөрдөн түзүлдү.

ТЕКСТТИН МААНИЛИК БҮТҮНДҮГҮ

Тексттин маанилик бүтүндүгү тексттин мүчөлөнүшүнүн экинчи мүнөздүү белгиси болуп саналат. Ал төмөндөгүдөй негизги белгилерди камтыйт:

- текст — белгилүү бир темада сүйлөшүү, пикир алышуу;
- текстте сүйлөөчү адамдын негизги оюнун ишке ашырылышы;
- ар кандай көлөмдөгү тексттин бүткөн ойду билдириши;
- текстке теманы же айтылган негизги ойду билдирүүчү ат тандап алуу;
- тексттин демейде туура башталып, туура бүтүшү.

Мисалы: *Арадан көп өтпөй, Касымга да кезек келди. Ал күнү түшкө жакын комбайнга жүгүрүп кеткен Алиман томсоруп кайра келди. Повестка келиптир деди, — ал араң сүйлөп. Качан? Жана сельсоветтен жеткирип беришиптир. Уулумдун акыры бир күнү аскерге кетерин билип эле жүргөм. Бул кабарды укканда муундарым бошой түштү. Эмне үчүндүр орок тарткан эки колум сыздап кетти (Ч. А.).*

ТЕКСТТИН БАЙЛАНЫШТУУЛУГУ

Тексттин байланыштуулугу тексттин мүчөлөнүшүнүн үчүнчү негизги белгиси болуп саналат. Байланыштуулуктун негизин сүйлөмдүн коммуникативдик ырааттуулугу түзөт, тексттеги ар бир кийинки сүйлөм мурунку сүйлөмдөрдүн базасында курулат. Мурунку сүйлөмдөгү негизги ойго кийинки сүйлөмдө жаңы маалымат кошулуу менен негизги ой улам өнүгүү абалында болот. Ойдун өнүгүүсүнө тексттеги ар бир сүйлөм өз салымын кошот. Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөр «тема» же «мурунку» жана «рема» («жаңылар») болуп эки бөлүктөн турат.

Сүйлөмдө мурун белгилүү болгон сөздөр же сөз тизмеги «тема» же «мурунку», кийинки сүйлөмдөрдөгү жаңы сөздөр же сөз тизмеги «рема» же «жаңы» деп аталат. «Тема» же «мурунку» — «М» («Т»), «рема» же «жаңылар» «Ж» («Р») тамгалары менен белгиленет. «Ремада» же «жаңыдан» жаңы билдирүүлөр берилип, айтылган ойду өнүктүрөт же алга жылдырат.

Мисалы: 1. *Абыл шаарга келди (Абыл, шаарга «жаны»).*
 2. *Абыл китеп дүкөнүнө барды (Абыл «мурунку», китеп дүкөнүнө «жаны»).* 3. *Абыл окуу китептерин сатып алды (Абыл «мурунку», окуу китептерин «жаны»)* ж. б.

Ушул эле сүйлөмдү түшүнүктүү болсун үчүн төмөнкү схема менен көрсөтүүгө болот.

1. $J_1 - J_1$

2. $M_2 - J_1$

3. $M_3 - J_1$

1. $T_1 - P_1$

2. $T_2 - P_1$

3. $T_3 - P_1$

же болбосо

J_1

J_1

M_2

J_1

1. Абыл шаарга келди. Абыл китеп дүкөнүнө барды.

M_3

J_1

3. Абыл окуу китептерин сатып алды.

ТЕКСТТИН ТЕМАСЫ ЖАНА АНЫН БӨЛҮНҮШҮ

Ар бир текст өзүнүн мазмунуна жараша белгилүү теманы түзөт. Тема деген – тексттин мазмунуна коюлган ат, тексттин эң маанилүү өзөгү, тексттин жалпыланган мазмуну.

Тексттин темасы подтемага (темачага), бөлүмгө жана микротемага өз ара (кичине темачаларга) бөлүнөт.

Тексттин темасы кээ бир учурларда анын кириш бөлүмүндө же тексттин аягындагы айрым сүйлөмдөр менен да берилет.

Тексттеги сүйлөмдөр анын жалпы темасы менен гана байланышпастан, андагы негизги идея, негизги ой менен да байланышат.

Тексттин темасы менен андагы ойду ажырата билүү керек. Текстте эмне жөнүндө айтылса бул маалымат тема, текстте эмне, кандай мазмун берилсе, бул тексттин негизги ою. Тема да, негизги ой да тексттин сүйлөмдөрүн бириктирет, маанилик бүтүндүк берип турат.

Подтема деген чон теманын ичиндеги кичирээк темалар, ал эми микротема деген жалпы теманын майда бөлүкчөлөрү, же болбосо, кептин маанилик эң кичине бирдиги.

ТЕКСТТЕГИ НЕГИЗГИ ОЙ

Ар бир текстте бүткөн, маанилүү ойдун болушу мүмкүн. Негизги ойсуз, окуясыз тексттин болушу мүмкүн эмес. Мисалы: *Атам түш ченде колхозго кеткен. Эртең кеч келет. Ошон үчүн мен*

бүгүн бакчаны кайтарып калдым. Эч жакка барганым жок. Жолдош балдарым келип, кечке жуук үйлөрүнө кетишти. Мен «Кычан» деген китепти окудум. Китеп абдан кызык жазылган экен.

Негизги ойго карай текст абзацтарга бөлүнөт.

АБЗАЦ

Тексттин башындагы кемтик, же башталган бир жол менен экинчи жолдун ортосундагы текст. Тактап айтканда, тексттеги жаңы ойдун башталышы. Бул сөз немец тилинен алынып, чегинүү дегенди билдирет. Абзацты (Z) белгиси менен ажыратабыз. Текст сыяктуу эле абзацтын да башталышы, ортосу (окуянын өнүгүшү) жана аякталышы болот. Мисалы: *Зууракан ордунан турду* (окуя башталды). *Илгери басты. Баскан сайын председателге жакындай берди. Жүрөгү алып учуп дикилдеди. Бүткөн бою коргошундай балкыды* (окуянын өнүгүшү), *председатель Зуураканга Ленин орденин тапшырды* (окуянын аякташы).

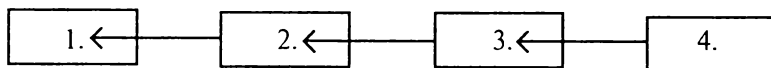
ТЕКСТТЕГИ СҮЙЛӨМДӨРДҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

Тексттеги сүйлөмдөр өз ара ички маанилик жактан эки түрдүү: уланмалуу (чынжырлаш) жана удаалаштык (жарыш) ыкма жол менен байланышат.

УЛАНМАЛУУ (ЧЫНЖЫРЛАШ) БАЙЛАНЫШ

Тексттеги сүйлөмдөр уланмалуу жол менен байланышканда экинчи сүйлөм биринчи, үчүнчү сүйлөм экинчи, төртүнчү сүйлөм үчүнчү сүйлөмдөгү ойду улайт. Мындай байланыш уланмалуу (чынжырлаш) байланыш деп аталат.

Муну төмөндөгүдөй схема менен көрсөтүүгө болот.

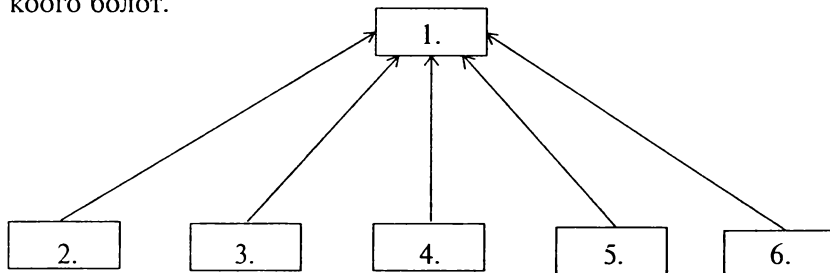
Мисалы: *Жапар алга карай жүгүрдү. Анын артынан жоокерлер да чуркашты. Жапардын кыйкырыгы аларга дем-күч берди. Жоокерлер Жапардан калбай кетип баратышты.* (К.Б.)

УДААЛАШ (ЖАРЫШ) БАЙЛАНЫШ

Тексттеги сүйлөмдөр уланмалуу (чынжырлаш) сөздөрсүз да байланышат. Мында бардык сүйлөмдөр экинчи сүйлөмдөн баш-

тап, мааниси боюнча жана грамматикалык жактан биринчи сүйлөм менен байланышат. Бирок сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан окшош болот да, алдыңкы сүйлөмдөгү айтылган ойду улабайт. Андагы сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби биринчи сүйлөмдө кандай болсо, кийинки сүйлөмдөрдө да ошондой тартипте сакталат.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн мындай байланышы удаалаш (жарыш) байланыш деп аталат. Муну төмөнкү схемадан туура байкоого болот.

Мисалы: *Биздин ушул тоолордо илбесиндер: аркар, кулжа, аюу, жолборс, бугу, маралдар бар. Алма, жүзүм, кызылча, жаңгак биздин тоолордо. Элдин миңдеген койлору, жылкылары, уйлары биздин тиги Алатоодо багылат. Алатоонун байлыгы, суулары, токойлору – элдики, биздики.*

ТЕКСТТЕГИ СҮЙЛӨМДӨРДҮ БАЙЛАНЫШТЫРУУНУН КАРАЖАТТАРЫ

Тексттеги сүйлөмдөр өз ара байланышып турат. Мурунку сүйлөмдөгү колдонулган кээ бир сөздөр кийинки сүйлөмдөрдө кайталана берет. Ошол кайталоону жоюу үчүн ал сөздөрдүн ордуна ат атоочторду, анын синонимдерин ж.б. пайдаланабыз. Мисалы: *Окуучулар келишти. Окуучулар мектепке кетишти. Окуучулар мектептен келишти* деген сүйлөмдөрдү алсак, *окуучулар* деген сөз үч жолу, *келишти*, *мектеп* деген сөздөр эки жолу кайталанып, сүйлөмдөрдүн мааниси супсак болуп калды. Ошондуктан бул сүйлөмдөрдөгү кээ бир сөздөрдү улам кайталабай төмөнкүдөй кайта түзүүгө болот: *Окуучулар келишти. Алар мектепке кетишти. Андан бат эле кайтышты.*

Мында айрым кайталанган сөздөрдүн ордуна ат атоочтор, синонимдер колдонулуп, кайталоого жол берилген жок. Ошондуктан тексттеги кайталанган сөздөрдүн ордуна ат атоочторду, синонимдерди ж.б. колдонуу сүйлөмдөрдү байланыштыруунун каражаты деп аталат.

ТЕКСТТЕГИ КАЙТАЛОО ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Кээ бир учурларда сүйлөмдөгү сөздөр, сөз айкаштары бир нече жолу кайталанып, айтылып жаткан ойду тактайт, бышыктайт, толуктайт. Мисалы:

Ынтымагы бар элдин,
Таалайы, багы ачылат.
Ынтымагы жок элдин,
Тапканы бекер чачылат
Ынтымагы жок элдин
Эли качып суюлат. (Б. А.)

Жогорку сүйлөмдөгү *ынтымагы бар элдин, ынтымагы жок элдин* деген тизмектер эки жолу кайталанса ырдын маанисин бузган жок, тескерисинче, ага өзгөчө көрк, мазмун берди. Кээде тексттеги айрым сөздөр кайталанып айтылып, сүйлөмдүн маанисин, стилин бузат, көркөмдүгүн начарлатат.

Сүйлөмдүн маанисин кеңитүү, тактоо, толуктоо максатында бир нече жолу колдонулган бир унгулаш сөздөр же сөз тизмектери кайталоо деп аталат.

КАЙТАЛООНУН ТҮРЛӨРҮ

Кайталоо орундуу жана орунсуз кайталоо болуп, эки топко бөлүнөт.

1. Орундуу кайталоодо тексттеги айрым сөздөр, сөз тизмектери эки же андан көп кайталанып, ойду тактоо, толуктоо, анын көркөмдүк маанисин күчөтүү максатында колдонулат. Мындай орундуу кайталоолор стилдик каталарга жатпайт. Мисалы:

*Жабуу жапса жарашып,
Жаркыраган торпогум.
Кышкы чилде суукта*

*Калтыраган торпогум.
Саратанда токтобой,
Сайгак кууган торпогум.*

(Т. Молдо)

2. Орунсуз кайталоодо тексттеги айрым сөздөр өз маанисинен ажырап, стилдик жактан бузулуп, бир нече жолу кайталанып колдонулат. Ошондуктан мындай кайталоолор стилдик каталарга кирет. Бул типтеги каталар окуучулардын оозеки жана жазуу кебинин анчалык өнүкпөгөндүгүн, адабий тилдин негизинде туура сүйлөй албагандыгын, сөздөрдүн синонимдерин туура колдоно билбегендигин далилдейт. Мисалы: *Күз келди. Күз ке-*

лип, мектеп участогундагы өстүрүлгөн жер-жемиштер жыйналып алынды. Өстүрүлгөн жер-жемиштерди жыйноого биздин класстын окуучулары активдүү катышты. Айрыкча, Акыл, Данияр, Бүбүгүл, Жоомарт сыяктуу окуучуларыбыз жер-жемиштерди жыйноого активдүү катышышты.

ОРУНСУЗ КАЙТАЛООНУ СИНТАКСИСТИК ЖАКТАН ОҢДОО

Тексттеги оруссуз кайталоолор кептин бир түрдүүлүгүнө, бир тондуу болушуна алып келет. Бул кемчиликтерди жоюу үчүн сүйлөмдөрдү кайра оңдоп чыгуу керек. Алсак, мааниси начар бир нече сүйлөмдү бириктирип, бир өңчөй кылып кайра түзүү; артык баш, ашыкча колдонулган сүйлөмдөрдү оңдоп, кайра түзүү; мааниси жактан кайталанган жөнөкөй сүйлөмдөрдү бириктирип, татаал сүйлөмдөргө айландыруу; сүйлөмдөрдүн бирин сөз айкашына айландырып, кайталанган сүйлөмдөрдү бириктирүү ж.б.

Тексттеги оруссуз кайталанган сүйлөмдөрдү ушундай жолдор менен кайра түзүү синтаксистик оңдоо деп аталат.

ОРУНСУЗ КАЙТАЛООНУ ЛЕКСИКАЛЫК ЖАКТАН ОҢДОО

Тексттеги бир нече жолу кайталанган сөздөрдүн ордуна башка сөздөрдү, ат атоочторду, синонимдерди колдонуу оруссуз кайталоону лексикалык жактан оңдоо (түзөтүү) деп аталат.

Оруссуз кайталоону лексикалык жактан оңдоонун негизги максаты сүйлөмдөгү кайталанган сөздөрдү жоюу, аны түшүнүктүү, көрктүү кылып түзүү, ойду так, туура айтууга жетишүү болуп саналат.

ТЕКСТТЕГИ СӨЗДӨРДҮН ТҮЗ (ТИКЕ) ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ

Адамдар өз ара пикир алышканда сөздөрдү өзүнүн түз (тике) жана өтмө маанисинде да колдонушат. Эгер сөздөр өзүнүн лексикалык маанисинде гана колдонулса, түз (тике) маани деп аталат.

Мисалы: *Кол жетпегенге, акыл жетет. Бүркүттүн көркү жүн менен, булбулдун көркү үн менен* деген сүйлөмдөрдү талдасак, биринчи сүйлөмдөгү *кол* деген сөз адамдын денесиндеги мүчөлөрдүн бирин билдирди, экинчи сүйлөмдөгү *булбул, бүркүт* деген сөздөр канаттууларды түшүндүрүп, түз мааниде колдонулду.

Кээ бир учурда сөздөр өтмө мааниде да колдонулат. Мисалы: *Кол курады, беш каман, мурункудай чапмакка* (Токтогул). *Кубанышып бир өскөн, Булбулум Током келген бейм* (Эшмамбет). *Оо, кайран бүркүтүм, сен да келдиңби?* (оозеки кептен) деген сүйлөмдөрдөгү *кол* деген сөз көпчүлүк, *булбулум* деген сөз таланттуу акын, ырчы, *бүркүтүм* деген сөз кайраттуу, кыйын, өткүр деген ж.б. мааниде колдонулду.

Сөздөрдүн лексикалык түз мааниси аркылуу башка маанинин түшүндүрүлүшү өтмө маани деп аталат.

Тексттеги сөздөр түз же өтмө мааниде колдонулганда, алардын сүйлөм ичиндеги сөздөр менен байланышы да ар башка болот. Эгерде сөз өзүнүн түз маанисинде колдонулса, анда башка сөздөр менен эркин айкашат. Ал эми өтмө мааниде колдонулганда, мындай касиетке ээ болбойт.

Мисалы: *Күлүк ой Ажарды курчап алды. Күнчүлүк жерге талбаган, күлүк элем элирген* деген сүйлөмдөрдөгү *күлүк* деген сөздү салыштырып көрсөк, биринчи сүйлөмдөгү *күлүк* деген сөз *ой, санаа* деген сөздөр менен эркин айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, түз мааниде колдонулду. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *күлүк* деген сөз биринчи сүйлөмдөгүдөй *ой, санаа* деген сөздөр менен айкалышпай, башка сөздөр менен айкалышып, өтмө мааниде колдонулду.

ТЕКСТТЕГИ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТҮЗ ЖАНА ТЕРС (ӨЗГӨРГӨН) ОРУН ТАРТИБИ

Ар кандай эле сөздөрдүн жыйындысы сүйлөм боло бербейт. Сүйлөмдөгү сөздөр грамматикалык жактан бири-бири менен байланышып, сүйлөмдүн мүчөлөрү туруктуу өз ордун сактап, туура орун алышы керек. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн мындай байланышы түз орун тартиби деп аталат. Мисалы: *Биз башынан эки үй жанаша турабыз. Мен чоң үйдүн баласымын. Берки кичи үйдө биздин жакын туугандарыбыз турушат.* (Ч. А.)

Жогорку сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси, баяндоочу жана айкындоочтору өзүлөрүнүн туруктуу орундарында.

Кээ бир учурларда сүйлөмдүн мүчөлөрү өзүнүн туруктуу ордун сактабай, стилдик максатта орун алмашылып айтыла берет. Сүйлөм мүчөлөрүнүн мындай орун алмашуулары сүйлөмдөгү сөздөрдүн терс орун тартиби деп аталат. Мисалы: *Даниярдын мүнөзүнө күлө турганбыз, биз.* (Ч. А.) *Уялганымдан жер карап калдым, мен.* (Ч. А.)

Данияр апкаарый түштү, Жамийланын мындай чечкиндүүлүгүнөн. (Ч. А.). Чыны, кантер экен деп, тамаша кылдык. (Ч. А.).

Сүйлөмдөрдүн терс орун тартибинде ээ, баяндооч, айкындооч мүчөлөрү өз ара орун алмаша беришет.

КЕПТИН (РЕЧТИН) СТИЛДЕРИ

ТИЛ ЖАНА КЕП (РЕЧЬ)

Тил жана кеп бири-бирине абдан жакын: өз ара тыгыз байланышкан, шартталган, бирок окшош эмес түшүнүктөр.

Тил – коомдо байланыш-катнаш жасоонун, пикир алышуунун негизги каражаты.

Кеп – байланыш жасоонун, пикир алышуунун конкреттүү колдонулушу, ишке ашырылышы, башкача айтканда, айтылган сөз, сүйлөнгөн кеп, оозеки же жазуу жүзүндө берилген сөз.

СТИЛЬ

Стиль деген сөз латын (stylus), грек (stylos) сөзү, кыргызча жазуу куралы деген маанини түшүндүрөт.

Стиль – кептин түзүлүшүндөгү жана сөздөрдү колдонуудагы, баяндоодогу өзгөчөлүктөрү, же жазуучунун, же адабий чыгарманын тилине мүнөздүү болгон тил каражаттарын пайдалануу ыкмалары. Стиль деген коомдук турмуштун бардык жактарын тейлөөчү жалпы элдик тилдин же адабий тилдин ар түрдүүлүгү. Мисалы: *А. С. Пушкиндин стили, М. Горькийдин стили, Ч. Айтматовдун стили.*

Стилди кең мааниде алганда адабияттык агымдагы бөтөнчөлүктү атап көрсөтүү үчүн колдонулат. Алсак, романтикалык стиль, реалисттик стиль.

СТИЛИСТИКА

Стиль жөнүндөгү илим стилистика деп аталат. Ал жалпы элдик тилдин стилдик табияты, түрлөрү жөнүндөгү окуу, оозеки жана жазма кепке мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү ичине камтыйт.

Стилистика – тилге, адабиятка орток көрүнүш.

Стилистика – тилдеги көрүнүштөрдү мааниси жана көркөмдүгү жагынан кылдат карап, ой-пикирди даана, так, көрктүү кылып берүүгө, сөздөрдү өз орду менен маанисин бузбай, сөз айкаштарын туура колдонууга үйрөтөт.

СТИЛДИН ТҮРЛӨРҮ

Академик В. В. Виноградовдун классификациясы боюнча стиль төмөндөгүдөй бешке бөлүнөт: оозеки (сүйлөө) кептин стили; иш кагаздарынын стили; илимий стиль; публицистикалык стиль; көркөм стиль.

ООЗЕКИ (СҮЙЛӨӨ) КЕПТИН (РЕЧТИН) СТИЛИ

Оозеки кепте адабий тилдин нормасынан четтеп, диалектилер, жаргондор көбүрөөк колдонулат.

Оозеки кептин стилинин төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү бар: оозеки кептин стилинде турмуш-тиричиликке байланыштуу лексика көбүрөөк пайдаланылат, экспрессивдүү лексика колдонулат (*сулууча, жөнөкөйүрөөк, булбулум, ардагым, тилегим, уничек, балакай*), фразеологиялык бирдиктер (*кой үстүнө торгой жумурткалоо, кой оозунан чөп албоо, бармак басты, көз кысты*) пайдаланылат, кептин диалогдук формасы өзгөчө интонация менен айтылат; сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр көбүрөөк орун алат; оозеки кептин стилинде тилдик эмес факторлор (колду жансоо, башты ийкөө, ийинди куушуруу) колдонулат; айрым сөздөрдүн кыскартылган формасы (*келбе – кебе, ошол жерде – ошерде, болбойт – бовойт, келбейт – кебейт*) учурайт.

ИШ КАГАЗДАРЫНЫН СТИЛИ

Азыркы кыргыз адабий тилинде иш кагаздарынын стилинин эки түрү бар. Биринчиси – расмий иш кагаздарынын стили, экинчиси – расмий эмес иш кагаздарынын стили.

РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫНЫН СТИЛИ

Иш кагаздарынын бул түрүнө мамлекеттик мыйзам, указ, устав, программа, өкмөттүк билдирүү жана мамлекеттердин ортосундагы келишимдер кирет. Булардын стили расмий эмес иш кагаздарынын стилинен айырмаланып, сүйлөмдөрдүн түзүлүшү бир үлгүгө салгандай окшош жана жөнөкөйүрөөк болбой, саясий жактан так келип, саясий жана публицистикалык сөздөр менен жазылат.

1. Мыйзам – мамлекеттик бийликтин жогорку органы тарабынан бекитилген, жалпыга милдеттүү жобо, эреже. Мисалы: *Жер жөнүндө мыйзам. Билим берүү жөнүндө мыйзам.*

2. Указ — жогорку бийлик органдары, президент тарабынан бекитилип, закондуу күчкө ээ болгон токтом.

3. Устав — кандайдыр бир уюмдун түзүлүшүн же иш-аракеттин аныктоочу эрежелердин, жоболордун жыйындысы, же бир нерсени колдонуу, же ишти аткаруу тартибин белгилей турган эрежелердин жыйындысы. Мисалы: *партиянын Уставы, колхоздун Уставы, мектептин Уставы, дыйкан чарбанын Уставы, Акционердик коомдун Уставы, илимий мекемелердин Уставы.*

4. Программа — 1) Келечекте иштеле турган иштин болжолдуу планы. Мисалы: *Жылдык программаны аткаруу. XXI кылымдын «Билим» программасы.*

2) Бир нерсени, иш-аракетти өткөрүү тартиби, планы. Мисалы: *радиоберүүлөрдүн, телеберүүлөрдүн программасы, концерттик оюндардын программасы, илимий-практикалык конференциянын программасы ж.б.*

3) Окуу жайларында, мектептерде окулуучу сабактардын, предметтердин кыскача мазмуну. Мисалы: *кыргыз тилинин окуу программалары, кыргыз адабиятынын окуу программалары ж.б.*

ИШТИКТҮҮ-РАСМИЙ ИШ КАГАЗДАРЫНЫН СТИЛИ

Буга күндөлүк турмушубузда кең-кесири колдонулуучу арыз, өмүр баян, ишеним кат, справка, мүнөздөмө, күбөлүк кат, акт, келишим, токтом, тил кат, кулактандыруу жана башкалар кирет.

Бул иш кагаздарынын стили көбүнчө түзүлүшү жагынан өтө жөнөкөй, сүйлөмдөрү да белгилүү бир үлгүгө салгандай, окшош келет.

АРЫЗ

Оозеки же көбүнчө жазуу жүзүндө берилүүчү билдирүүнүн бир түрү арыз деп аталат. Ал бир нерсе жөнүндө өтүнүү, сурануу, даттануу максатында айтылат же жазылат.

Арызга төмөнкүдөй талаптар коюлат: Арыз берилген мекеменин аты, жетекчисинин аты-жөнү; арыз ээсинин жашаган жери, кызматы; өтүнүчү, даттануусу, фактылар; ага тиркелген документтердин аты, канча беттен турары, ким бергендиги ж.б.; арыздын жазылган күнү, айы, жылы, өзүнүн жеке колу коюлат.

Арыздын үлгүсү төмөндөгүдөй болот:

*Бишкек шаарындагы №5 кыргыз
орто мектебинин директору
У. Мукамбетовго 10-класстын
окуучусу Б. Асановдон*

Арыз

Ата-энемдин башка кызматка которулгандыгына жана жашаган жерибиздин өзгөргөндүгүнө байланыштуу менин өздүк деломду берүүңүздү суранам.

Арызга окуп жаткан Темиров атындагы орто мектеп тарабынан берилген справканы тиркейм.

*(колу) Аты-жөнү, атасынын аты.
Күнү, айы, жылы.*

ӨМҮР БАЯН

Өзү тарабынан басып өткөн жолун жазуу. Өмүр баян ишке орношкондо, сыйлыкка көрсөтүлгөндө ж.б. жазылат, ага төмөнкүдөй талаптар коюлат: өмүр баян жазган адамдын аты, атасынын аты, туулган жылы, күнү, айы, туулган жери (кыштагы, району, областы, республикасы); качан, кайсы жылы, кайсы мектепке киргени, качан, кайсы жылы 11-классты бүткөндүгү, мектептин толук аты, дареги; ата-энесинин ким болуп иштери; өмүр баяндын жазылган күнү, айы, жылы, аты, атасынын аты, өз колу.

Өмүр баянда эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар, көркөмдүк лексикалар ж.б. колдонулбайт.

Өмүр баян (үлгүсү)

Мен, Асаналиева Бактыгүл, 1980-жылы 15-майда Кыргыз Республикасынын Ысыккөл областындагы Жетиөгүз районунун Аккочкор айылында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулгамын.

1987-жылы ушул орто мектептин биринчи классына кирип, 1997-жылы орто мектепти бүтүрдүм.

Мектепте окуп жүргөн мезгилдерде адабият, тил ийримдерине катыштым. Жакшы окугандыгым үчүн мектеп дирекциясы тарабынан 5 жолу Мактоо грамотасы менен сыйландым.

Атам Асаналиев Эсенбек, энем Асаналиева Осуйпа дыйкан чарбасында иштешет.

*(колу) Асаналиева Б.
21-июнь, 2003-жыл.*

ИШЕНИМ КАТ

Ишеним кат — адамдын колу бошобой, зарыл иши болгондуктан, же убактысынын жоктугунан, же башка себептерге байланыштуу айлык акысын же болбосо өзүнө тиешелүү болгон башка нерсени алуу үчүн бирөөгө ишеним көрсөтүлүп, адамдын өз колу коюлган кат.

Ал төмөндөгүдөй бөлүктөрдөн турат: ишеним кат берүүчү адамдын аты, атасынын аты; ишеним кат берген адамдын аты, атасынын аты, аткарган кызматы, анын жашаган жери, дарег; эмне алуу керектиги, суммасы, паспорт номери, качан, ким тарабынан берилгендиги, кайда, кайсы дарекке катталгандыгы; ишеним катты берген күнү, ай, жылы, өзүнүн аты, атасынын аты, колу; ишеним катты күбөлөндүрүүчү адамдын кызматы, аты, атасынын аты, күбөлөндүрүлгөн күн датасы, айы, жылы, колу, мөөрү.

Ишеним кат (үлгүсү)

Мен, Жусуп Турусбеков атындагы орто мектептин мугалими Асанбаев Эмилбек, райондук билим берүү бөлүмүнүн бухгалтериясынын октябрь айы үчүн 450 (төрт жүз элүү) сом айлык акымды ушул эле мектептин мугалими Эсеналиев Нурбайдын алышына ишеним кат берем. Дареги: Карасуу айылы, паспорт 1-ГС № 196146 Ленин РИИБ тарабынан 1978-жылдын 19-ноябрында берилген. Бул дарекке 1995-жылдын 17-ноябрында катталган.

*(колу) Асанбаев Э.
25-декабрь, 1997-жыл.*

Асанбаев Эмилбектин бул ишеним катын күбөлөндүрөм.

*Мектептин директору (колу) Бердикулов А.
(мөөр басылат)*

25-декабрь, 1997-жыл.

Ишеним кат жеке адам тарабынан да, мекеме тарабынан да жазылат. Мекеме тарабынан жазылган ишеним каттын үлгүсү.

Ишеним кат

Мектептин штампы
күнү, айы, жылы

Бул ишеним кат директорунун чарба иштери боюнча орунбасары Асанов Акматалыга берилет, себеби бул адам райондон мектепке бөлүнгөн 15 жуп лыжа, 20 жуп коньки, 10 жуп мээлей алат. Паспорту 1 ГС № 699871. Ленин райондук ички иштер бөлүмү тарабынан 1990-жылдын 14-мартында берилген.

*Мектептин директору (колу) Казаков Б.
(мөөр басылат)
Күнү, айы, жылы.*

Справка

Справка адамдын иштеген, окуган жерин, ошол адамдын жашын, иштеп жаткандыгын, эмгек акысынын өлчөмүн, стажысын ж.б. күбөлөндүрүш үчүн мекеме, ишкана, уюм, совхоз ж.б. тарабынан берилет.

Справка жазууда төмөнкүлөр эске алынат: справка берген адамдын иштеген кызматы, аты-жөнү, атасынын аты; справканын мазмуну (эмне үчүн берилгендиги); кайсы мекемеге берилгендиги; мекеменин жетекчисинин, катчысынын аты, атасынын аты жазылып, колдору, ишкананын мөөрү коюлат; справканын берилген убагы мекеменин штампы басылган жерге жазылат.

Справка

Мектептин
штампы

күнү, айы,
жылы

Бул справка Акталаа районундагы Ломоносов атындагы орто мектептин 8-классынын окуучусу Ташматов Барыктабаска берилет, себеби бул окуучу 2003-2004-окуу жылынын II жарым жылынан баштап, жогорку аталган мектепте окуйт.

Справка окуучунун өздүк делосун алуу үчүн Нарын шаарындагы С. М. Кирёв атындагы орто мектептин дирекциясына берилет.

<i>Мектептин директору</i>	<i>(колу)</i>	<i>Бакасов С.</i>
<i>Катчы</i>	<i>(колу)</i>	<i>Эшеналиева Ж.</i>
	<i>(мөөр басылат)</i>	
		<i>Күнү, айы, жылы.</i>

Справка

Мектептин
штампы

күнү, айы,
жылы

Бул справка Бейшеев Абдыманапка берилет, себеби ал 2003-2004-окуу жылынын I-сентябрынан баштап, Бишкек шаарындагы №1 мектеп-интернаттын VI классында окуп жатат. Справка Талас райондук камсыздандыруу бөлүмүнө көрсөтүү үчүн берилет.

<i>Мектептин директору</i>	<i>(колу)</i>	<i>Жаманов А.</i>
<i>Катчы</i>	<i>(колу)</i>	<i>Аманбаева С.</i>
	<i>(мөөр басылат)</i>	
		<i>Күнү, айы, жылы.</i>

Справка айрым адамдарга иштеп жаткан мекеме тарабынан берилет. Кээ бир учурда справка текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча бир же бир нече кишилер тарабынан жазылат. Мындай учурларда иштин жакшы жактары, кемчиликтери жана аны жоюу боюнча сунуштар кенири, так фактылар менен көрсөтүлөт. Көлөмү жагынан чонураак болот.

КУЛАКТАНДЫРУУ

Газетага же журналга, же мекеменин көрүнө жерине жазылып коюлган, же радиодон, телекөрсөтүүдөн күн мурунтан берилүүчү кабар.

Кулактандыруулар өзүнүн мазмуну жана максаты боюнча ар түрдүү жазылат. Алардын төмөндөгүдөй эки үлгүсүн келтиребиз.

Кулактандыруу

1998-жылы 21-сентябрда саат 19да мектептин чоң залында кыргыз адабият ийриминин катышуучуларынын жалпы чогулушу болот. Анда төмөндөгүдөй маселелер каралат:

1) Адабият ийриминин органы «Жаш талант» дубал газетасынын жаңы редколлегия мүчөлөрүн шайлоо.

2) Адабият ийриминин 2003-жылга иш планын бекитүү.

3) X класстын окуучулары А. Анарбаевдин, Ы. Жумабаеванын, К. Үсөновдун ырларын талкуулоо.

Адабият ийриминин жетекчиси.

Көңүл бургула!

Кымбаттуу окуучулар жана ата-энелер! 31-августта Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүк күнү белгиленет. Ушул майрамга карата мектебибизде музей ачылды. Анда мектептин 50 жылдык тарыхы чагылдырылган.

Музей эртең мененки саат 9дан кечки саат 18ге чейин иштейт. Каалоочуларга эшик ачык.

Мектеп жетекчилиги.

ТИЛ КАТ (РАСПИСКА)

Башка кишиден бир нерсе алгандыгын күбөлөндүрүүчү кат — тил кат (расписка) деп аталат. Тил каттын схемасы төмөндөгүдөй болушу мүмкүн: тил кат жазган адамдын аты, атасынын аты, товар берген мекеменин аты, аны берген кишинин аты, атасынын аты, кызматы; алынган буюмдун атын, санын цифра менен да, сөз менен да жазуу; алган адамдын колу, күнү, айы, жылы.

Эгерде тил кат өтө маанилүү болсо, ал мекеме же нотариус тарабынан күбөлөндүрүлөт.

Тил каттын үлгүлөрү:

Тил кат

Мен, Асанакунов Эмилбек, 1990-жылдын 15-ноябрында Кызыл-туу орто мектебинин мугалими Бейшенакунوف Зарылбектен убактылуу 250 (эки жүз элүү) сом карыз алдым. Аны эки айдын ичинде төлөп берем.

(колу)

Асанакунов Э.

18-ноябрь, 1999-жыл.

Тил кат

Мен, мектептин 10-классынын окуучусу Кыдырбаева Мира, чарба иштери боюнча директордун орунбасары Абылов Мусатайдан бөлмөнү жабдуу үчүн 3 (үч) стол, 10 (он) отургууч, 5 (беш) метр кызыл кездеме, жерге төшөөчү 3 (үч) метр килемче алдым.

(колу)

Кыдырбаева М.

Күнү, айы, жылы

КҮБӨЛҮК КАТ

Мекемеде иштеген адамдарды же жогорку, атайын орто окуу жайында окуган студенттердин, иштеген окуу жайларында мугалимдердин, доценттердин, профессорлордун ж.б. чындыгын, аныктыгын күбөлөндүрүү үчүн берилет.

Күбөлүк кат эки түрдүү болот. Анын биринчиси — командировкалык күбөлүк кат, экинчиси — кайсы мекемеде ким болуп иштегендигин аныктоочу күбөлүк кат.

Күбөлүк катка төмөндөгүдөй талаптар коюлат: күбөлүктүн номери, мекемеде иштеген адамдын атасынын аты, өз аты, кызматы, номери, мекемеде иштеген адамдын атасынын аты, өз аты, кызматы, кайда, эмне үчүн, канча күнгө жиберилгендиги (командировкалык күбөлүктө); күбөлүк каттын мөөнөтү, канча убакытка берилгендиги, мекеме жетекчисинин колу, мекеменин мөөрү, штампы качан берилгендиги, эмнеге негизделип командировкага жиберилгени, жогорку органдардын буйругунун номери, айы, жылы.

Командировкалык күбөлүк кат

Мекеменин штампы
күнү, айы, жылы

Бул күбөлүк кат Бишкек шаарындагы №75 кыргыз орто мектебинин 8-классынын окуучусу Абдыралиев Асанбайга берилет. Бул окуучу Ташкен шаарында өткөрүлүүчү мектеп окуучуларынын математикалык олимпиадасына катышат. Командировканын мөөнөтү 28-марттан баштап, 7 күн.

Негизи: Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлигинин 2003-жылдын 15-мартындагы №101/2 приказы (буйругу).

Мекеме жетекчиси (колу) *Базарбаев А.*
(мөөр басылат)

№6-Күбөлүк кат

Касымалиев Асанбайга берилди. Ал Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин филология факультетинин IV курсунда окуйт.

Күбөлүк кат 2003-жылдын 31-декабрына чейин жарактуу. 2003-жылдын 1-январында берилди.

Декан (колу) *Артыкбаев К.*
(мөөр басылат)

КЕЛИШИМ

Мекеме менен мекеменин, мекеме менен жеке адамдын же коллективдин ортолорунда түзүлүп, бир мекеме ишти тапшырууга, экинчиси (жеке адам) аны аткарууга макулдашуу максатында жазылат.

Келишимде төмөнкүлөр так, туура көрсөтүлөт: келишимдин кайда, качан түзүлгөндүгү; келишим түзүүчү мекеменин аты, аны түзүүгө катышкан мекеме жетекчисинин аты, атасынын аты, ушул мекеменин башкы бухгалтеринин аты, атасынын аты, ишти аткаруучу адамдын аты, атасынын аты, эмне иш тапшырылгандыгы, көлөмү, өлчөмү, кандай акыга макулдашканы; аткаруунун мөөнөтү; акысынын жалпы суммасы; келишим түзгөн мекеменин, аткаруучу адамдын, башкы бухгалтердин дареги, аты, атасынын аты, дареги жазылып, өз колдору коюлат. Келишим мекеменин жетекчиси тарабынан бекитилет.

Келишим (үлгүсү)

Бишкек шаары

2003-жыл, 4-октябрь

Биз, төмөндө кол коюп келишим түзүүчүлөр, Бишкек шаарындагы №5 кыргыз орто мектебинин директору Арымкулова Нагыйма, башкы бухгалтери Асанбаев Мусаи, экинчи тараптан Жакыпова Айша төмөнкү иштер боюнча эмгек келишимин түздүк:

1. Бишкек шаарындагы №5 кыргыз орто мектеби машинистка Жакыпова Айшага «Кыргыз тили жана адабиятын окутуудагы мугалимдердин иш тажрыйбаларын» машинкага басып берүүнү тапшырат. Аткаруучу Жакыпова Айша тапшырылган ишти кабыл алат. Өз убагында сапаттуу басып берүүгө милдеттенет.

2. Жыйнактын ар бир бетин 20 (жыйырма) тыйындан басып берүүгө жана ушул суммада акы алууга макулдашат.

3. Аткаруу мөөнөтү 17 күнгө белгиленет. Тапшыруучу ишти 4-майда машинисткага өткөрүп берет. Машинистка ал ишти 22-майда басып, мектептин дирекциясына тапшырат.

4. Иштелип бүткөн иш үчүн төмөндөгүдөй суммада акы төлөнөт: Иштин көлөмү 120 (жүз жыйырма) бет x 20 (жыйырма) тыйын. Бардык суммасы 24 (жыйырма төрт) сом.

Келишим түзгөн жактардын дареги:

Тапшыруучу — Бишкек шаары, Токтогул көчөсү, 115. №5 кыргыз орто мектеби.

Аткаруучу — Бишкек шаары, Кызыл Октябрь көчөсү, 83

Жакыпова Айша, паспорту I - ГС №859846. Бишкек шаарындагы Октябрь райондук паспорт столу тарабынан 2003-жылдын 18-мартында берилген.

<i>Тапшыруучу</i>	<i>(колу)</i>	<i>аты-жөнү</i>
<i>Башкы бухгалтери</i>	<i>(колу)</i>	<i>аты-жөнү</i>
<i>Аткаруучу</i>	<i>(колу)</i>	<i>аты-жөнү</i>

МҮНӨЗДӨМӨ

Мекеменин, окуу жайларынын, мектептин ж.б. жетекчилери тарабынан берилет. Анда туулган жери, жылы, улуту, иштеген кызматы, коомдук иштерге катышкандыгы, ишиндеги жакшы жактары жана кемчиликтери, жазасынын бар же жок экендиги, эгер бар болсо, качан, эмне үчүн, ким тарабынан берилгендиги көрсөтүлөт.

Мүнөздөмөнүн аягына кайда, кайсы мекемеге, эмне үчүн берилгендиги жазылып, мектептин жетекчилери тарабынан кол коюлат, мөөр басылат.

Эгер жалпы билим берүүчү мектептин окуучусу болсо, мектептин директору жана класс жетекчиси, эгер мекеменин кызматкери болсо, мекеме жетекчиси жана профсоюз комитетинин төрагасы кол коёт. Мүнөздөмөнүн үлгүсү төмөндөгүдөй болот.

Мүнөздөмө

Бул мүнөздөмө Талас областынын Талас районундагы Токтогул Сатылганов атындагы орто мектептин бүтүрүүчүсү Сыдыков Кабылбекке берилди.

Сыдыков К. 1981-жылы Талас районундагы Кеңарал айылында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулган. 1988-жылы Токтогул Сатылганов атындагы орто мектептин 1-классына кирип, анын толук курсун 1999-жылы бүтүрдү.

Мектепте жакшы окугандыгы жана үлгүлүү жүрүш-турушу, коомдук иштерге активдүү катышкандыгы үчүн көп жолу сыйланды.

Ал — мектепте окуучулар уюмунун органы «Жаш талант» дубал газетасынын редколлегия мүчөсү. Мектепте ар кандай тапшырмаларды өз убагында так аткарып, башка окуучуларга үлгү көрсөттү.

8-класстан баштап, кыргыз адабиятын айрыкча сүйүп окуу менен мектепте ийримдин активдүү катышуучуларынан болду. 9-10-клас-

старда да жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп, адабияттан алган билимин дагы тереңдетти.

Сыдыков К. кичи пейил, мугалимдердин берген ар кандай тапшырмаларын так аткарып, үлгүлүү жүрүш-турушу менен мектептин администрациясынын бир нече мактоо грамотасына татыктуу болгон. Кийинки кездерде адабиятка болгон кызыгуусу абдан артты. Ырлары, макалалары республикалык газеталарга, журналдарга жарыяланды.

Мүнөздөмө Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин филология факультетинин журналистика бөлүмүнө кирүү үчүн берилет.

Мектептин директору (колу) аты-жөнү

Класс жетекчиси (колу) аты-жөнү

(мөөр басылат)

Күнү, айы, жылы.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Илимдин жана техниканын тармактарынын өзгөчөлүгүнө ылайык атайын терминдер менен жазылган эмгектердин тили илимий стиль деп аталат. Бул стиль көбүнчө илимий эмгектерде, окуу китептеринде, илимий темада жазылган докладдарда, лекцияларда, энциклопедияларда ж.б. колдонулат. Илимдин теориялык маселелеринен кабар кылуу, анын себебин түшүндүрүү стилдин милдетине кирет.

Илимий стилге ачыктык, тактык, тууралык, далилдүүлүк мүнөздүү. Адатта, анда тилдик каражаттар, илимий терминдер орун алат: сүйлөмдөр жайынча баяндалып, сүйлөмдүн ээси көп учурларда колдонулбайт. Кээде 3-жактагы учур чактык мааниде колдонулушу орун алат, ойдун ыксыз кайталанышына жол берилбейт, көп сөздөр өз маанисинде колдонулат.

Илимий стилге төмөнкү үлгүлөрдү мисал келтирүүгө болот:

1. Тил илиминен. Грамматика эки бөлүктөн турат: бири — морфология, экинчиси — синтаксис. Морфология сөз мүчөлөрү же сөз бөлүктөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшү жана жасалышы жөнүндөгү маселелерди иликтейт.

2. Адабият таануу илиминен. Көркөм адабият окуучуларды турмуш менен тааныштырат. Элдин башынан өткөргөн же өткөрүп жаткан абалын баяндайт. Жазуучу өз чыгармасында

турмушту сүрөттөө менен чектелбестен, аларга карата өз мамилесин, көз карашын, оң жана терс каармандарды баяндайт.

3. Тарыхтан. Орто кылымдын тарыхы — жалпы тарыхтын байыркы дүйнөнүн тарыхынан кийинки экинчи бөлүгү.

4. Географиядан. Кыргызстан түндүгүнөн жана түштүк-чыгышынан Казакстан, батышынан Өзбекстан, түндүк-батышынан жана түштүгүнөн Тажикстан, түштүктөн жана түштүк-чыгышынан жана түштүгүнөн Кытай Эл Республикасы менен чектешет.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ МЕНЕН ИШ КАГАЗДАРЫНЫН СТИЛИНИН АЙЫРМАЧЫЛЫГЫ

Илим менен иш кагаздарынын (расмий иш кагаздарынын) стили милдети жагынан бири-бирине жакын келген китеп стилинин эки түрү болуп саналат. Булар өз ара төмөндөгүдөй айырмаланат

Илимий стиль аркылуу теориялык маселелер, иш кагаздарынын стили аркылуу турмуштук маселелер баяндалат.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Учурдагы коом турмушунун актуалдуу маселелери менен көрүнүштөрү жөнүндөгү маалымат берген чыгарманын бир түрү публицистика деп аталат. Публицистика деген сөз латындын публикус деген сөзүнөн алынып, бизге «көпчүлүк», «коомдук» деген маанини билдирет, башкача айтканда, бул чыгарма элдин кенири массасына ылайыкталып, коомдук-саясий маселелер боюнча жазылат. Демек, публицистика чыгарманын бир түрү болгондуктан, анын да өзүнө тиешелүү стили бар. Ал публицистикалык стиль деп аталат.

Публицистикалык стиль стилдин башка түрлөрүнөн айырмаланат. Публицистикалык стилде: коомдук-саясий лексика (терминдер) көбүрөөк орун алат, ал далилдүү, чыныгы, элдик мазмунда болуп, түшүнүүгө жеңил, окууга кызыктуу, көркөм, курч сөз каражаттары менен жазылат; синтаксистик курулушу жагынан татаалыраак келип, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, кириңди сөздөр, каратма жана сырдык сөздөр, чакчыл, атоочтук түрмөктөр көбүрөөк колдонулат.

Публицистикалык стилге маалыматтык, эл аралык кабарлар, радио, телекабарлар, очерк, газетанын баш макалалары, адвокаттардын, ораторлордун сүйлөгөн сөздөрү, докладдары, лекциялар ж.б. кирет.

Публицистикалык стилдин эки түрү бар. Анын биринчисине басма сөздө орун алган, такталган, калыптанган, жазма түрдөгү стиль кирсе, экинчисине оозеки кепте колдонулган түрү кирет. Аларга докладдарды (саясий баяндамачылардын), аңгемелерди, адвокаттардын, ораторлордун ж.б. сүйлөгөн сөздөрүн кошууга болот.

Публицистикалык стилдин жазма түрү да, оозеки түрү да маанилүү ролду ойнойт. Бирок публицистикалык стилдин жазма түрүнө караганда оозеки түрү эл массасына бир кыйла жеткиликтүү келет.

Публицистикалык чыгармаларга төмөнкүлөр кирет: Ч. Айтматов «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат», С. Байгазиев «Иниме кат», К. Жусупов «Ыр сабындагы өмүр», К. Баялиновдун «Пойинтонго менин сунушум» ж.б.

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН СТИЛИ

Буга көркөм чыгармалардын (аңгеме, очерк, повесть, роман, поэзия, поэма, драма ж.б.) тили кирет. Анда улуттук тилдеги көркөмдүк каражаттар (метафора, метонимия, эпитет, кайталоо ж.б.) кенири колдонулуп, бизди курчап турган чындык, жаратылыш, адамдардын образдары, турмуштук кубулуштар, айбанаттар, жан-жаныбарлар, үрп-адат ж.б. өтө кызыктуу, элестүү, эмоционалдуу берилет. Учкул сөздөр, фразеологизмдер, антоним менен синонимдер, түрмөктөр, макал-ылакаптар ж.б. кенири колдонулат.

Адабий тилдин нормасында жазылып, окуя кызыктуу, элестүү болуп берилет. Чыгарманын формасы мазмунуна шайкеш келет. Иш кагаздарынын стили сыяктуу жасалма штамптар кезикпейт. Чыгарманын өз дооруна карата диалектилик, эскирген, жаңы сөздөр көбүрөөк кезигет.

КЕПТИН (РЕЧТИН) ТҮРЛӨРҮ

Кыргыз адабий тили оозеки жана жазма тил (речь) болуп, экиге бөлүнөт.

ООЗЕКИ ТИЛ (речь)

Адам баласынын күндөлүк турмушунда бири-бири менен пикир алышып, оозеки сүйлөшкөн сөздөрүн оозеки тил деп айтабыз.

Азыркы шартта оозеки тил эң чоң мааниге ээ, себеби коомдук курулуш, тынчтык, эл аралык абал ж.б. жөнүндө лекциялар, докладдар оозеки окулат. Мектепте сабактар да оозеки берилет.

Оозеки тилдин жазма тилден төмөнкүдөй айырмачылыктары, бөтөнчөлүктөрү бар: оозеки тил пикир алышуунун эң зарыл куралы болуп, эл арасында оозеки жашайт; оозеки тилде диалектилерге, жаргондорго кеңири орун берилет; оозеки тилде эмоциялык белгилер кеңири колдонулат.

Мисалы. *ийинди куушуруу, көздү ымдоо, колду ары-бери жаңсоо, башты ийкөө* ж.б. ойлонуу мүмкүнчүлүгү аз болот. Ошондуктан кайталоолор көп учурайт; оозеки кепте суроо-жооп, диалог жана монолог көбүрөөк колдонулуп, белгилүү угуучуларга гана арналат. Оозеки тил диалогдук жана монологдук кеп түрүндө болот.

ООЗЕКИ ТИЛ МЕНЕН ЖАЗМА ТИЛДИН АЙЫРМАЧЫЛЫГЫ

1. Жазма тил иштелип чыккан эрежеге баш ийип, нормага салынып, кагаз бетине түшүрүлөт (жазылат). Оозеки тил пикир алышуунун эң зарыл куралы катары колдонулуп, эл арасында оозеки жашайт.

2. Жазма тилдер сөз тандоо грамматикалык формаларды ылгап алуу, жазгандарын ондоо, түзөтүү ж.б. орун алса, оозеки тилде бул көрүнүш сакталбайт.

3. Жазма тилде узун, татаал сүйлөмдөр, түрмөктөр, татаал ойлор колдонулуп, монолог – жалгыз адамдын тили катарында колдонулса, оозеки тил жөнөкөй келип, диалог (бир нече адам менен сүйлөшүү) түрүндө колдонулат.

4. Жазма тилде диалектилерге жол берилбесе, оозеки тилде диалектилерге, говорлорго, жаргондорго кеңири орун берилет.

5. Жазма тил кагаз бетине түшүрүлүп, жай темп менен аткарылса, оозеки тил тез темп менен, ар түрдүү интонация, эмоциялык белгилер(ийинди куушуруу, көздү ымдоо, колду жаңсоо, башты ийкөө, күлүү) ж.б. көп колдонулат.

6. Жазма тилде убакыт, кол менен көздүн күчү, оозеки тилде интонация, тыным, кыймыл-аракет чоң роль ойнойт.

7. Жазма тилде тамга (жазма), колдун кыймылы, көрүү сезими чоң роль аткаrsa, оозеки тилде тыбыш, сүйлөө органдары, угуу сезими чоң роль ойнойт.

8. Жазма тил көп, узак убактарга чейин сакталып, ар кандай өзгөрүүлөргө учурабаса, оозеки тил мындай мүнөзгө ээ эмес.

Мисалы: *«Манас» эпосу оозеки жашап, көп өзгөрүүлөргө, алымча, кошумчаларга учурады, ал эми Орхон-Енисей жазуулары учураган жок.*

9. Жазма тил алыс турган кишилер менен сүйлөшүү, пикир алышуу, карым-катнаш жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, оозеки тил мындай касиетке ээ эмес.

ДИАЛОГДУК КЕП (РЕЧЬ)

Эки же бир нече кишинин өз ара сүйлөшүүсү диалогдук кеп деп аталат. Тилдин бул түрү эл арасында кенири тараган. Диалогдук кепте бир адам сүйлөп бүткөндөн кийин, экинчи кишинин, ал бүткөндөн кийин, үчүнчү кишинин сөзү башталат.

Диалогдук кеп айтылышына карай жай, илептүү, суроолуу жана буйрук сүйлөмдөр катары колдонулат.

ЖАЙ ДИАЛОГ

Адамдардын сүйлөшүүсү, суроо-жообу жайынча гана баяндалат. Бир курамдуу жана эки курамдуу сүйлөмдөр гана колдонулат. Мисалы:

- *Эч ким таппас алыс жактарга алып кетем, бу баланы.*
- *Кантейин, болуптур.*
- *Кеттиңби, Толгонай.*
- *Кеттим. (Ч. А.)*

КҮЧТҮҮ СЕЗИМ МЕНЕН АЙТЫЛГАН ДИАЛОГ

Кептин бул түрү күчтүү сезим, интонация менен айтылат.

Мисалы: — *Жок, сен ошону эстеп көрчү, Толгонай!*

— *Жок, эстей албайм!*

— *Толгонай, эсиңе кел!*

— *Эмне кылмакмын! (Ч.А.)*

СУРООЛУУ ДИАЛОГ

Диалогдун бул түрү суроо иретинде айтылып, аңгемелешүүчү адамдын оюн билүү максатында колдонулат.

Мисалы: — *Амансыңбы, куттуу талаам?*

— *Амансыңбы дейсиңби? — Келдиңби, Толгонай? Баланы ээрчите келмек эмес белең? (Ч.А.)*

БУЙРУК ДИАЛОГ

Ангемелешүүгө катышкан адамдардын бири-бирине берген буйругун, өтүнүчүн, тилегин ж.б. билдирүү максатында айтылат.

Мисалы — *Тынчтангыла, жолдоштор!*

— *Кайрат кыл!*

— *Кайрат кылбаганда кантем!*

Диалог — көркөм адабиятта адамдарды курчаган чыныгы жартылышты сүрөттөөдө колдонулуучу негизги ыкмалардын бири. Автор диалогду каармандардын образдарын, алардын өз ара мамилесин ачуу үчүн колдонот.

МОНОЛОГДУК КЕП (РЕЧЬ)

Драмалык жана башка адабий чыгармаларда айрым бир кишинин жанындагыларына, оюнга катышуучуларга, оюн көрүүчүлөргө карата айтылган узак сөз же адамдын өзү менен өзү сүйлөшүүсү монологдук кеп деп аталат.

Оозеки кептин өсүү процессине караганда диалогдук кептен барып, монологдук кеп түзүлөт. Диалогдук кеп монологдук кептин биринчи баскычы болуп саналат. Башкача айтканда, оозеки кептин биринчи баскычы диалогдук кеп болсо, экинчи эң жогорку баскычы — монологдук кеп. Демек, монолог — кептин эн маанилүү формасы. Ошондуктан диалогдук кепке караганда мааниси дагы, мазмуну дагы таптакыр башкача болот. Мисалы: *Толгонайдын монологу. Ажардын монологу.*

Монологдук кептин түрлөрү Монологдук кеп өзүнүн мааниси жана мазмуну жагынан 3 түргө бөлүнөт: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү.

БАЯНДОО

Белгилүү бир нерсенин, окуянын, кыймыл-аракеттин ж.б. ырааттуулугун сактап жазуу же айтуу баяндоо деп аталат. Баяндоо мазмуну жана максаты боюнча 3 топко бөлүнөт: өз түшүнүгүн сүйлөп берүү, кайра айтып берүү, билдирүү.

Өз түшүнүгүн сүйлөп берүү Бул — оозеки кептин эл арасында кеңири тараган түрү. Башкача айтканда, буга шаар, экскурсия жөнүндө ж.б. көргөн окуясын, билгенин сүйлөп берүү кирет. Анда адамдын мимикасы, кыймыл-аракети ж.б. кеңири колдонулуп, адамдын чыгармачылыгы, сөзмөрдүгү да негизги орунду ээлейт.

Кээ бир учурда сүйлөп, кайра айтып берүүгө окшоп кетет. Бул экөө тең баяндоонун түрлөрүнө кирет.

Кайра айтып берүү Бул дагы баяндоонун бир түрү болуп саналат. Көркөм, адабий жана илимий-популярдык чыгармаларды, газеталык макалаларды окуу менен байланыштуу болот. Анын негизги максаты окуганын, көргөнүн, көрктүү, түшүнүктүү кылып кайра айтып берүүгө үйрөтөт.

Мунун өзгөчөлүктөрүн ажырата билиш керек.

1. Окуган текстине жакындатып, жөнөкөй айтып берүү: мунун негизги максаты окуучуларды өз оюн байланыштуу, түшүнүктүү айтып берүүгө, сүйлөмдөрдү туура түзүүгө үйрөтөт.

2. Белгилүү тапшырмаларга байланыштуу татаалдатып айтып берүү. Мында тексттеги айтылган ой негизинен сакталат да, төмөнкүдөй болушу мүмкүн: автордун көркөмдөп, өз сөзү менен сүйлөп берүүсү, айрым сөздөрдүн ордуна синонимдерди колдонуп, кооздоп, кыска талдап, ой жүгүртүп айтып берүүсү ж.б.

БИЛДИРҮҮ

Аткарылган иш жөнүндө же келечекте иштеле турган иш чаралар жөнүндө маалымдоо билдирүү деп аталат. Билдирүүгө жергиликтүү органдар же мамлекеттик маанидеги кабарлар да кирет. Мисалы: *КТРдин билдирүүсү, Кыргыз Өкмөтүнүн билдирүүсү, Тышкы иштер министрлигинин билдирүүсү.*

Билдирүүдө фактылар белгилүү бир иш, окуя жөнүндө толук кабар алынат. Анда фактылар, убагы, сааты, окуянын өнүгүшү так, конкреттүү көрсөтүлөт.

Мисалы:

Урматтуу Бишкек шаардык телефон түйүнүнүн абоненттери!

Үстүбүздөгү айдын 15инде ушул ай үчүн абонент акысын төлөө мөөнөтү бүтөт. Эгер акыны 15инен 25ине чейин төлөй турган болсоңуз, акынын өлчөмү, мөөнөтү жана орду жөнүндө өз операторуңузга кабарлап коюңуз. Эгер акы 25ине чейин төлөнбөсө, телефонуңуз өчүрүлөрүн билдиребиз.

ОТЧЁТ

Билдирүүнүн эң кенири тараган бир түрү отчёт деп аталат. Анда мурунку иштелген иш, акча каражаттарын чыгымдоо, командировкага баруунун жыйынтыктары ж.б. жөнүндө жазылат.

Отчёт жазуу үчүн төмөнкү маселелерди күн мурунтан даярдап алуу керек: эмне жөнүндө отчёт берүүнү; анда эмнелерди,

кандай фактыларды жазуу керектигин; иштелген ишти кандай планда анализдөөнү; кандай жыйынтык чыгарууну ж.б.

Отчёт конкреттүү, так, мазмуну түшүнүктүү, иш кагаздарынын талаптарына жооп бергидей формада жазылышы керек. Отчёт мазмуну жагынан жөнөкөй (кыска) жана татаал болот. Жөнөкөй отчёттордо иштелген иш кыскача, татаал отчётто кең-кесири баяндалат.

Окуучу тарабынан жазылган кыска отчётко мисал:

Мектеп участкасында иштелген иш жөнүндө отчёт

Каникул күндөрүндө биз, жетинчи класстын 10 окуучусу, биология мугалими Б. Жакыповдун жетекчилиги астында мектептин биология участкасында иштедик. Участокто 10 сотых картошка, 8 сотых капуста, 5 сотых пияз, 3 сотых сабиз айдалып, 7 сотых жерге ар түрдүү гүлдөр өстүрүлгөн.

Биз мугалимдин түзгөн расписаниеси боюнча иштеп, өз убагында сугарып, отоо чөптөрдөн арылттык. Өстүрүлгөн жер-жемиштерге байкоо жүргүздүк. Байкоонун жыйынтыгын мектептин жыйналышында айтып бердик.

15-сентябрда түшүм жыйналып алынды: картошкадан 150 кг, капустадан 130 кг, пияздан 70 кг, сабизден 45 кг түшүм алынды. Алынган түшүм мектептин чарба башчысы К.Асанбаевге өткөрүп берилди. Келерки жылга да үрөн даярдадык. Гүлдөрдөн гербарий жасадык. Эмгек акыбызга 75 сомдон алдык. Алган милдеттенмемизди толук аткардык.

*Мектеп участкасында иштеген
окуучулардын колдору, аты-жөндөрү
Күнү, айы, жылы.*

ДОКЛАД

Билдирүүнүн эң эле татаал формасы доклад болуп саналат. Доклад илимий-практикалык, илимий-методикалык конференцияларда, педагогикалык окууларда, съезддерде ж.б. окулат. Докладда бүткөн, аткарылган, изилденген, жыйынтыгы чыккан иш так баяндалат. Кириш сөздө иштин актуалдуулугу, илимдеги мааниси ж.б. ачык, так көрсөтүлөт. Негизги бөлүмдө фактылар менен далилденген илимий ачылыштар, жетишилген ийгиликтер баяндалып, жыйынтыгында анын мааниси көрсөтүлөт.

Докладдын схемасы төмөндөгүдөй болушу мүмкүн: докладдын темасы, көлөмү, өзүнүн жекече көз карашы; материал жыйноо; окулган адабияттардын библиографиясын түзүү, материалдарды, илимий эмгектерди ж.б. окуу, план түзүү, тезис жазуу;

доклад жазуу: доклад жөнүндө ойлонуп, бөлүктөргө бөлүү, жыйынтыгын жана сунуштарын тактоо; доклад менен чыгып сүйлөө. Жыйынтыктоо сөз. Анда суроолорго жооп берүү, башка чыгып сүйлөгөн адамдардын сөзүнө түзөтүү берүү, доклад боюнча жыйынтык чыгаруу.

СҮРӨТТӨӨ

Жандуу жана жансыз заттардын, кубулуштардын, жаратылыштын ж.б. өзүнө тиешелүү туруктуу белгилерин ачып көрсөтүү сүрөттөө деп аталат. Сүрөттөө иштиктүү сүрөттөө, илимий сүрөттөө, көркөм сүрөттөө болуп, 3кө бөлүнөт.

Иштиктүү сүрөттөө Буюмдардын негизги белгилери санылып көрсөтүлөт да, образдуулук, эмоционалдуулук (таасирленүүчүлүк ж.б.) болбойт. Буга инструкциялар, кулактандыруу кирет.

Илимий сүрөттөө. Мында ойдун тактыгы, тууралыгы, логикалык жактан ырааттуулугу көбүрөөк орун алып, илимий фактылар жана далилдер тандалып алынат.

Көркөм сүрөттөө. Буга окуяны образдуу, көркөм сүрөттөө кирет. Мында көркөмдүүлүк, образдуулук көбүрөөк орун алат. Көркөм адабияттын элементтери пайдаланылат. Анда негизинен элестүүлүк, кыялдануучулук, адамдын ички дүйнөсү ж.б. көбүрөөк колдонулат.

Сүрөттөөгө төмөнкүлөр кирет: турак-жайды (бөлмөнү), предметтерди (буюмдарды), жаратылышты, адамдардын сырткы келбетин, жашаган жерин сүрөттөө, кыялданып сүрөттөө. Бардык сүрөттөөлөр оозеки жана жазуу түрүндө болушу мүмкүн. Бирок экөөнө тең бирдей талап коюлат.

ТУРАК-ЖАЙДЫ (БӨЛМӨНҮ) СҮРӨТТӨӨ

Бул сүрөттөө эки түрдүү болушу мүмкүн. Биринчиси — иштиктүү сүрөттөө, экинчиси — көркөм сүрөттөө.

Иштиктүү сүрөттөөдө турак-жайдын ичиндеги буюмдар так, толук сүрөттөлүп, бөлмөнүн аянты, жарыктыгы, жыгач буюмдардын түрлөрү, алардын орун тартиби ж.б. баяндалат. Мисалы: *Бөлмө. Бөлмөнүн кире беришине кол жуугуч коюлуп, төрдө стол турат. Анын тегерегине төрт отургуч, үстүнө гүл коюлган. Бөлмөнүн төрүнө чакан килемче төшөлгөн. Дубалдын ортосунда пейзаждык сүрөт илинген.*

Көркөм сүрөттөөдө турак-жайдын, бөлмөнүн белгилери саналып, бирок көркөм тил каражаттары менен образдуу, кооз сүрөттөлөт. Мында салыштыруу, күчөтмө маанидеги сөздөр ж.б. көбүрөөк колдонулат. Мисалы: *Кызыл үй, анын ичи каңгырап бош. Чаң баскан. Эки буту кылтылдаган, майышкан бир отургуч. Эшик алдындагы бурчта дат баскан, эскирген, калбыр болуп тешилген темир меш. Анын ичи — жык толгон күл. Кагаз жабыштырылган терезелери соккон желге дырылдап, үн салат.* (К.Б.).

ЖАРАТЫЛЫШТЫ СҮРӨТТӨӨ

Табийгат, дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардын бардыгы жаратылышты түзөт. Аны сүрөттөп жазуу жаратылышты же пейзажды сүрөттөө деп аталат.

Адам баласы — жаратылышты таанып-билип гана тим болбостон, анын кооздугун сүйүүгө, ага ар дайым байкоо жүргүзүүгө, аны коргоого милдеттүү. Жаратылышты сүрөттөө адамдардын көңүл буруусун, байкагычтыгын, билгичтигин, кыраакылыгын өстүрүүгө жардам берет.

Жаратылышты сүрөттөө иштиктүү жана көркөм сүрөттөө болуп, экиге бөлүнөт. Иштиктүү сүрөттөөдө жаратылыш жалпы, майда деталдары камтылбай сүрөттөлөт да, көркөмдүүлүк, кооздук касиети кеңири, толук ачылат. Мисалы: *Айылдын үстүндөгү адырда, мен балачактан билген эки зор терек бар эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Мунун бир укмуштуу касиети бар. Алар — бөтөнчө качан болбосун жалбырактары дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде жээкке урунган эрке толкундай угулаар-угулбас шапшынып, бирде тымтырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой алда эмнеге муңдана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жаан айдап, бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, бизди жыга албайсың дегендей, өжөрлөнө күүлөнөт.* (Ч. А.)

КЫЯЛДАНЫП СҮРӨТТӨӨ

Жаратылышты, турак-жайды, буюмдарды, кыймыл-аракетти ж.б. жөн гана болгонун болгондой сүрөттөбөстөн, адам өзү каалагандай кыялданып, апыртып, фантастикалык жол менен да сүрөттөйт. Сүрөттөөнүн мындай түрү кыялданып сүрөттөө деп аталат.

Кыялданып сүрөттөө окуучулардын ойлоосун, кыялдануусун, байланыштуу кебин өстүрөт. Бирок сүрөттөөнүн бул түрүндө

болгон окуяны жөн гана баяндап койбостон, көркөм сүрөттөөгө жетишүү керек. Мисалы: *Мен шар жасап, асманга учууну ойлодум. Шардын ичине водородду толтуруп, оозун бекем байлап, өзүм олтуруу үчүн атайын үй жасадым. Аны шардын учуна байладым. Асманга учуп жөнөдүм. Шар уламдан-улам жогорулай берди. Мен үйүмдүн терезесинен жерди карап барам. Энем мага колун булга-лайт. Бирок үнүн укпадым.*

Шар көкөлөй учуп, жер болсо алыстагандан алыстай берди. Бир маалда түнөргөн капкараңгы жерге туш келдим. Бул жер абанын кайсы бөлүгү экенин, канча көтөрүлгөнүмдү билбедим. Жер да көрүнбөй калды. (К.Э.).

АДАМДЫН СЫРТКЫ КЕЛБЕТИН СҮРӨТТӨӨ

Адамдын сырткы кебете-кешпирин сүрөттөө – сүрөттөп жазуунун татаал түрлөрүнөн болуп саналат. Мында адамдын өңү-түсү, кийген кийими, кебете-кешпири, мүнөзү, тулку бою, кыялы ж.б. сүрөттөлүүгө тийиш. Окуучулардын негизги милдети жазууда ушул сапаттарды туура баамдап, өз сөзү менен туура бере алууга жетишүүлөрү керек.

Эгер иштиктүү сүрөттөөдө адамдын негизги белгилерине, бетинин түзүлүшүнө, боюна, көзү-башына, андагы негизги белгилерине (так, мен), жашына; илимий сүрөттөөдө адамдын улу-туна, тышкы түсүнө, этникалык тобуна карата; көркөм сүрөттөөдө адабий чыгармалардагы катышкан каармандардын образына көңүл бурулат. Мисалы: *Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатты. Бирөөнүн үстүндө шайы-ала чапаны бар, жоолугу бош ийнине түшүп, жылаңбаш, аягында кепич, маасы, өңү саргайыңкы, жүдөңкү, ак жүзүнүн көркү кетип, көзүнүн алды карарган. Жашы 15-16 чамасында сенделип, буту араң гана шилтөөгө келип, муңдуу, жумшак көз жашы тыйылбай, үшкүрүгү таш жарат. Бул – Ажар деген кыз. (К.Б.)*

БУЮМДАРДЫ СҮРӨТТӨӨ

Буюмдарды сүрөттөө – сүрөттөп жазуунун бир түрүнө кирип, сүрөттөөнүн башка түрлөрүнөн кескин айырмаланат. Буюмдар сүрөттөлүшүнө карай иштиктүү жана көркөм (адабий) сүрөттөө болуп, экиге бөлүнөт.

Иштиктүү сүрөттөөдө буюмдардын аты, кандай буюм экендиги, турмуштагы анын мааниси, эмнеден жасалгандыгы, кандай бөлүктөрдөн турары, формасы, өңү-түсү, көлөмү ж.б. сы-

налып сүрөттөлөт. Мисалы: *Портфель. Атам мага портфель сатып берген. Ал кооз материалдан жасалып, эки-үч бөлүктөн турат. Биринчи, экинчи бөлүгүнө окуу китептери, дептерлер, үчүнчү бөлүгүнө карандаш, калемкуту, сызгыч, өчүргүч жана пластилин салынат. Ал ыңгайлуу, аны колго кармап же асынып жүрүүгө да болот.*

Көркөм сүрөттөөдө буюмдун жогорку белгилери саналып, бирок көркөм, кооз, адабий тил менен сүрөттөлөт. Салыштыруу, күчөтмө маанилер ж.б. колдонулат. Мисалы: *Портфель. Окуу жылынын башталышы менен куттуктап, эжем мага жакшынакай, кооз портфель сатып берген. Ал мага аябай жагат, кара, кызыл, саргыч түстөгү материалдардан жасалган, четтери эки сыйрадан жип менен тигилген. Сыртында а, б тамгаларынын сүрөттөрү да кооздолуп, сулуу жазылган. Анын ичи үч бөлүмдөн турат. Биринчи, экинчи бөлүмүнө окуу китептеримди, үчүнчү бөлүмүнө күндөлүк сабагыма керектүү болгон сызгыч, калемкуту, өчүргүч, циркуль жана пластилин салам. Асынып жүрүүгө өтө ыңгайлуу, боолору да узун.*

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИ СҮРӨТТӨӨ

Сүрөттөөнүн бул түрүндө адамдардын кыймыл-аракети, баскан-турганы, кылган эмгеги, иши ж.б. сүрөттөлөт. Мисалы: *Мен ордумдан турдум. Эки жагымды каранып, сүйлөй баштадым. Шашпастан, күлүмсүрөп Москвага барганымды, жол башчыларды көргөнүмдү баштан-аяк айтып бердим. Сөзүмдүн аягында жумушчуларды жакшы иштөөгө, убадаларын аткарууга чакырдым.*

Кээ бир белгилери боюнча баяндоо менен кыймыл-аракетти сүрөттөө бири-бирине окшош келет. Баяндоодо жалпы эле адамдар, ага байланыштуу окуялар жөнүндө сөз болсо, кыймыл-аракетти сүрөттөөдө адамдардын мүнөздүк өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыймыл-аракети, кылган иши, эмгеги гана көрсөтүлөт.

Сүрөттөөнүн башка түрлөрү сыяктуу эле кыймыл-аракетти сүрөттөө жөнөкөй (иштиктүү) жана көркөм болушу мүмкүн.

Жөнөкөй (иштиктүү) сүрөттөөдө кыймыл-аракеттин мүнөзү жана өзгөчөлүгү жөнүндө так түшүнүк берилет. Ал эми көркөм сүрөттөлгөндө окуучуларга жеткиликтүү болсун үчүн, кыймыл-аракеттин майда деталдарына чейин образдуу, жандуу, көркөм сүрөттөлөт. Көркөм сүрөттөөгө төмөндөгүдөй мисал келтирүүгө болот.

Бурулча бүгүн күндөгүсүнөн эрте турду. Үй ичин жыйнап, кийинип, тышка чыкты. Бети-колун жуунуп, уюн саады, айдап чыгып,

бадага кошту да, кайра келип, от жакты. Май сызгырып, нан жасады. Самоор коюп, чай кайнатты. Кызарып бышкан нанды пат-носко салып, Тойчубектин алдына койду. (К. Б.)

Кыймыл-аракетти сүрөттөө төмөндөгүдөй милдетти аткарат: окуучулардын байкагычтыгын, сезгичтигин, кыраакылыгын, көңүл буруусун өстүрөт; кыймыл-аракеттин мүнөздүү белгилерин туура таба алууга үйрөтөт; сөз байлыгын (оозеки, жазуу) өнүктүрөт; эмгекти сүйүүгө тарбиялайт.

ЖАНЫБАРЛАРДЫ СҮРӨТТӨӨ

Жаныбарларды сүрөттөө, сочинение жазуу үчүн эң мурда ошол жаныбарларга абдан кылдаттык менен байкоо жүргүзүү, аларды үйрөнүү, кайсыларга көңүл бөлүү, эмнелерди сүрөттөө керектигин пландаштыруу да чоң мааниге ээ болот. Антпесе, сочинение жазуу максатына жетпей, үстүртөн сүрөттөлүп калышы ыктымал.

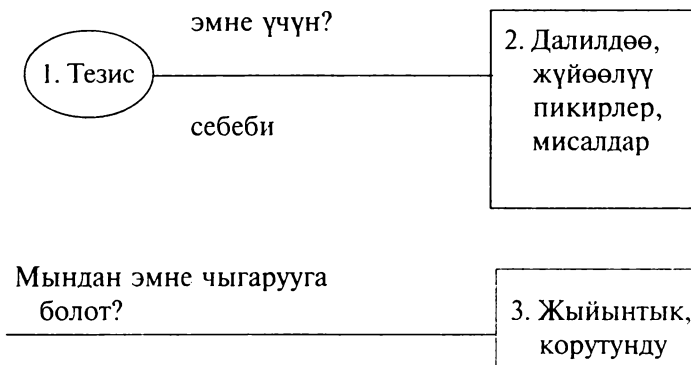
Жаныбарларды сүрөттөөдө баяндоонун, аңгеменин элементтери да колдонулат. Жаныбарларды сүрөттөөдө алардын көндүм болгон адатын да сүрөттөбөй коюуга болбойт. Мында жалпы эле сүрөттөө, аңгемелеп жазуу да кеңири колдонулат.

Мисалы: *Гүлсарап теңселип, токтоп туруп калды. Ачылбай көздөрү ачышты. Өпкөсүн кагып, дем алса, каржайган кабыргалары терисин тээп чыгат. Бир кездеги алтын түспөл ак саргыл кейпи азыр кара тер эзген чаңдын кирине кара буурул тартып, жонунан, соорусунан куюлган кирдүү тер курсагына, саны ылдый шыйрагына, туягына чейин салааланып, из салып жатат. Гүлсары чөпкө карабады, аны майда калтырак басып турду. Анын шалбыраган эриндерин кыбыр этти, бирок чөп искей албады. Уча сөөгү уркуноп, салаңдаган башын көтөрө албай, буттары бүгүлүп, жаны чыгып, сөөгү эле тургансыйт.* (Ч. А.)

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ

Логикалык ырааттуулук менен нерсе жөнүндө ойлоо, ачык-айкын, ишенимдүү, жүйөөлүү далилдер, фактылар мисалдар менен бекемделген адамдардын ой-пикирин, сунушун жекече көз карашын билдирүү ой жүгүртүү деп аталат. Ой жүгүртүүдө адегенде ойдун тезиси айтылып, андан кийин ошол тезис аныкталат, далилденет, түшүндүрүлөт, мисалдар келтирилет, аягында кыскача корутунду, жыйынтык чыгарылат.

Демек, толук ой жүгүртүү үч бөлүктөн турат, аны төмөнкү схемадан байкоого болот.

Мындан эмне чыгарууга болот?

Ошондуктан, демек,

Врач болгум келет.

1. *Врач болууну каалайм* (тезис).
2. Эмне үчүн, эмне себептен? (жүйөөлүү пикирлер, далилдер, мисалдар) а), б), в), г).
3. *Ошондуктан врач — жакшы кесип* (корутунду, жыйынтык).

ДИСКУССИЯ (талкуу, талаш-тартыш)

Дискуссия же талкуу, монологдук кептин бир түрүнө жатып, окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө да негизги орундардын бирин ээлейт. Дискуссия эки же андан ашык адамдын ортосунда болот. Дискуссияны баштоо же ага катышуу үчүн диалогду туура уюштура билүүнүн чоң мааниси бар. Дискуссияга катышкан адамдардын ойлорунда, пикирлеринде айтылбаган ойлор, кошумча билдирүүлөр ортого салынат. Ал жөнүндө башкалардын пикири угулуп, талкууга коюлат. Дискуссия ачык, так, ишенимдүү, далилдүү формада айтылып, адамды ошого ишендире алгыдай болушу керек.

Дискуссияга катышып жаткан адамдарды туура ой жүгүртүүгө, өзүнүн далилдөөсүн өзү коргой алууга үйрөтөт.

Дискуссияга катышуу үчүн төмөнкү учурларды эсепке алуу ылайык: дискуссиянын темасын тандап алуу; анда талкуулануучу

маселелерди белгилөө; дискуссияны баштоо же ага катышуу үчүн анын тегерегинде туура ой жүгүртүү; дискуссиянын жүрүшү, жыйынтыгын чыгаруу, суроолордун айланасында ойлонууну белгилөө.

Дискуссиянын темасы ага катышкан адамдардын билимине, турмуштук тажрыйбаларына ж.б. жараша болушу ыктымал. Бирок дискуссияда негизги маселенин тегерегинде гана сөз козголушу керек. Эгер ал темадан алагды болуп, четтеп, экинчи катардагы маселелер жөнүндө сөз козголсо, дискуссиянын маселеси чечилбей калат.

КИТЕП ЖАНА ГАЗЕТА МЕНЕН ИШТӨӨ

АННОТАЦИЯ

Китептин, макаланын, же кол жазманын мазмунун, мүнөздөмөсүн кыскартып жазуу аннотация деп аталат. Аннотация жазууда төмөнкүлөр эске алынат: китептин, макаланын же кол жазманын автору, аты, жөнү, китептин аты, чыккан жери, жылы, китептин кыскача мазмуну, эмне маселелер камтылгандыгы, кимдерге арналып жазылгандыгы ж.б. Эгер биз 6-класстын «Кыргыз тили» окуу китебине аннотация жазсак, төмөнкүдөй мазмунда болот.

Үсөналиев С. Кыргыз тили: Кыргыз орто мектептеринин 6-класстары үчүн окуу китеби. — Б.: «Педагогика», 1998. — 230 б.

Бул окуу китеби жаңы идея, жаңыча көз караш менен жазылган. Эрежелер так, корутундуланып, кыска берилген.

Эрежелерди үйрөнүү максатындагы көнүгүүлөрдүн жаңы түрлөрү сунуш кылынган, аларды аткаруунун жолдору көрсөтүлгөн, таблицалар берилген.

Китеп орто мектептердин 6-класстарынын окуучуларына арналган.

Ал эми адабий китепке төмөкүдөй аннотация жазууга болот.

Ч. Айтматов. Атадан калган туяк.: Аңгеме. — Фрунзе, 1987.

Бул чыгармада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги совет элинин эрдиги, согуш менен тылдын биримдиги көрсөтүлөт. Согушка кеткен атасын сагынган баланын патриоттук идеялары айтылат. Чыгарма жаштарды согуштун жек көрүүгө тарбиялайт. Китеп мектеп жашындагы кенже балдарга арналат.

ПИКИР (ОТЗЫВ)

Пикир деген — адабий чыгармаларга, илимий эмгектерге, кинофильмдерге, спектаклдерге ж.б. сын көз менен каралып жазылган ой-пикир.

Мындай пикир кээде отзыв же рецензия деп да аталат. Аны жазуу үчүн төмөндөгүдөй болжолдуу планды жетекчиликке алуу керек: адегенде чыгарманын, эмгектин, китептин, кол жазманын автору; чыгарманын аты, качан, кайдан чыкканы, көлөмү; чыгарманын жетишкен жактары, тематикасынын актуалдуулугу, маселенин ачылышы, тили, стили; кемчиликтери, өз пикири, кайсы маселеге макул эместиги, сунушу; жалпы жыйынтыгы (жакшы же жаман, начар экендиги).

Пикир кыска жана кеңири жазылышы мүмкүн. 6-класстын окуучусу тарабынан кыскача жазылган пикир жөнүндө мисал.

Акматов Б. Жардам бердик. Ыр. Бул ыр «Жаш талант» дубал газетасынын 1997-жылы 18-майдагы санына жарыяланган. Ыр 6-класстын окуучусу тарабынан жазылган алгачкы ыр болуп саналат. Анда мектеп окуучуларынын ата-энелерге берген жардамы баяндалат.

Ыр негизинен төрт куплеттен турат. Мааниси, көркөмдүгү да дурус. Автор көп ойлонуп, ырдын мазмунун, сапатын жакшыртууга аракет жасаган.

Бирок мындай жетишкен ийгилиги менен бирге анын кемчиликтери да бар экендиги байкалат. Акматов Б. мектеп окуучуларынын жардамын ачык, конкреттүү, адамга ишенимдүү даражада сүрөттөй алган эмес. Ырдын уйкаштыгы да анчейин. Жогорку айтылган мүчүлүштөрдү, кемчиликтерди оңдосо, ырдын сапаты да жакшырат деп ойлойм.

(колу)

Асанбаев А.

Күнү, айы, жылы.

ДУБАЛ ГАЗЕТАГА МАКАЛА ЖАЗУУ

Дубал газетасы — коомчулуктун же көпчүлүктүн үнү. Ошондуктан ал көпчүлүк, коомчулук тарабынан чыгарылат да, газетанын ишин жакшы билген, активдүү адамдар мүчө болуп шайланат.

Дубал газетасына мектептеги болуп жаткан жаңылыктар окуучулар уюмдарынын иши, кемчиликтери, ишти жакшыртуунун чаралары, сунуштар, кээде начар окуучулардын каррикатурала-

ры ж.б. чагылдырылат. Ошондуктан дубал газетасы тарбиялык мааниге ээ болуу менен окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө жардам берет.

Газетага же журналга жазылган материалдарга макала, интервью, репортаж, фельетон ж.б. жанрлар кирет.

МАКАЛА

Журналга, газетага басылып чыккан же басылып чыгуучу көлөмү анча чоң эмес. илимий же публицистикалык чыгармалар макала деп аталат.

Макала негизинен чындыктан алынып, фактылар, окуялар, автордун ою туура, так, стили жатык түшүнүктүү тил менен жазылат.

Макалада төмөнкүлөргө: макаланын темасына, анын мазмунуна ылайык келишине же туура тандалышына; автордун негизги оюнун толук берилишине; өз оюн туура берүү үчүн негиздүү далилдин болушуна; фактылардын жетиштүүлүгүнө; жыйынтыгына, фамилиясынын, атынын, дарегинин так, туура көрсөтүлүшүнө ж.б. көңүл бурулат.

Макала негизинен баш макала, сын макала, газеталык же журналдык макала болуп да бөлүнөт.

Баш макалага газетанын биринчи бетиндеги негизги макала, башкаларга караганда эң орчундуу, маанилүү макала кирсе, сын макалага сын пикир айтылган, кемчилиги көрсөтүлгөн макала, ал эми газеталык, журналдык макалаларга күндөлүк турмуш жөнүндө жазылган ар кандай материалдар кирет.

ИНТЕРВЬЮ

Журналисттин, кабарчынын коомдук маанилүү маселелер боюнча бир же бир нече саясий ишмерлер, көрүнүктүү адамдар менен болгон маеги интервью деп аталат. Интервью — публицистикалык жанрдын бир түрү. Журналисттин, кабарчынын суроолору, ага берилген, жооптору интервьюнун мазмунун түзөт.

Интервью кызыктуу болуп, негизги маселелерди камтыш үчүн берилүүчү суроолор күн мурунтан жакшылап ойлонулуп, такталып, окуянын негизги өзөгүн ача ала тургандай болушу керек. Интервьюга мисал катары төмөнкү үлгүнү көрсөтүүгө болот.

Кардиологдордун республикалык биринчи съезди

Съезд бүгүн (1987-жылдын 23-октябрында) Фрунзе шаарында ачылды. Кыргыз саламаттык сактоо кызматкерлеринен башка ага Москванын, Санкт-Петербургда, Киевдин, Балтика боюндагы республикалардын, Орто Азиянын, Казакстандын врачтары да катышып жатышат.

Биздин кабарчыбыз Кыргыз кардиология илим-изилдөө институтунун директору, СССР Медицина илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры М.М.Миррахимовдон съезддин максатын жана милдетин айтып берүүсүн өтүнүп, интервью алган.

— Мирсаид Мирхамидович, быйыл Кыргыз кардиология илим-изилдөө институтуна 10 жыл толду. Албетте, бул жылдардын ичинде көп жетишкендиктер болду. Бул жөнүндө 2-3 жыл мурун академик Е.Чазов жазган эле.

— Туура. Институттун түзүлгөнүнө быйыл 10 жыл болду. Эми анын жыйынтыгын чыгарууга да болот. Жетишкендиктер да көп. Мисалы, биз республикалык кардиологиялык борборду, ички ооруларды дарылоочу бөлүмдөрдү, кабинеттерди, «тез жардам» берүүчү атайын бригадаларды ж.б. түздүк.

Бирок съездде жалаң эле биздин ийгиликтер жөнүндө сөз эмес, негизги кемчиликтерибиз, чечиле элек маселелер жөнүндө да ачык-айрым сөз болот деп ойлойм. Анда жүрөк ооруларынын диагностикасынын сапатын мындан да жакшыртуу, ооруну алдын алууну, дарылоону күчөтүү жөнүндө сөз козголушу мүмкүн.

РЕПОРТАЖ

Белгилүү бир окуяга (съездге, конференцияга, түрдүү спорт оюндарына ж.б.) катышкан, аны өз көзү менен көргөн, ага күбө болгон адамдардын анын кандай өткөндүгүн, эмне маселе каралгандыгын, жетишкен ийгиликтерин, жаңылыктарын ж.б. баяндап, басылып чыккан, же радиодон, телевизордон берилген кабар.

Интервьюда окуянын аты гана аталып, коюлган суроолорго жооп берилет. Ал эми репортажда окуянын болуп өткөнүн, анын кандай өткөнүн кабарлайт, билдирет. Мисалы: *Алатоо аянтынан алынган репортаж. Жогорку Кеңештин сессиясынан алынган репортаж.*

ФЕЛЬЕТОН

Абдан кенири тараган эн маанилүү, жогорку квалификациялуу көркөм публицистикалык жанр, сөздөрдү чукугандай таап, женил тил менен коомдук-саясий, адабий темада жазылган гезиттик макала.

Кээ бир фельетон өзүнүн композициялык түзүлүшү, мыскылдуу, күлкүлүү болуп жазылганы жагынан аңгемеге окшош келет. Бирок аңгемеден публицистикалуулугу, элге эн эле кызыктуулугу, фактылардын конкреттүү, так, туура болушу менен айырмаланат. Фактыларды, далилдерди берүүдө чындыктан четтеп кетүүгө мүмкүн эмес.

ЖАЗМА ТИЛ

Оозеки жана жазма тил — булар тилдин эки формасы болуп саналат. Ошондуктан жакшы өнүккөн оозеки тил жазма тилге өз таасирин тийгизет. Өз кезегинде жазма тил да оозеки тилдин өркүндөшүнө жардам берет.

Кыргыздын жазма адабий тили Октябрь революциясынан кийин гана пайда болду. Оозеки тил менен жазма тил өз ара байланыштуу болгону менен бири-биринен төмөнкүдөй айырмаланат:

1. Жазма тил — графикалык жактан калыптанган тил, б.а. тамгалар менен белгилүү бир нормага салынып жазылат. Мындан башка өзүнүн ички жаратылышы боюнча да айырмаланат. Экөө тең адам баласынын ойлорун, пикирлерин, сезимин билдирет.

2. Оозеки тил оозеки айтылгандыктан, аны ондоого, түзөтүүгө мүмкүн эмес. Ал эми жазма тил кагаз бетине түшүрүлгөндүктөн, аны ондоп, стилин тактап, артык баш сөздөрдү кыскартууга болот.

3. Оозеки тил эки же андан көп адамдарга, же класска, аудиторияга ж.б. ылайыкталса, жазма тил бир гана кишиге, адамдын өзү менен өзү иштөөсүнө ылайыкталат, толук жана так болот.

4. Оозеки тилде сүйлөө органдары, угуу сезими чоң роль ойносо, жазма тилде тамга, колдун кыймылы, көрүү сезими чоң роль ойнойт.

Жазма тилдин эки чоң түрү бар, бири — изложение, экинчиси — сочинение.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложение — баяндоо, өз сөзү менен жазуу же айтуу. Ангеменин, окуянын, болгон иштин маанисин кыска түшүндүрүү же жазуу.

Изложение окуучулардын жазуу кебин өстүрүүнүн негизги ыкмаларынын бири болуп саналат да, ал: белгилүү бир ырааттуулуктун сакталышын; окуучулардын өз оюн, пикирин, логикалык жана грамматикалык жактан туура жазуусун талап кылат; ошондой эле башка бирөөнүн кебинин маанисин бузбай жазууга; автордун кебинин ар түрдүүлүгүн туура түшүнүүгө, башка бирөөнүн сөзүн угуп, туура жана эсинде сактап калууга да жардам берет; тексттеги негизги ойду жана андагы экинчи катардагы кошумча ойдон бөлүп түшүнүүгө үйрөтөт. окуу-тарбия ишин туура чечүүгө жардам берет. Башкача айтканда, ал окуучуларды адептүүлүккө, эмгекке, достукка, интернационализмге, акыл эмгегине, маданияттуулукка, Ата Мекенин сүйүүгө ж.б. тарбиялайт.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН БӨЛҮНҮШҮ

Изложение максатына, мүнөзүнө, ыкмасына, аткарылыш ордуна, шартына, планга карай болуп, бир нече топторго бөлүнөт.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН МАКСАТЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Изложение максатына карай үйрөтүү жана текшерүү мүнөзүндөгү изложение болуп, эки топко бөлүнөт.

Үйрөтүү мүнөзүндөгү изложение:

1. Мында мугалим чоң роль ойнойт. Окуучуларга жардам көрсөтүп, тексттен цитата алууга, өз алдыларынча план (жөнөкөй, татаал) түзүүгө, эпиграф коё билүүгө, бөтөн сөздөрдү өз сөзү менен берүүгө, жазуунун ыктарына, кандай жазуу керектигине үйрөтөт, машыктырат жана көнүктүрөт.

2. Ар түрдүү грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык каталарды кетирбөөгө жардам берет, айрым сөздөрдүн туура жазылышын үйрөтөт, окуучунун стилдик каталарын дароо ондоп, түзөтөт.

3. Изложение жазылып жаткан учурда окуу китептерин, тексттин өзүн, ар түрдүү справочниктерди, сөздүктөрдү ж.б. пайдаланууга уруксат берилет, кантип пайдалануунун жолдору үйрөтүлөт.

ТЕКШЕРҮҮ МҮНӨЗҮНДӨГҮ ИЗЛОЖЕНИЕ

Текшерүү мүнөзүндөгү изложениеге үйрөтүү мүнөзүндөгү изложениенин артыкчылыктары берилбейт. Текстти окуучулар өзүлөрү жазышат, өзүлөрү план (жөнөкөй, татаал) түзүшөт. Мугалим окуучуларга жардам көрсөтпөйт, окулган тексттер, окуу китептери, справочниктер ж.б. пайдаланууга сунуш кылынбайт.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН МАЗМУНУН БЕРҮҮНҮН ЫКМАСЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Изложениенин бул түрүнө толук (кеңири) жана кыска изложениелер кирет.

Толук (кеңири) изложениеде текст мүмкүн болушунча кенен, толугураак, бардык окуялары камтылып, текстке жакындагылып жазылат.

Кыска изложениеде тексттин негизги фактылары гана тандалып, көрсөтүлгөн бөлүмү гана жазылат. Калган майда бөлүктөрү жазылбайт. Демек, толук жана кыска изложениелерге окуучулардын окугандарын, көргөн-билгендерин же уккандарын ж.б. толук же кыскартып жазуу кирет.

ТАНДАЛМАЛУУ ИЗЛОЖЕНИЕ

Окуучулар текстти баштан-аяк жазышпайт. Мугалимдин тапшырмасы боюнча андагы негизги окуяны, фактыларды, ойлорду, бөлүмдөрдү же тексттин ар кайсы жеринде берилген окуяларды, образдарды атайын бир темага бириктирип, чогултуп, тандап жазышат.

Тандалмалуу изложение да толук (кеңири), кыска жазылышы мүмкүн.

СОЧИНЕНИЕНИН ЭЛЕМЕНТТЕРИ БАР ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложениенин бул түрүндө окуучулар тексттин мазмунун чыгармачылык менен жазышат, тагыраак айтканда, текстке анча окшотпой эркин окуган чыгармасын, көргөн-билгендерин, уккандарын, окуяларды текстке аралаштырып жазышат. Текстти өзүлөрү каалагандай башташат, аягын өзүлөрү каалагандай бүтүрүшөт. Текстке буюмдарды, кубулуштарды, окуяларды ж.б. сүрөттөөнү да аралаштыра алышат.

КОШУМЧА ТАПШЫРМАЛУУ ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложениенин башка түрлөрүнөн татаалданган кошумча тапшырмалардын берилгендиги менен айырмаланат, тексттин мазмунун жөн гана кыскартып, же кенири, же тандап жазуу менен чектелбейт.

Мугалим өтүлгөн грамматикалык эрежелерге байланыштырып, ар түрдүү тапшырмаларды берет. Ал тапшырмалар төмөндөгүдөй болушу мүмкүн.

1. тексттеги болгон, болуп өткөн окуяны учур чак, келер чак менен, же тескерисинче, учур чактагы, келер чактагы окуяны өткөн чак менен берүү;

2. автордун (сүйлөп жаткан адамдын) жагын алмаштыруу, III жактагы сөздөрдү, I же II жак менен;

3. башка бирөөнүн сөзүн өз сөзү менен берүү;

4. изложениенин башталышына же аягына тике сөздөрдү кошуу ж.б.

ТЕКСТКЕ ЖАКЫНДАТЫЛЫП ЖАЗЫЛГАН ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложениенин бул түрү да окугандарынын, тексттин мазмунун толук, кенири же ырааттуу жазып берүүнү, тексттин мазмунуна жакындатып жазып берүүнү талап кылат.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН АТКАРЫЛЫШ ОРДУНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Изложениенин бул түрүнө класста же үйдө жазылуучу изложениелер кирет. Изложение класста жана үйдө жаздырылат. Үйгө берилген изложение убакытты көпкө албашы, анчалык татаал болбоосу керек, бул окуучуларды артык баш тапшырмалар менен жүктөөдөн куткарат.

Кээ бир изложение класста башталып, үйдө бүткөрүлөт, же тескерисинче, үйдө башталып, класста бүткөрүлөт. Ошондуктан бул изложение класстык-үйлүк, үйлүк-класстык болуп да бөлүнөт.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН АТКАРУУ ШАРТЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Изложение мугалимдин койгон максатына карай оозеки же жазуу жүзүндө болушу мүмкүн. Оозеки изложение төмөндөгүдөй уюштурулушу мүмкүн:

- ар бир суроого ар бир окуучунун жооп бериши;
- ар бир окуучунун жоопторун жалпылап, бир окуучунун айтып бериши;
- бардык суроолорго бир окуучунун жооп бериши;
- мугалимдин тапшырмаларына ылайык текстти өзгөртүп түзүү ж.б.

Жазуу изложениелерине изложениенин бардык түрлөрү кирет, б.а. жазуу жүзүндө аткарылат.

Эн мурун оозеки изложение, андан кийин жазуу жүзүндөгү изложениелер сунуш кылынат.

ПЛАНДУУ ЖАНА ПЛАНСЫЗ ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложение мугалимдин берген тапшырмаларына карата пландуу жана плансыз болот. План негизинен төмөндөгүдөй үч түрдүү жол менен түзүлөт.

1. Тексттин планы мугалим тарабынан түзүлөт, же мурун даярдалган планды доскага жазып берет же окуучуларга жаздырат;

2. Мугалимдин жетекчилиги астында окуучулар менен коллективдүү план түзүлөт.

3. Ар бир окуучу өз алдыларынча жеке план түзүшөт.

Мугалимдин тапшырмасы боюнча изложениеге план түзүлөт же түзүлбөйт. Бирок план түзүү – негизинен жакшы.

ИЗЛОЖЕНИEGE KOYIYYCHY HEGIZGI TAAITAP

Ал окуучуларды идеялык-саясий жактан тарбиялоону көздөп, адабий тилдин талаптарына толук жооп бергидей көркөм болушу, окуучуларга белгилүү болгон энчилүү адам аттарын, географиялык аттарды камтып, бир окуяны түшүнүктүү баяндоого милдеттүү; текстте лексикалык-грамматикалык материалдардын болушу зарыл.

Изложение өткөрүү (алуу) эн акыркы этап болуп саналат, бирок ага чейин үйрөтүү (окутуу) мүнөзүндөгү көнүгүү изложениелерин өткөрүп, окуучуларды машыктыруу керек.

Үйрөтүү изложениесинин мүнөздүү белгилери: кыргыз тилинин өтүлгөн грамматикалык материалдарга байланыштуулугу жана аларды турмушта колдоно билүү максатынын коюлушу; изложениени аткарып жаткан учурда окуу китебин, справочниктерди, сөздүктөрдү ж.б. пайдаланууга уруксат берилиши; изложениенин

планын ар бир окуучунун өзү түзүшү; кандай жазуу керектигине, план түзүүгө мугалимдин сөзсүз жардам бериши тийиш.

Текшерүү изложениеси. Бул изложение чейрек боюнча жазылат. Өтүлгөн грамматикалык эрежелер жетекчиликке алынат, изложениеге класс боюнча план түзүлөт, мугалим окуучуларга жардам бербейт.

ИЗЛОЖЕНИЕНИН КАТАЛАРЫН ТҮЗӨТҮҮ

Изложениедеги кетирилген каталарды түзөтүүнүн да чон мааниси бар. Изложениенин каталары үчкө бөлүнүп. классификацияланат.

1. Мазмундан кеткен каталар. Буга фактылардын калып калышы, пландын туура эмес түзүлүшү, изложениенин бөлүктөрүнүн бири-бири менен байланышынын жоктугу, фактылардын бурмаланышы ж.б. кирет.

2. Лексикалык каталар. Буга сөздөрдүн маанисин түшүнбөө жана аларды түз же өтмө мааниде колдоно албоо, сөздөрдү көп кайталоо, синонимдерди колдоно албоо ж.б. кирет.

3. Грамматикалык каталар. Диалектилердин колдонулушу, этиштин чактарын, жактарын өз орду менен колдоно албоо, сүйлөмдөрдүн туура эмес түзүлүшү, сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн бир нече жолу кайталанылышы, сүйлөмдөгү ээ, баяндооч, айкындооч мүчөлөрдүн орун тартибинин, ээрчишүү менен ыкташуунун бузулушу ж.б. Мугалим изложениедеги орфографиялык, пунктуациялык, стилдик каталарды оңдойт.

Тандалмалуу изложениеге карата талаптар. Изложение — байланыштуу кептин бир түрү. Максатына карай текшерүү жана окутуу мүнөзүндөгү, көлөмү жагынан кенири жана кыска изложение болуп да бөлүнөт. Бирок булардан тандалмалуу изложениени ажырата билүү керек.

Тандалмалуу изложениеде текст толугу менен баяндалбайт да, андагы айрым маанилүү ой, окуя, бөлүм өзүнчө тандалып алынып, ошолор жөнүндө гана жазылат. Ошондуктан мындай изложениеге: тексттин окуучуларга идеялык-саясий тарбия берүүчү максатта болушу; тексттин көркөм, кыргыз адабий тилинин нормаларына ылайык келиши; текстте окуучуларга тааныш эмес энчилүү аттардын, атоолордун аз болушу; мазмуну жана идеясы жагынан бүткөн ойду толук билдириши; лексикалык-грамматикалык материалдардын кошумча берилиши сыяктуу ж.б. талаптар коюлат.

СОЧИНЕНИЕ

Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүчү, өз алдынча аткарылуучу, белгилүү бир ой-пикир, өзүлөрүнүн көргөн-билгендери ж.б. жөнүндө ырааттуу, туура, адабий стилде жазылуучу чыгарма. Ошондуктан сочинение: окуучулардын, адамдардын сөз байлыгын жана ойлоо жөндөмдүүлүгүн өстүрүү; билгендерин далилдөөгө же ой-пикирин белгилөөгө үйрөтүү жана көнүктүрүү; окуучуларды тарбиялоо функциясын аткарат.

СОЧИНЕНИЕНИН ТҮРЛӨРҮ

Сочинение мазмуну жагынан адабий жана эркин темадагы сочинение болуп, экиге бөлүнөт.

Адабий темадагы сочинение — өтүлгөн адабий чыгармалар же жазуучунун, акындын өмүр баяны, чыгармадагы образдар, чыгарманын мазмуну ж.б. боюнча жазылат. Бул сочинение мазмуну жагынан өзүнчө эле изилдөө жумушуна же көркөм чыгармага окшоп кетет.

Адабий темадагы сочинениенин төмөндөгүдөй түрлөрү бар: адабий чыгармадагы образдары жекече, группалык же салыштырып мүнөздөө, корутунду же жалпылоо мүнөздөгү сочинение.

СОЧИНЕНИЕНИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Сочинение логикалык түзүлүшү боюнча киришүү (кириш сөз) негизги жана корутунду бөлүмү болуп, үч бөлүккө бөлүнөт.

Киришүү бөлүмүндө автор жөнүндө эң кыска түшүнүк берилет. Мисалы: X класстын окуучуларына «Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Жамийла менен Даниярдын образы» деген темада сочинение жазылса, киришүү бөлүмүндө Ч.Айтматовдун качан, кайда туулгандыгын, кандай чыгармаларды жазгандыгын кыскача гана баяндайт.

Негизги бөлүмдө сочинениенин темасына, логикалык туура ой жүгүртүү менен чыгармага же образдарга кеңири, терең, сочинениенин негизги суроолоруна, темасына конкреттүү жооп берилет. Ал жөнүндө өз оюн жазат, адабий чыгармадан мисал келтирет. Ошондуктан сочинениенин кириш жана корутунду бөлүмүнө караганда негизги бөлүм чон жана кеңири болуп, айтылуучу ойду толук камтышы керек.

Корутунду бөлүм кыскача жыйынтыкталып, сочинениенин баш жагы менен тыгыз байланыштырылат. Бирок киришүү, не-

гизги корутунду бөлүмдөрү бири-биринен ажырабай, бир бүтүн текст катары баяндалышы зарыл.

Сочинение түзүлүшү (курулушу) боюнча окуганын, укканын кайра жазып берүү сочинениеси (сочинение-пересказ), ой жүгүртүү сочинениеси (сочинение-рассуждение) болуп бөлүнөт.

Окуганын, укканын кайра жазып берүү сочинениесине окуучу окуу китебиндеги окуган бөлүмдөрүн, ал жөнүндөгү айрым сын макалаларды же болбосо мугалимдин сүйлөп бергенин ырааттуулук менен жазуу иши кирет.

Мындай сочинение эң эле жөнөкөй келип, окуучу укканын, окуганын жөн гана баяндайт.

ОЙ ЖҮГҮРТҮҮ МҮНӨЗҮНДӨГҮ СОЧИНЕНИЕ

Мында жазуучунун ой-пикири, чыгармалагы образдар, чыгарманын тили ой жүгүртүүнүн негизги предмети болот. Сочинениеде жазуучунун көз карашына, чыгармасына, андагы каармандарга, чыгарманын көркөмдүк каражаттарына ой жүгүртүлүп, баа берилет.

ЭРКИН ТЕМАДАГЫ СОЧИНЕНИЕ

Бул программалык материалдын негизинде эмес, окуучулардын билим деңгээлин, сабаттуулугун билүү максатында программа боюнча окулбаган эркин темадан алынат.

Эркин темадагы сочинение: баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү мүнөзүндөгү сочинение болуп, үчкө бөлүнөт.

БАЯНДОО ТҮРҮНДӨГҮ ЭРКИН СОЧИНЕНИЕ

Башынан өткөн белгилүү окуяны же анын бир үзүндүсүн ж.б. баяндап жазуу иши кирет. Мында көргөнүн же укканын да байланыштуу кылып, белгилүү бир планда жазууга болот. Бирок эркин сочинениеде окуянын башталышына, өнүгүшүнө, кульминациялык чегине, анын төмөндөшүнө жана бүтүшүнө айрыкча көңүл буруу керек.

СҮРӨТТӨӨ ТҮРҮНДӨГҮ ЭРКИН СОЧИНЕНИЕ

Мында буюмдардын, заттардын, окуялардын, кубулуштардын белгилери көркөм иштиктүү сүрөттөлүп жазылат.

Иштиктүү сүрөттөп жазууда сүрөттөлүүчү нерсенин белгилери логикалык байланышта ырааттуулук менен жазылса, көркөм

сүрөттөөдө образдуулук, кооздук ж.б. көркөм сөз каражаттары кенири пайдаланылат.

Ой жүгүртүү мүнөзүндөгү эркин сочинениеде өз алдынча ой жүгүртүп, сочинение жазган адамдын ой-пикири, көз карашы, түшүнүгү жазылат. Мында ой жүгүртүү басымдуулук кылат.

Эркин темадагы сочинение көлөмү, аткаруу ыкмасы боюнча да бөлүнөт. Мындай сочинение көлөмүнө жана ыкмасына карата класстык, үй, коллективдүү, жекече, кеңири жана кыска сочинение болуп бөлүнөт. Кыска сочинение кээде сочинение-миниатюра деп да аталат.

СҮРӨТ БОЮНЧА ЖАЗЫЛУУЧУ СОЧИНЕНИЕ

Эркин темадагы сочинениенин бир түрү сүрөт боюнча жазылган сочинение болуп саналат. Мында мугалимдин тапшыруусу менен окуучулар белгилүү бир сүрөт боюнча сочинение жазышат. Алар сүрөткө карап, каармандын кулк-мүнөзүн, образын же болбосо андагы жаратылыштын көрүнүшүн ж.б. ачышат.

СОЧИНЕНИЕНИН ПЛАНЫ

Плансыз сочинение жазуу мүмкүн эмес. План — сочинениедеги негизги ойду конкреттештирүүнүн каражаты жана бардык анализдик иштин жыйынтыгы.

Плансыз жазылган сочинение системасыз, башаламан болуп, кээ бир ойлор улам кайталанып калат.

Сочинениенин планына төмөндөгүдөй талаптар коюлат: планын сочинениенин темасына ылайык болушу; план менен мазмундун дал келиши; план так түзүлүп, авторго туура багыт бере алышы, жардамчы жана көмөкчү ролду аткарышы ж.б.

СОЧИНЕНИЕНИН ПЛАНЫНЫН ТҮРЛӨРҮ

Сочинениенин планы жөнөкөй, татаал болуп, экиге бөлүнөт. Жөнөкөй планда жазылуучу маселелердин негизги гана бөлүктөрү, татаал планда болсо ар бир негизги бөлүк майда темаларга ажыратылып, конкреттүү, так, кеңири көрсөтүлөт. Мисалы: «К.Баялиновдун «Ажар» повести» деген сочинениедин темасына төмөндөгүдөй план түзүүгө болот.

Жөнөкөй план.

1. Киришүү.

2. К. Баялиновдун «Ажар» повести, «Ажардагы» оң каармандар, «Ажардагы» терс каармандар. Корутунду.

Татаал план.

I. Киришүү. К. Баялиновдун өмүр жолунан кыскача кабар берүү. К. Баялинов – кыргыз прозасынын негиз салуучусу.

II. Негизги бөлүм.

1. К. Баялиновдун «Ажар» повестиндеги кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн чагылдырылышы.

2. «Ажар» повестиндеги оң каармандар: Ажардын образы, Айткулунун образы, Батманын образы.

3. «Ажар» повестиндеги тескери каармандар: бай-манаптардын (Сагын, Жакыпбек) образдары; Сабитахун, Чырдын образдары.

4. «Ажар» повестинин кемчиликтери.

Корутунду. «Ажардын» кыргыз адабиятынан алган орду жана анын мааниси.

Мазмуну

Тил илиминин жалпы маселелери	4
Лексикология	8
Фонетика	16
Орфография	35
Морфология	37
Зат атооч	47
Сын атооч	60
Сан атооч	64
Ат атооч	68
Этиш	73
Тактооч	88
Тууранды сөздөр	93
Сырдык сөздөр	93
Кызматчы сөздөр	92
Жазуу	96
Синтаксис	101
Пунктуация	149
Байланыштуу кеп (речь)	156

Окуу куралы

Үсөналиев С., Иманалиев С.

Кыргыз тилинин справочниги

(Тил илими, лексика, фонетика, морфология, сөз жасоо, орфография, пунктуация, жазуу, синтаксис, байланыштуу кеп (речь) боюнча)

5-11-класстардын окуучулары үчүн

Ондолуп, толукталып бешинчи басылышы

Редактору *Чолпон Бекбоева*
Техн. редактору *Жумагүл Сооронкулова*
Корректору *Түгөлбай Мамбетжунушев*
Комп. калыптоочу *Назгүл Чомоева*

Терүүгө 17.03.03 берилди. Басууга 15.04.04 кол коюлду.

Кагаз форматы 60x84 1/16 Көлөмү 12.75 б.т.

Заказ №87 Нускасы 1000

«Бийиктик» басмасы,
Бишкек ш., Киев көчөсү 77-19
Тел.: 90-08-19.